

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXX
HEFTE 2
SIDE 89-170
1983

Om forudsætningerne for de europæiske samfunds økonomiske vækst siden 1500-tallet¹

Af Thorkild Kjærgaard

Der er givet mange interessante beskrivelser af de unikke forandringer, der er indtruffet i Europa siden 1500-tallet. Derimod findes der ingen fuldt tilfredsstillende forklaring på, hvad der satte disse forandringer i gang.

I det følgende vil jeg argumentere for, at den specifikke faktor bag Europas udvikling siden 1500-tallet var fremkomsten af et nyt, overlegent kommunikationssystem, hvis forudsætning var trykkekunsten. Denne forklaring er ikke ny, men den har haft vanskeligt ved at vinde tilslutning.² Det kan skyldes, at man sjældent eller aldrig har forsøgt at sandsynliggøre det nye mediums betydning for én eller flere sektorer indenfor samfundsøkonomien. Jeg vil her søge at vise, hvilke muligheder der ligger i en sådan analyse. Som eksempel er valgt landbruget pga. dets fundamentale betydning for den samlede samfundsøkonomi.³

I.

Adskillige forfattere har beskæftiget sig med årsagerne til den særlige europæiske udvik-

ling siden 1500-tallet.⁴ I nyere tid synes interessen navnlig at have samlet sig om to teorier, der i øvrigt ikke modsiger hinanden. Den ene teori går ud på, at grundlaget for Europas udvikling må søges i den oversøiske ekspansion fra omkr. 1500. Den anden teori regner klassekampen for den dynamiske faktor. Mange andre forhold, bl.a. økologiske, klimatiske, geografiske og kommercielle er dog også blevet trukket frem, i de senere år ofte som enkeltled i mere og mere komplekse forklaringer på, hvad en forfatter i en bogtitel har kaldt det europæiske mirakel.⁵ Der er ingen tvivl om, at mange af de her nævnte forklaringer hver for sig redegør for vigtige sider af udviklingen i Europa de sidste 4-500 år. Problemet er, at de savner den nødvendige specificitet, dvs. at de henviser til fænomener, som også er forekommet andre steder og til andre tider uden at have ført til de samme resultater som i Europa efter 1500. Således kan der både i Romerriget og i Kina findes talrige eksempler på imperialismen og på sociale og økonomiske spændinger.⁶

Nogle forfattere har forsøgt at løse disse

Thorkild Kjærgaard, f. 1945, cand.mag.

1. Foredrag holdt marts 1982 i foreningen Historia i Århus med senere ændringer.
2. Jf. Eliz. L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change*. Cambr., 1979, s. 3-42.
3. Det kan også have hæmmet udbredelsen af den her givne forklaring på Europas udvikling siden 1500, at visse af dens fortalere har haft en marginal placering i forhold til de centrale historievitenskabelige strømninger. Det gælder således den tyske historiker Johs. Janssen (1829-91), hvis højrekatolske standpunkter kan tænkes at have stået i vejen for hans øvrige synspunkter, hvorunder at trykkekunsten var den afgørende forudsætning for den moderne udvikling. Se *Geschichte des Deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, I-VIII. Freiburg, 1881-94. I, s. 3, 9-11.
4. Der kan her i almindelighed henvises til Kristof K. Kristiansen, »Familiebruget under pres – økologiske og sociale betingelser for den nordvesteuropæiske agrarudvikling 1300-1700«, *Fortid og Nutid*, XXIX. 1981-82. 592-606 med udførlig henvisninger til den nyere internationale litteratur om emnet.
5. E. L. Jones, *The European Miracle*. Cambr., 1981.
6. Denne tilsyneladende lighed mellem Europa i nyere tid og flere andre højkulturer er anledningen til M. Rostovtzeffs afsluttende spørgsmål i hans fremstilling af Romerrigets sociale og økonomiske historie: »Why was the victorious advance of capitalism [in the Roman Empire] stopped? Why was machinery not invented? Why were the business systems not perfected? Why were the primal forces of primitive economy not overcome? They were gradually disappearing; why did they not disappear completely?«. *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 2. udg. Oxford, 1957, s. 538.

problemer ved at fremdrage unikke faktorer i den europæiske udvikling. Her kan bl.a. nævnes David S. Landes⁷ og W. W. Rostow,⁸ der begge med rette har fremhævet den overlegne teknologiske udvikling i Europa. Imidlertid kommer de i vanskeligheder, når de skal forklare, hvorfor denne udvikling fandt sted i Europa og ikke et sted i Asien, f.eks. i Kina eller i Japan. Landes mener, at årsagen må søges i den særlige europæiske rationalitet og »what we may call the Faustian sense of mastery over man and nature«.⁹ Rostows påstand om, at Europa ved begyndelsen af den industrielle udvikling var besjælet af en særlig ånd eller »concept«,¹⁰ er lige så vag og ubestemt.

I modsætning hertil mener jeg, at det er muligt at finde en langt mere håndgribelig årsag til udviklingen i Europa. Det er tilstrækkeligt at henvise til, at man fra 1450erne i kraft af bogtrykket var i stand til at opbevare, forøge og videreformidle viden efter en hel ny målestok.¹¹ Det er min opfattelse, at den begrænsende faktor for samfundenes økonomiske udvikling indtil 1500-tallet var manglende viden, for landbrugets vedkom-

mende praktisk-biologisk indsigt, og at det skyldtes trykkekunstens opdukken i Europa, at denne barriere kunne fjernes.

II.

Den praktisk-biologiske viden, som stod til rådighed for landbruget til omkring år 1500 var for Europas vedkommende begrænset af, hvad der kunne overleveres inden for en mundtlig tradition, suppleret med håndskrifter, der ofte var unøjagtige, og hvis antal under alle omstændigheder var ubetydeligt, set i forhold til befolkningstallet.¹² Mundtlig tradition hindrer ikke betydningsfulde innovationer. Et eksempel herpå er de fortsatte ændringer af de oprindelige plovtyper siden oldtiden. Ikke desto mindre er der snævre grænser for, hvad der kan fastholdes og spredes af viden og kunnen inden for en overvejende mundtlig tradition.¹³ Det er imponerende, hvad man i oldtiden opnåede af indsigt i landbrugsforhold.¹⁴ Men det er samtidig karakteristisk, at man trods betydelig indsats gennem hele middelalderen stort set aldrig

---

7. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present.* Cambr., 1980 (1. udg. 1969).

8. *How it All Began. Origins of the Modern Economy.* London, 1975.

9. *The Unbound Prometheus*, s. 21.

10. *How it All Began*, s. 150f.

11. Bogtrykket, baseret på bevægelige typer, stammer fra Kina. Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and its Spread Westward.* N. Y., 1925, s. 157–79 og passim. Det er imidlertid det effektive kommunikationssystem, der her har interesse, ikke bogtrykket i snæver forstand. Der kan peges på en række årsager til, at det i første omgang blev Europa, som drog den fulde fordel af bogtryk, baseret på bevægelige typer. Bl.a. betyder de enkle europæiske alfabeter med kun ca. 30 tegn, at teknikken med støbte, bevægelige typer var langt nemmere at udnytte i Europa end i Østasien, hvor skriftsproget består af ca. 13 000 ikke-fonetiske tegn. Se herom *Skandinavisk Bogtrykker-Tiende*, 1. 1870. 193–95, jf. også Eliz. L. Eisenstein, *anf.arb.*, s. 27. Det kan endv. have spillet ind, at det er vanskeligt at opbygge et rentabelt marked for trykte informationer i Østasien, hvor det kræver års indsats at lære at læse. Dette i modsætning til Europa, hvor de enkle alfabeter betyder, at de fleste normaltbevagede, børn eller voksne, kan lære at læse i løbet af få uger.

12. Det totale antal manuskripter (læseenheder) i Europa før bogtrykkets fremkomst er blevet anslået til 100 000. G. E. Fussell, *The Classical Tradition in West European Farming.* U.st., 1972, s. 93. Af disse 100 000 manuskripter handlede formentlig kun en mindre del om landbrug. Fussells tal er usikre, og andre autoriteter på området, bl.a. Eliz. L. Eisenstein afstår fra at angive tal for mængden af manuskripter (*anf.arb.*, s. 45). – I Kina, hvor man trykte bøger allerede før år 1000 (jf. foreg. note), har det totale antal læseenheder muligvis været større end i Europa. Forsøg på at beregne antallet synes ikke af foreligge.

13. Sml. B. A. Uhlendorf, »The invention of printing and its spread till 1470 with special reference to social and economic factors«. *The Library Quarterly*, 2. 1932. 179–231, s. 186f. og Eliz. L. Eisenstein, *anf.arb.*, s. 10f., 46f.

14. G. E. Fussell, *anf.arb.*, s. 11–46.

nåede længere end til at vedligeholde oldtidens viden.¹⁵ Det må derfor antages, at der med de klassiske agrarforfattere fra Xenophon og fremefter var blevet opbygget en fond af viden, som stort set svarede til, hvad en fortrinsvis mundtlig tradition kunne bære. For landbruget var denne viden for usikker, for usystematisk og for utilgængelig til at være af større værdi, og målt i forhold til den massive viden, som var til stede i Europa i 1600- og 1700-tallet, var den forsvindende lille.

Inden for rammerne af en stagnerende videnskabelig tradition og lokalt tilpassede erfaringer for, hvordan jorden skulle dyrkes, kunne landbruget ekspandere og kontrahere ved udvidelser og indskrænkninger af det dyrkede areal og ved produktionsomlægninger fra animalsk til vegetabilsk produktion og tilbage igen, således som det bl.a. skete under middelalderens konjunkturføløb. Men man kunne ikke sætte sig ud over de produktionsgrænser, som den samlede biotekniske viden afstak, dvs. at befolkningen ikke kunne vokse ud over en grænse, der i Europa øjensynlig har ligget noget under 100 mio. mennesker, i Danmark noget under en million.¹⁶ Kom indbyggertallet, således som det skete i 1200-tallet, op i nærheden af denne grænse, resulterede det ikke i udvikling af ny teknologi, men derimod i en gradvis nedbrydning af befolkningens almentilstand, hvad der gjorde den til et let bytte for smitsomme sygdomme som f.eks. den sorte død.¹⁷

Med trykkekunstens opdukken i Europa ændredes denne situation. I de første årtier efter

1450 påvirkede den nye kommunikationsform ganske vist næppe det praktiske landbrug, idet bestræbelserne hovedsagelig var rettet mod at etablere pålidelige, trykte udgaver af de klassiske forfattere.¹⁸ Dette var dog heller ikke uden betydning, idet man herved fik et sikkert overblik over den eksisterende agrartekniske viden. For første gang var det ikke et problem at beskytte allerede erhvervet indsigt mod erosion, og den intellektuelle energi og den meddelelsestrang, der er til stede i ethvert samfund, kunne i Europa fra omkring 1525 mere uhindret end noget andet sted på kloden rettes mod erhvervelse af nye kundskaber. De hidtidige grænser for den totale mængde af viden var brudt. Også de hidtidige grænser for udbredelse af viden var faldet bort, idet man nu takket være den nye reproduktionsteknik med relativt små omkostninger kunne opbygge et stort antal biblioteker og bogsamlinger. Heraf fulgte også, at man hurtigt kunne få nye tanker og iagttagelser spredt og efterprøvet. Den videnskabelige verdens interne selvcensur var begyndt at virke.¹⁹

Fra 1525–50 voksede en ny agrarteknisk litteratur frem i Europa. Det er nemt at påpege denne litteraturs videnskabelige begrænsninger, men det er mere interessant at understrege dens dynamik. Grundlaget var de græske og romerske forfattere, som man dog hurtigt lagde bag sig. Den klassiske litteratur, der gennem langt mere end 1000 år havde repræsenteret den ypperste viden, var omkring 1750 i det store og hele blevet lærdomshistorie.²⁰ I det korte tidsrum fra ca. 1550 til 2. halvdel af 1700-tallet løste man langt fra alle

15. Sst., s. 47–93.

16. Opgørelser over den europæiske befolkning i ældre tid er usikre og varierer fra forf. til forf. Europas befolkning synes dog på intet tidspunkt før år 1500 at være kommet væsentligt over 75 mio., jf. J. C. Russell, *Population in Europa 500–1500*. London/Glasgow, 1969, s. 19 og Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, 2. udg. N. Y./London, 1980, s. 4. Omkr. år 1600 er Europas befolkning anslået til 105 mio., 1700 125 mio., 1750 140 mio., 1800 187 mio., 1900 401 mio. Se Carlo M. Cipolla, anf.st. og Marcel Reinhard m.fl., *Histoire générale de la population mondiale*. Paris, 1968, s. 680f. – For Danmarks vedkommende se Kai Hørby i *Dansk social historie*, 2. Kbh., 1980, s. 107 og E. Ladewig Petersen, sst., 3. Kbh., 1980, s. 72.

17. Ester Boserups tese om at udvikling af ny teknologi fortrinsvis er et spørgsmål om behov (senest fremsat i *Population and Technology*. Oxford, 1981) har næppe den almengyldighed, som hun synes at tillægge den. Et indicium herom er bl.a. de demografiske kriser i europæisk senmiddelalder.

18. G. E. Fussell, anf.arb., s. 94–96.

19. Eliz. L. Eisenstein, anf.arb., s. 71–80, 107–13 o.fl.st.

20. Jf. G. E. Fussell, anf.arb., s. 94–183.

agrartekniske problemer. Landbrugskemien blev ikke praktisk anvendelig før tidligst omkring 1820,²¹ og en nøjere forståelse af planterernæringens principper blev først nået omkring 1840.²² Men mange problemer blev løst i 1600- og 1700-tallet, og megen viden, som havde eksisteret siden oldtiden, blev bragt ind i en større sammenhæng og herved gjort videnskabelig frugtbar og praktisk anvendelig. Eksempler på de muligheder, der lå i denne gradvise udbygning af klassisk viden kan findes bl.a. inden for dyrkningen af foderafgrøder, hvor der i løbet af 1600- og 1700-tallet skete teoretiske og praktiske fremskridt af afgørende betydning for landbrugets samlede produktionsevne. Denne udvikling, der forudsatte en række elementære kundskaber bl.a. om jordbundsforhold og frøavl, havde karakteristisk nok ikke fundet sted i middelalderen, selv om man både ved selvsyn og fra oldtidens forfattere kendte de vigtigste foderafgrøder, og selv om man i 1200-tallet i høj grad havde brug for den produktionsforøgelse, som disse afgrøder potentielt repræsenterede. I 1600- og 1700-tallet bredte nye foderafgrøder, bl.a. kløver sig hurtigt over det meste af Europa.²³

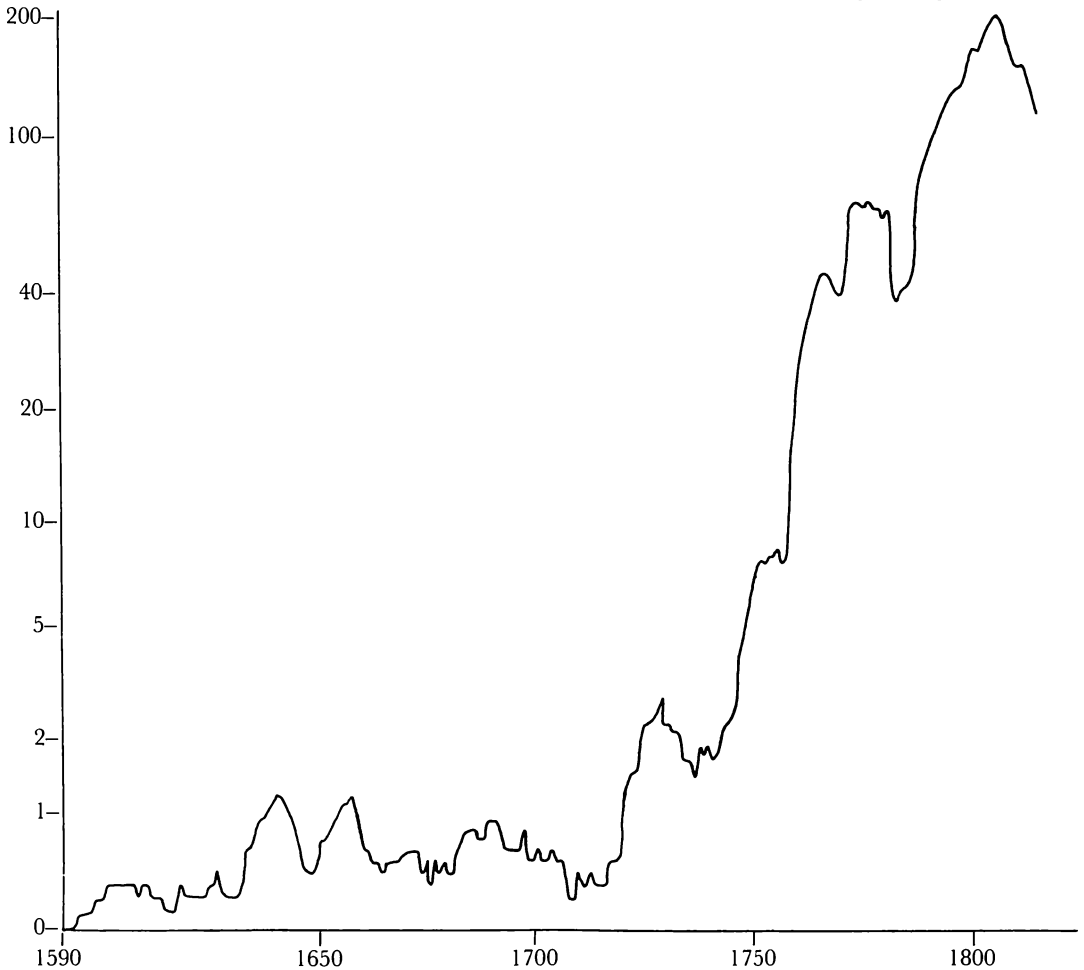
III.

Et centralt udtryk for opbygningen af den nye biotekniske viden ville være en statistik over antallet af udkomne landbrugsskrifter i Europa siden trykkekunstens fremkomst. En sådan statistik findes imidlertid ikke og vil kun meget vanskeligt kunne tilvejebringes pga. den utilstrækkelige bibliografiske registrering af den ældre europæiske landbrugslitteratur.²⁴ Heller ikke for de større europæiske landbrugsnationer – Tyskland, Italien, England, Frankrig eller Benelux-landene – findes der komplette landbrugsbibliografier.²⁵ Derimod er det muligt at opstille en statistik over den ældre skandinaviske landbrugslitteratur, idet der findes komplette landbrugsbibliografier for hhv. Sverige-Finland indtil 1850²⁶ og for Danmark-Norge-Slesvig-Holsten og Island indtil 1814.²⁷

Man kan ikke ubetinget vente, at tal fra disse lande er repræsentative for udviklingen i Europa, navnlig kan de nordskandinaviske tal tænkes at være ukarakteristiske. De svenske, norske, finske og islandske tal er derfor udeladt i figuren, der alene viser den årlige produktion af danske og slesvig-holstenske

-
21. Hans-Werner Schütt, »Anfänge der Agrikulturchemie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts«, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 21. 1973. 83–91.
  22. G. E. Fussell, *Crop Nutrition: Science and Practice before Liebig*. Kansas, 1971, passim.
  23. Jf. Gertrud Schröder-Lembke, *Die Einführung des Kleebaues in Deutschland vor dem Auftreten Schubarts von dem Kleefeld*. Berlin, 1954, bl.a. s. 42 med et kort over kløveafgrødernes spredning i Centraleuropa ca. 1550- ca. 1750. – Det gælder i det hele taget, som senest anført af Erling Bjøl, at man sporadisk kan påvise flere af de for 1600- og 1700-tallets landbrug karakteristiske træk allerede i middelalderen (*Politikens verdenshistorie*, 1. Kbh., 1982, s. 115). Deraf kan man imidlertid ikke uden videre som Bjøl og adskillige andre forf. slutte, at mangel på viden ikke var en begrænsende faktor for landbrugets udvikling.
  24. Geo. Rud. Boehmer, *Systematisch-literarisches Handbuch der Naturgeschichte, Oeconomie und anderer damit verwandten Wissenschaften und Künste*, I-V. Leipz., 1785–89 (især I, 2, s. 553–715 og III, 1, s. 578–670), Johann Beckmann, *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft*, 5. udg. Göttingen, 1802 (1. udg. 1769), Filippo Re, *Dizionario ragionato di libri d'agricoltura, veterinaria e di altri rami d'economia campestre*, 1–4. Venezia, 1808–09 og Max Güntz, *Handbuch der landwirtschaftlichen Litteratur*, 1–3. Leipz., 1897–1902 gør krav på at være og/eller nævnes som praktisk talt fuldstændige bibliografier over den europæiske landbrugslitteratur til omkr. 1800. Ingen af dem er dog tilnærmelsesvis udtømmende.
  25. Bedst er Mary S. Aslin, *Library catalogue of printed books and pamphlets on agriculture published between 1471 and 1840*, 2. udg. Aberdeen, 1940, der registrerer bøger om landbrug, trykt i England for så vidt som de findes i biblioteket på Rothamsted Experimental Station. Fortegnelsen omfatter ikke tidsskriftslitteratur.
  26. P. M. Hebbe, *Den svenska lantbrukslitteraturen*, 1–2. Sth., 1939–45 (bd. 1: t.o.m. 1800, bd. 2: 1801–1850).
  27. Ole Karup Pedersen (red.), *Dansk Landbrugsbibliografi*, I (indtil 1814). Kbh., 1958 (det udkomne).

Årlig produktion af landbrugslitteratur i Danmark-Slesvig-Holsten 1590–1814 (tiårs glidende gennemsnit)

Anmærkninger:

- Enheden er en såkaldt bibliografisk enhed, hvorved forstås enhver monografi, ethvert enkeltbind i en serie, enhver selvstændig del af et samlewerk og alle tidsskriftsartikler, som er optaget i den danske landbrugsbibliografi, såfremt de er udgivet i Danmark eller Slesvig-Holsten og udgivelsesåret er kendt. Optryk og genudgivelser er medtalt som selvstændige bibliografiske enheder.
- Før 1590 udkom i alt 3 landbrugsskrifter i Danmark-Slesvig-Holsten.
- Tallene fra før ca. 1700 er minimumstal, idet den danske skriftproduktion først fra dette tidspunkt kan anses for bevaret i sin helhed, jf. Lauritz Nielsen, *Den danske Bog*. Kbh., 1941, s. 27.

Kilde:

»Tabel over den danske landbrugslitteratur 1528–1814 på grundlag af Dansk Landbrugsbibliografi«, bilag til: Gerd Malling, *Teori og praksis i dansk landbrug i 1700-tallet*. Kbh., 1982 (utrykt speciale, Kbh. Univ.).

landbrugsskrifter i perioden 1590–1814, opgjort i tiårs glidende gennemsnit for at udjævne de for sammenhængen uvæsentlige korttidsfluktuationer. Heller ikke disse tal kan

forventes i detaljer at svare til det fælleseuropæiske forløb, bl.a. kom landbrugslitteraturen lidt senere i gang i Danmark-Slesvig-Holsten end i de centrale landbrugsregioner.²⁸

28. Det første trykte skrift om landbrug udkom i England 1471, i Danmark 1528.

For øjeblikket finder der dog næppe nogen bedre dokumentation for landbrugslitteraturens udvikling i de første århundreder efter trykkekunsten end det dansk-slesvig-holstenske materiale, og i det følgende er det trods de nævnte indvendinger forudsat, at tallene for Danmark-Slesvig-Holsten er repræsentative for Europa som helhed.

Kurven over den dansk-slesvig-holstenske landbrugslitteratur 1590–1814 er karakteriseret ved i begyndelsen at stige ujævnt og med en fordoblingstid på 50–60 år. I 1700-tallet bliver væksten mere jævn og fordoblingstiden falder til 15–20 år.²⁹ – I denne henseende ligner kurven nøje de ganske få tilsvarende talserier, som har kunnet findes, og hvoraf de to mest fuldstændige hidrører fra de eksakte videnskaber, nemlig hhv. astronomi (hele verden 1601–1880) og påbegyndte naturvidenskabelige tidsskrifter (hele verden 1665–1950).³⁰ Også i andre henseender ligner talserierne hinanden, bl.a. i deres relative ufølsomhed over for politiske begivenheder. Det videre forløb af kurven over den dansk-slesvig-holstenske landbrugslitteratur kendes ikke, da landbrugsbibliografien er uafsluttet. Det tør dog antages, at den efter 1814 hurtigt genvandt sin tidligere stigningstakt, således som det f.eks. skete for produktionen af astronomisk litteratur, der også tog af hen mod slutningen af Napoleonskrigene.

Kurven over den dansk-slesvig-holstenske landbrugslitteratur 1590–1814 repræsenterer ikke blot en omfattende vækst i viden. Den

afspejler også et veritabelt bombardement af samfundet med agrartechniske kundskaber. Hvis det gennemsnitlige oplag for de ca. 6500 bibliografiske enheder der indgår i kurven sættes til 250, hvad der er et minimumstal,³¹ når man frem til, at der blev sat mindst 1 500 000 læseenheder i cirkulation alene om landbrug i Danmark og hertugdømmerne mellem 1590 og 1814. For Europa med mere end 100 gange så mange indbyggere som Danmark-Slesvig-Holsten har det tilsvarende tal antagelig været mindst 100 gange større, dvs. ikke under 150 000 000. Dette kan sammenlignes med, at antallet af læseenheder om landbrug næppe oversteg 10 000 omkring 1440.³² Landbrugslitteraturen i 1500-, 1600- og 1700-tallet var et massefænomen i hvis kølvand der skabtes et nyt grundlag for landbrugserhvervet. Dens vækst kan derfor formodes at have været en afgørende forudsætning for den agrare ekspansion både i Danmark og i Europa i samme tidsrum, ligesom f.eks. kurven over naturvidenskabelige tidsskrifter 1665–1950 kan antages at afspejle en grundlæggende forudsætning for væksten i teknologisk kunnen siden 1600-tallet.

Tilsvarende kurver med nogenlunde parallelle forløb vil antagelig kunne konstrueres i et uendeligt antal for alle områder fra skibs- og vejbygningsteknik over minedrift til ægyptologi, både for de enkelte lande og for Europa som helhed. Tilsammen vil disse hypotetiske, indbyrdes forbundne og indbyrdes afhængige vækstkurver vise det grundlag, på hvilket det moderne videnskabeligt-teknolo-

29. Kurven opfører sig tilnærmelsesvis som (begyndelsen til) en såkaldt sigmoid-kurve. En sigmoid-kurve stiger først langsomt, derefter meget hurtigt (eksponentielt) indtil den atter flader ud (mættes) og fortsætter som en ret linie. Sigmoid-funktionen kendes fra mange biologiske, sociale og økonomiske fænomener i vækst. Sml. Derek de Solla Price, *Science Since Babylon*, 2. udg. New Haven/London, 1975, s. 181–87.

30. J. C. Houzeau og A. Lancaster, *Bibliographie générale de l'astronomie jusqu'en 1880*, II. Bruxelles, 1882 (repro. London, 1964), s. LXXI–LXXIII (kun tidsskriftsartikler) og Derek de Solla Price, *anf. arb.*, s. 166. Sst. s. 170f. henvisninger til andre, hovedsagelig ufuldstændige parallelleksampler.

31. Rentabilitetsgrænsen lå formentlig ved et oplag på omkr. 100. Et meget almindeligt oplagstal for tryksager af enhver art synes at have været 1000 overalt i Europa indtil ca. år 1800. Thorkild Kjærgaard, *En undersøgelse af den offentlige kritik af den danske enevælde 1789–1799*. 1973, s. 68–115 (utrykt prisopgave, Kbh. Univ.) og Roger Chartier, »L'ancien régime typographique«, *Annales ESC*, 36. 1981. 191–209. Se også f.eks. Ingrid Ilsøe, »Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666«, *Nordisk tidsskrift for bok- og biblioteksvæsen*, 65. 1978. 70–90.

32. Se ovf. n. 12.

logiske samfund er baseret. Det var det nye kommunikationssystem, der muliggjorde den vækst i viden og i formidling af viden, som først langsomt, senere med større hast ændrede det materielle grundlag ikke bare for det europæiske landbrug,³³ men for det europæiske samfund som helhed. – Allerede i 1700-tallet var det for opmærksomme iagttagere klart, at landbruget og samfundet som helhed var under uophørlig forandring, og at dette skyldtes den videnskabelige udvikling. Landbruget var, som godsejeren C. W. v. Munthe af Morgenstjerne (1744–1811) udtrykte det i 1783, blevet forvandlet fra »et tankeløst Haandverk« til en »paa faste Grunde hvilende Videnskab«. Men man måtte ikke tro, at man var ved vejs ende. Tværtimod anså Morgenstjerne det for muligt, at samfundet om 200 år, i 1983, kunne have udviklet sig lige så langt i forhold til 1783, som man i 1783 havde gjort det i forhold til generationen 200 år tidligere.³⁴

Trykkekunsten var ikke blot en nyskabelse blandt andre, således som adskillige forfattere har hævdet.³⁵ Den var snarere, som Victor Hugo udtrykte det, »Historiens største Begivenhed . . . Moderrevolutionen (la révolution mère)«. ³⁶ Trykkekunsten giver nøglen til, *hvorfor*, *hvor* og *hvornår* den moderne udvikling begyndte. Tænker man sig det kommunikationssystem bort, der opstod i Europa som en følge af trykkekunsten, tænker man sig samtidig den moderne udvikling bort, og tænker man sig dette kommunikationssystem flyttet i tid og rum, tænker man sig samtidig den moderne udvikling flyttet i tid og rum. Derimod forklarer trykkekunsten ikke, *hvordan* den moderne udvikling fandt sted. Den proces, der kendes som dannelsen af det industrielle

samfund, forløb langt fra ens. De sociale, ideologiske og erhvervsmæssige omstændigheder var forskellige i f.eks. Danmark, England og Italien, og moderniseringsprocessen i de tre lande forløb derfor trods fundamentale fællestræk lige så varieret som omstændighederne var mangeartede. Ud fra visse synspunkter kan man endog sige, at moderniseringen har uddybet de bestående forskelle, bl.a. er den internationale arbejdsdeling blevet mere markant siden 1500-tallet. I samme retning har det virket, at nationalsprogenes og nationalstaternes betydning er blevet øget som en naturlig følge af, at samfundenes indre kommunikation er blevet mangedoblet.

IV.

Til slut skal jeg sammenfatte de vigtigste fortrin, jeg mener at finde i den her givne forklaring på de europæiske samfunds ekspansion siden 1500-tallet.

1. Det er muligt at forklare, hvorfor ekspansionen begyndte i Europa og ikke andre steder, og hvorfor den tog fart i 1500- og 1600-tallet og ikke på et hvilket som helst andet tidspunkt. Forklaringen får den nødvendige specificitet, og man undgår at knytte den til tilbagevendende fænomener som f.eks. sociale modsætninger, økonomiske konjunkturer og religiøse eller ideologiske strømninger. Endvidere undgås enhver form for geografisk determinisme.
2. Ved at pege på kommunikation og viden som det bærende princip både i dannelsen og i opretholdelsen af de moderne samfund giver den her fremlagte tolkning tvangfrit

33. Det er uden mening at diskutere, om den agrare revolution fandt sted mellem 1560 og 1720 eller mellem 1750 og 1880, således som bl.a. Eric Kerridge og G. E. Mingay har gjort (*Agricultural History*, 43. 1969. 463–81). Der var tale om en ubrudt, accelererende proces, som rimeligvis begyndte omkr. 1560, men som hverken var afsluttet 1720 eller 1880. Skal man antyde en afslutning på den agrare revolution, vil det måske være naturligt at tænke på det (endnu fremtidige) tidspunkt, hvor væksten i agrartechnisk viden begynder at udvise tegn på mætning. Sml. ovf. n. 29.

34. *Det Danske Landvæsens Forfatning*. Sorø, 1783, s. 41f., 85.

35. Bl.a. Carlo M. Cipolla, *anf.arb.*, s. 178. Andre eksempler hos Eliz. L. Eisenstein, *anf.arb.*, s. 20f.

36. *Notre-Dame de Paris*. 1831 (her efter Uffe Birkedals overs. i Hugos *Værker*, X. Kbh., 1928, s. 194).

plads for den tekniske, økonomiske, administrative, videnskabelige og kulturelle kompleksitet, som kendetegner industrisamfundet. Det gør den paradoksalt nok bedre end de langt mere komplekse forkla-

ringer på »det europæiske mirakel«, hvorom der ovenfor har været tale.

3. Endelig er den her fremlagte forklaring velafgrænset, hvad der bl.a. har den fordel, at der kan argumenteres imod den.

Frederik I.s forordning af 14. maj 1523

– en kommentar til Benito Scocozza

Af Frank Pedersen

Fr. I's såkaldte 'Livsfæsteforordning' af 14. maj 1523 har atter været til debat. Denne gang er det Benito Scocozza, som i dette tidskrift har underkastet forordningen en nærmere undersøgelse.¹ Scocozzas undersøgelse har ledt til bemærkelsesværdige resultater. Han konkluderer således: »For det første påbyder forordningen i følge sin ordlyd *ikke* livsfæste. Ud fra dens indhold kan man altså *ikke* kalde den en 'livsfæsteforordning'. For det andet er der heller ikke tale om en kodificering af et livsfæste, der var samfundsmæssig sædvane, for der fandtes andet end livsfæste i samfundet«. Og Scocozza slutter, at forordningen er »en forordning, der ganske enkelt går i rette med kontraktbrud«. (Scocozza s 196) Scocozza når til denne overraskende konklusion ved en simpel men alligevel skarp-sindig nærlæsning af forordningens ordlyd, og hans velargumenterede og velunderbyggede artikel må betegnes som det væsentligste indlæg i debatten om den berømte forordning siden Aksel E. Christensens »Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523«, trykt i 1946.²

Scocozzas enkle metode taget i betragtning er hans resultater så meget mere overraskende, som han kan konstatere, at ihvertfald fra og med J. C. H. R. Steenstrup³ synes det er accepteret dogme, at forordningen af 14. maj 1523 medførte livsfæste. Selv om P. J. Jørgen-

sen⁴ og Fr. Skrubbeltrang kunne have deres tvivl, er Scocozza den første i dette århundrede, som klart og éntydigt afviser forordningen som havende det mindste at skaffe med et livsfæste. (Scocozza s 185ff) P. J. Jørgensen mente at livsfæste »vistnok« var den sædvanlige fæsteform i senmiddelalderen, og da 1523-forordningen således forbød jordrotters brud på den almindelige praksis måtte den jo betegne en lovmæssig kodificering af sædvanen. Skrubbeltrang var ikke ganske overbevist om det holdbare i kodificeringsteorien, men han gav Jørgensen ret i, at livsfæste sandsynligvis var det normale omkring 1523. Forskningens viden om dette var dog ringe og det kunne kun være en antagelse.⁵

Scocozzas artikel foranledigede et prompte svar fra A. E. Christensen⁶ I sit sidste arbejde gjorde denne kraftig indsigelse imod Scocozza. Ikke så meget mod hans argumentation kontra livsfæsteteorien som imod Scocozzas omhandling af Christensens artikel fra 1946. Scocozza havde ganske misforstået afhandlingens anlæg, indhold og historiografiske sammenhæng. Hensigten havde været et polemisk opgør med Kildeskriftselskabet og påvisning af det evolutionistiske historiesyns utilstrækkelighed. Indholdsmæssigt påviste 1946-artiklen således – imod den daværende opfattelse – at baggrunden for forordningen af 14. maj 1523 ikke kunne have været et almindeligt udviklet livsfæste, snarere tværtimod.

Frank Pedersen, f. 1953, cand.mag., adjunkt VUC Ringkøbing-Holmsland.

1. B. Scocozza: »Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?«, Fortid og Nutid, bd. XXIX s 184–201, Kbh. 1981.
2. Gengivet i A. E. Christensen: »Danmark, Norden og Østersøen«, s 205–27, Kbh. 1976.
3. J. C. H. R. Steenstrup: »Nogle undersøgelser om fæstebondens retsforhold i ældre tid«, Historisk Tidsskrift 5 R bd. VI, s 655–714, Kbh. 1886/87.
4. P. J. Jørgensen: »Dansk Retshistorie«, Kbh. 1940, s 474f.
5. Fr. Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, Kbh. 1978, s 20f.
6. A. E. Christensen: »Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523«, Fortid og Nutid, bd. XXIX, s 672–681 (efterskrift ved K. Hørby) Kbh. 1982.

En samlet vurdering af Aksel E. Christensens nylige artikel kan kun give ret i K. Hørbys efterskrift, at den »vil finde sin plads blandt flere polemiske indlæg, der var karakteristiske for forfatteren og som indtager en central placering i forfatterskabet ved deres bidrag til belysning af forudsætningerne, præmisserne og de metodiske overvejelser bag væsentlige elementer i hans forskning, muligvis mere end ved selve den substans disse bidrag behandler«. (Christensen (1982) s 680). Artiklen afspejler tillige nok så meget et paradigmesammenstød mellem en marxistisk historieopfattelse og en mere traditionel borgerlig med solid basis i kildekritikken. Scocozzas tanker over 1523-forordningen ud fra hans klassekampsmodel får da naturligvis Christensens stempel som »løse funderinger« og hans afsluttende dom over Scocozzas afhandling er ud fra kildekritikerens synsvinkel hård: »Hvad der først og fremmest mangler i Scocozzas artikel, er den grundlæggende adskillelse mellem tolkning af forordningens ordlyd og dens deraf afledte retsindhold på den ene side og vurdering af den plads og betydning i det omgivende samfund på den anden side«. (Christensen (1982) s 677). For mig at se udmærker Christensens sidste artikel sig ved dens blotlæggelse af præmisserne for afhandlingen af 1946, ved dens korrektiv til Scocozzas historiografiske omhandling og ved dens fremhævelse af hvilke aspekter ved 1523-forordningen, som kræver nærmere undersøgelse. Af disse aspekter først og fremmest hvorvidt forordningen alene var en taktisk øjebliksbestemt handling beregnet til at stilne den sociale uro. Som Christensen bemærker går Scocozza tilsyneladende ind for denne tanke, men den underbygges ikke tilstrækkeligt.

Christensens indlæg er en kommentar til Scocozza, og svaret må eventuelt blive dennes. Det følgende forholder sig overvejende til Scocozzas artikel og søger i tilslutning til hans

konklusion at underbygge den yderligere. For nok er han især overbevisende i første del af sin konklusion, men for anden del er hans argumentation, omend uanfægtelig, så dog efter min opfattelse mangelfuld.

For spørgsmålet hvorvidt forordningen betegnedes en kodificering af et alment udbredt livsfæste, baserer Scocozza sig især på A. E. Christensens nævnte artikel. Denne havde i sin undersøgelse af, hvor vidt fremskredet livsfæstet var før 1523, konkluderet, at »virkelighedsbaggrunden for forordningen om livsfæste af 1523 ikke har været et fremskredet livs- eller arvefæste, faktisk så lidt som retligt«. (Christensen (1946) s 226). Ud fra en undersøgelse af Skovklosters Regnskaber 1467–81 og Næsbyhoved Lens Regnskaber 1502–10 havde han konstateret så korte gennemsnitlige fæsteperioder, at et udbredt livsfæste måtte synes usandsynligt. Christensen sluttede imidlertid dette ud fra enkelte fejlagtigt antagne forudsætninger for begge regnskabers vedkommende; forudsætninger som forvrænger det endelige resultat. En korrektion af Christensens tal får dog ikke tvivlende betydning for hans argumentation. Den underbygger den snarere og, som det skal ses senere, kan hans konklusion endvidere støttes ved en undersøgelse af fæstets længde på St. Agnethe klostres ejendom 1508–13. Tillige relaterer Scocozza Fr. I's forordning til Chr. II's Landlov af 1521 men desværre kun til det første kendte manuskript til denne lov, som blev udgivet af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge i 1824.⁷ I 1934 fremdrog J. Hvidtfeldt imidlertid et nyt håndskrift til Landloven.⁸ Dette manuskript er af et noget andet indhold end Kolderup-Rosenvinges, hvilket får betydning for Scocozzas argumentation. Hans konklusion ville således have stået stærkere, hvis han havde inddraget Hvidtfeldts håndskrift (ligesom misforståelsen m.h.t. Hvidtfeldts omtale af Chr. II's Landlov og 'livsfæsteforordningen' kunne have været undgået).⁹

7. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): »Danske Recesser og Ordinantzter«, Kbh. 1824, s 1–68.

8. Jfr. hans artikel: »Et nyt haandskrift til Christiern den andens landlov«, Scandia bd. VII, s 160–66, Stockholm 1934. En fotokopi af denne lov haves på Århus Universitet, Historisk Institut.

9. Misforståelsen hos Scocozza er opstået ved, at denne alene henholder sig til Kolderup-Rosenvinges manuskript (jfr. Scocozza s 191f), hvorimod Hvidtfeldt baserer sin fremstilling på sit 'eget' håndskrift fra 1934 (jfr. Hvidtfeldt i Politikens »Danmarks Historie« (3. udg.) Kbh. 1977, bd. 5, s 272ff).

Forankringen af Christensens konklusion og inddragelse af Hvidtfeldts håndskrift gør det således muligt at underbygge Scocozzas argumentation betydeligt. Derom handler det følgende.

Forordningens ordlyd

Fr. I's forordning af 14. maj 1523 lyder således: »Vii Ffederick &c. giøre alle vittherligt, att vii haffue nw hørdt och wti sandenn forfaret, huorledis manghe bryde kasttis och wdtwiiszes vdtaff theris gaarde emodt alldt skell och vdenn alldt skyllt. Tha haffue vii nw met oss ellskelige Danmarcks riiges raadtz raadt ther om szaa skickett och ordinerett, att ingenn briidi, szom steder och festter eller tillffornn stedt och ffast haffuer aff wor och kronenns, kirckenns, ridders, riddermendtzs mendtzs eller aff bwndenn nogenn gaardt, och bygger och forbedrer szamme gaardt och redelig wdtgiffuer skyllt, landtguillde, gesterii, saghefallt och andre smaa rettszelle, och er szin haasbwndt høriig och lydiigh och icke sidder hannwm offwerhøriig for met egtt, inder och arbedet, och ey heller forhugger skowenn vskellig eller leier och festter fraa gaardenn ager eller eing eller fiiskerii, tha sall handt icke festtis aff szin gaardt och ey ther aff wdtwiiszzea, then stunnndt hand holær for:ne artticler. Giffuit vti vor køpstadt Otthenssze, vor Herris hymnellffaris dag, vnder vortt signet.«¹⁰

Fr. I har således erfaret, at mangen 'bryde' ganske uforskyldt udvises af sin gård, hvorfor han bestemmer, at ingen 'bryde', som opfylder sine kontraktlige forpligtelser til jordens ejer, skal kunne udvises af sin gård. Dette er forordningens bud. Den nævner intet om livsfæste men er i sin ordlyd alene en formaning til jorddrotterne om at overholde fæste-

institutionens regler – at respektere det et-årige lejemål eller evt. anden indgået aftale mellem 'bryde' og jorddrot om fæste af længere varighed. Forordningen påbyder således ikke livsfæste men forbyder kun jordejernes kontraktbrud! Ud fra sin ordlyd alene kan forordningen da ikke kaldes en 'livsfæsteforordning'.

På trods af sin relativt klare tekst frembyder forordningens brug af ord alligevel et par problemer. Som Skrubbeltrang har bemærket er den tydeligt formulerede indkærpelse af 'brydens' mange forpligtelser bemærkelsesværdig.¹¹ De mange krav, som vel var almindelige i de fleste fæsteforhold, opnår her en forordningsmæssig understregning, som også kunne give lovbudet en brod mod 'bryden'. Overtrådte han således bare én af disse betingelser var jordejeren jo i sin fulde ret til at smide ham ud. Forordningens 'beskyttelse' af bonden gjaldt jo kun »then stunnndt hand holær for:ne artticler«. Brugen af ordet 'bryde' er også interessant. I omtalen af forordningen af 14. maj 1523 har historikere altid opfattet 'bryde' som synonymt med 'fæster' eller 'bonde'. Selv om ordet efter år 1500 vel havde mistet meget af sin højmiddelalderlige betydning, er det dog en ret sjælden standsbetegnelse for fæsteren. Mere almindelige betegnelser er 'tjener' eller 'bonde' (og vel også 'vorned').¹² Steenstrup har da også for det sene 16. årh. kunnet konstatere, at 'bryde' blev anvendt om fæstere på større gårde.¹³ Det samme forhold kan observeres i Esrom Klosters Jordebog, som i tid befinder sig tæt på 1523-forordningen. Jordebogen er fra 1497 og heri optræder ordet 'bryde' fem gange, hvergang anvendt om fæstere på større brug. På klostrets største gård i Plegholt omtales endda en 'bryde', som tydeligvis modstilles de ti 'landboer' og syv 'gårdsæder' i samme by.¹⁴

10. Kr. Erslev & V. Møllerup (udg.): »Frederik I's Registranter«, Kbh. 1879, s. 4.

11. Skrubbeltrang, anf. arb. s. 20.

12. I sine to andre forordninger fra 1523 angående landboforhold bruger Fr. I da også ordene 'skattebønder', 'landboer' og 'bønder'. Jfr. den fordanskede tekst hos Steenstrup: »Vornedskabet hos den danske bonde«, Historisk Tidsskrift, 5 R bd. VI, s. 339–462, Kbh. 1886/87, s. 441f og hos C. F. Allen: »De tre nordiske rigers historie...« I-V, Kbh. 1864–72, bd. IV, 2 s. 80f.

13. Steenstrup: »Nogle undersøgelser...« s. 663ff; jfr. dog W. Christensen: »Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede«, Kbh. 1903 (rep. 1974), s. 425, 432 og 513.

14. O. Nielsen (udg.): »Codex Esromensis«, Kbh. 1880/81 (rep. 1973), s. 267f, 273 og 275.

Kilden er dog en jordebog, hvorfor dens terminologi ikke skal tillægges for stor betydning. Det kunne således have et rent praktisk formål for klostret at referere til 'bryder', 'landboer' og 'gårdsæder', uden at disse gloser havde reel betydning for samtidens sprogbrug. På trods af sin analyse af ordet 'bryde' opfattede Steenstrup da også forordningens omtale af 'bryde' som synonymt med 'fæster'.¹⁵ Og det synes da nok også for spidsfindigt og ordkløverisk at hænge sig i ét ord alene fordi det i samtiden kunne have en særegen betydning. Forordningen skal da tillige her anses at gælde alle fæstere. (En vurdering som også Christensen tilslutter sig. (Christensen (1982) s 679)).

Kodificering af livsfæste?

For anden del af sin konklusion – at forordningen ikke betegnede en kodificering af et almindeligt udbredt livsfæste, fordi der fandtes andet end livsfæste i samfundet – bygger Scocozza meget på A. E. Christensens artikel fra 1946. P.g.a. den kritik, som Skrubbeltrang har rejst af Christensens resultater, er Scocozza dog tydeligt forsigtig med at godtage dennes konklusion ud fra undersøgelsen af Skovklosters og Næsbyhoved lens regnskaber. I stedet baserer han sig på de få breve om fæste på længere åremål, som Christensen havde hevet frem fra tiden o. 1500, samt på Kolderup-Rosenvinges manuskript til Chr. II's Landlov, som i sin § 101 bestemte, at fæstemålet skulle fastsættes på ti og tolv år, længere eller kortere. Og Scocozza kan med rette stille spørgsmålet: hvorfor fandtes disse breve og denne lov, hvis fæste på livstid var det eneste normale!? De peger derimod på, at livsfæste var mindre udbredt. Forordningen kan da ikke være en ophøjelse til lov af en sædvanebetonet norm. (Scocozza s 186ff og 193ff).

Scocozzas forsigtighed overfor Christensens undersøgelse er forståelig omend ikke begrundet. Ganske vist har Skrubbeltrang tilbagevist de konstaterede korte gennemsnitlige fæsteperioder på de to nævnte godser, fordi de efter hans opfattelse savnede beviskraft. På Skovkloster havde Christensen beregnet fæstemålet til 6–7 års varighed og på Næsbyhoved len til 10–11 år. Skrubbeltrang bemærkede hertil, at korte fæsteperioder på enkelte godser ikke nødvendigvis modbeviser et livsfæste: »Omkring 1600-tallets midte, da denne form for fæste vel i mere end 100 år havde været det mest almindelige, kan der f.eks. på Herlufsholm gods (det tidligere Skovkloster) konstateres gennemsnitsfæsteperioder på knap 10 år. I dårlige tider, især under krige, måtte mange fæstere gå fra gård i utide, blive gårdforsiddere . . . og i samme retning virkede undertiden pestepidemier, der kunne prisgive de efterladte«.¹⁶

Nu er Christensens tal behæftet med nogen usikkerhed og fejl, som det vil fremgå senere; alligevel er Skrubbeltrangs kritik ikke velanbragt. Ønsker man at beregne fæstemålets varighed før 1523 og evt. konstatere livsfæste, er de 'kvantitative' kilder de bedste hertil, og fremgår det af dem, at livsfæste *ikke* var særligt udbredt, må dette være det væsentligste. Vil man opretholde synspunktet, at livsfæste var det normale, må man med *andre* 'kvantitative' kilder påvise dette. Christensens undersøgelse er den eneste i sin art og hans resultater *står*, uimodsagte af andre undersøgelser. I sin 1982-artikel forsvarede Christensen da også sine tal mod Skrubbeltrangs kritik, men desværre baserer han sig stadig på sine tal fra 1946 – tal der er udregnede på forkert antagne forudsætninger og derfor behæftede med fejl. Tillige ville hans konklusion om det lidet udbredte livsfæste have vundet ved en inddragelse af St. Agnethe Klosters regnskaber, som er samtidige med Næsbyhoved lens (fra 1508–13)¹⁷ og ikke er behæftet med pro-

15. Steenstrup: »Nogle undersøgelser . . .« s 663ff og 672ff.

16. Skrubbeltrang, anf. arb. s 20.

17. Forfatteren til disse linier har i sit speciale »Vornedskabets gennemførelse på den sjællandske øgruppe«, Århus Universitet 1980 (upubl.) undersøgt både Skovklosters og St. Agnethe klostres regnskaber. Jfr. s 56ff og bilag s XLff.

blemer og uklarheder p.g.a. lakuner, som findes i Skovklosters regnskaber. Lad os se nærmere på regnskaberne.

Næstved St. Peder Kloster Regnskaber 1467–81:

Næstved St. Peder Klosters (:Skovklosters) regnskaber indeholder 13 årsregnskaber med enkelte lakuner, angiveligt fra 1467, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80 og 81.¹⁸ De omfatter ca. 405 gårde spredt over Sjælland, Lolland, Falster, Møn og Skåne (hvoraf alene det sjællandske gods og gods udenfor købstadmæssig bebyggelse er behandlet i denne forbindelse). De er år for år ordnet byvis med angivelse af betaler og ydet afgift. (Gårdenes rækkefølge er dog ikke den samme i hvert regnskab, hvilket naturligvis vanskeliggør arbejdet med at følge de enkelte brugs fæsterbesætning gennem årene).¹⁹ Herudover findes et tillæg for hvert år med angivelse af svenlønmodtagere, hvor lakunerne for årene 1468, 71, 72 og især 78 er store.

Regnskaberne frembyder et væsentligt problem m.h.t. de enkelte årsregnskabers datering. Denne er ikke original men påført i 1700-tallet af J. Langebek! Ved rekonstruktion af de enkelte gårdes fæsterbesætning fremkommer imidlertid flere mærkværdigheder, der fremmer den mistanke, at regnskaberne indbyrdes rækkefølge er forkert. Langebeks årsdatering frembringer ca. 270 ganske besynderlige fæsterskift på de sjællandske gårde, hvor skiftene kan følges med rimelig sikkerhed. Disse skift har næsten alle det til fælles, at Langebeks datering af to årsregnskaber til 1470 og 78 bryder brugenes fæsterrækkefølge. Således kan en fæster sidde ét år i en gård 1470 for igen at dukke op i 1475 og/eller 1477. Eller en fæster kan forsvinde 1474 eller 75 efter at have siddet en årrække i

samme gård for at dukke op for en et-års periode 1478. Således at gårdenes fæsteforhold kan blive disse absurde:

Henning Andersen er fæster i Guderup 1467–69, 71–72 samt i 1478 og i Teestrup 1470, 75, 77 og 79–81.

Lasse Jeipsen (Skytte) kendes fra Rislev 1467–69, 71–72, 74 og 78 samt fra Toksværd 1470, 75, 77 og 79–80.

Jens Andersen optegnes i Toksværd 1467–68 og 71–72, i Hyllinge 1470, 74–75 og 77–78 og endelig i Hyllested 79–81.

(Jfr. Christensen (1946) s 225, note 61).

Disse mærkværdigheder kan ikke skyldes nogen tilfældighed (eller for den sags skyld en bevidst politik fra klostrets side). De må alene være forårsaget af en forkert angivet regnskabsrækkefølge af Langebek. Placeres 1470-regnskabet således imellem 1475- og 77-regnskaberne samt 1478-regnskabet imellem 1472- og 74-regnskaberne falder tingene i hak i ca. 90% af de mystiske tilfælde (jfr. således eksemplerne).

En sådan omredigering medfører naturligvis et betydeligt fald i antal skift og dermed en meget længere fæstetid end Christensen beregnede den til.²⁰ På de undersøgte 245–46 sjællandske gårde kan da konstateres 535–45 fæstere, hvilket giver en gennemsnitlig fæstetid på 11–12 år i modsætning til Christensens 6–7 år.

Dette gennemsnitstal giver dog ikke et helt sandfærdigt billede af de egentlige fæstemåls længde. På lidt over en tredjedel af brugene (37%) varede fæstemålet ved gennem de 14 år, hvorimod de øvrige gårde ofte var præget af en til tider endda stor fæstermobilitet. Hvad angår fæsternes bevægelighed giver Skovklosters regnskaber således et billede af højst divergerende forhold landsbyerne imellem. Det er faktisk muligt at inddele klostrets

18. Regnskaberne er gennemlæste i Rigsarkivets xeroxkopi.

19. Anna Hude har dog rekonstrueret gårdens fæsterbesætning og hendes lister er i Rigsarkivet vedlagt Skovklosters regnskaber.

20. En ændret regnskabsrækkefølge forklarer dog ikke alle skift. Ved 9 gårde forekommer mærkelige skift i stil med de omtalte, skift som ikke ganske lader sig bortforklare ved omredigeringen. Jfr. bl.a. Bo Jeipsen kendes fra Tjæreby 1468–69 og 72, fra Luderup 1470 og 78 samt fra Åderup 1475, 77 og 79–81. Jep Torkilsen (Hind) er optegnet i Avnø 1467–69, 72, 74 og 78, i Ladby 1470–71 og i Sallerup 1475 og 79–81.

Jfr. A. E. Christensen, anf. arb. s 225, note 61.

ejendom i egentlige mobilitetszoner: Nærmest selve klostret var Holsted, Øverup og Kalby præget af få skift. På de tre byers 30 gårde sad 50 fæstere i årenes løb, hvilket giver en fæstetid på ca. 21 år. Derimod fandtes et område hærget af stor bevægelighed i et bælte langs Susåen: i Abbenæs, Åderup, Ladby, Guderup, Holløse, Nåby, Rislev, Vridsløse, Kalkerup, Gødstrup, Tågerup og Toksværd. Her på disse landsbyers 79–80 gårde sad igennem årene 219–25 fæstere, hvilket svarer til en fæstetid på 7–8 år. På den anden side af dette bælte bliver billedet diffust. Et generelt træk synes dog at være, at i landsbyer, hvor klostret kun ejede en eller to gårde, herskede stabile forhold med oftest én solid fæster pr. brug i tidens løb (f.eks. i Agerup, Nebletorp, Hyllested, Ring, Hjulebæk og Herlufmagle). Den gennemsnitlige fæstetid skjuler da markante forskelle på klostrets ejendom!

Næsbyhoved Lens Regnskaber 1502–10:

Næsbyhoved Lens Regnskaber (der ikke har været undersøgt af forfatteren til disse linier) omfatter fem regnskaber fra 1502, 03, 05, 09 og 10. På dette fynske gods' 256 brug optalte Christensen 454 fæstere i årenes løb, hvilket løber op til en gennemsnitlig fæstetid på 10–11 år. Det er dog bemærkelsesværdigt, at Christensen i sin argumentation over dette kongelige len gik ud fra, at regnskaberne alene inkluderer fæstere og ikke selvejere. (Christensen (1946) s 213ff) H. B. Madsen har ligeledes underkastet materialet en undersøgelse (omend med andet sigte end Christensen), og han konstaterer, at regnskaberne ikke sondrer mellem kronfæstere og selvejere!²¹ Kun ved indragelse af yderligere brevmateriale kan med sikkerhed 6 af i alt 260 jordebogspersoner genkendes som selvejere, men H. B. Madsen fastslår, at det er umuligt at udlede

nogen selvejerprocent.²² De relativt mange skift fra far til søn, som har fundet sted på lenet sammenlignet med de relativt få på Skovklosters og St. Agnethe klostres gårde tyder dog på et vist antal selvejere blandt Næsbyhoveds bønder (25% af skiftene mod henholdsvis 11% og 18%). Det samme gør de mange vedvarende fæstemål på Næsbyhoved len. Selv om regnskaberne kun dækker 8 år overstiger de vedvarende fæstemål betydeligt antallet fra de næsten samtidige regnskaber fra St. Agnethe kloster, som kun strækker sig over 5 år (72% af fæstemålene mod 58%). (For disse tal se tabel s 10).

Roskilde St. Agnethe Klosters Regnskaber 1508–13 (15):

St. Agnethe Klosters Regnskaber omfatter regnskaber fra 1508, 09, 10 og 13 (samt tildels fra 1514 og 15) samlet i fire læg. Regnskaberne optegner ca. 165 landsbygårde spredt over det meste af Sjælland (samt 10–12 gårde i Roskilde og 15 gårde tilhørende Antvordskov kloster, som gav bispetiende til St. Agnethe kloster). Brugene er yderst overskueligt optegnet herreds- og byvis, og den minutøse opdeling i jordebog og regnskabsside samt fæsterangivelserne, som i årene næsten altid følger samme rækkefølge, gør det muligt at følge brugenes fæsterbesætning med stor sikkerhed.

Af de 4 læg består de 3 første af hver 12 folioblade. Bladene er delt i to spalter, hvor venstre spalte indeholder en jordebog samt angiver fæsteren. Højre spalte optegner de faktisk ydede afgifter. Th. Jexlev (»Fra dansk senmiddelalder«, 1976)²³ formoder, at 1509-jordebogen er en afskrift af den forudgående fra 1508. Dette er muligt, men alligevel optegner 1509-jordebogen det aktuelle fæsterforhold, idet 1508-fæsteren til tider er over-

21. H. B. Madsen: »Næsbyhoved lens bønder 1502–10«, Fynske aarbøger bd. VIII, 2, s 121–79, Odense 1963, s 124f.

22. Disse selvejere in mente må de konklusioner, som Christensen ud fra Næsbyhoved-regnskaberne drager om fæsterens økonomiske bånd til gården, arvefæstepligt, arvelighed af fæstet samt arvebånd af »retlig eller sædvanemæssig natur«, tages med absolut forbehold. (Jfr. hans nævnte værk s 216ff). Beskrivelsen af disse forhold passer i påfaldende grad på de pligter, der lå på selvejerens person.

23. Th. Jexlev: »Fra dansk senmiddelalder«, Odense 1976, s 26.

streget og navnet på den nye bonde kan gennendes året efter. (I 1509 sidder Søren Sejler i Udlejre således i stedet for 1508-fæsteren Oluf Knudsen og Per Olsen i Kløvested i stedet for Oluf Pedersen).²⁴

Det fjerde læg består af 41 folioblade, og det er for de første 26 blades vedkommende opdelt i en venstre spalte med jordebog og fæsternavn. Til højre herfor er teksten opdelt i rubrikker efter år, fra 1513 og fremefter. Regnskabet for 1513 er ført ind, hvorimod rubrikker for 1514 og 15 kun for en del er udfyldt (de øvrige rubrikker 1516–20 er blanke), og gårdenes fæsterbesætning kan derfor kun følges til og med 1513. Lægget indeholder endvidere et tillæg (folioblade 27–41), hvor landgildeydelse for 1513 er opdelt enkeltvis efter art (byg, smør, lam, gæs, osv.) med angivelse af betalere.

Regnskaberne er således ganske overskuelige og relativt let tilgængelige hvad angår fæsterforholdene. Alligevel lægger de nogle problemer for dagen, som må klares for at følge de enkelte brugs fæsterbestand: Ovenover hovedparten af 1508-jordebogens fæsternavn er tilføjet et nyt. Tilføjelsen adskiller sig i blæk og skrift fra både jordebogens og regnskabets tekst 1508. Og da det nye navn enten ikke kendes senere hen eller først dukker op 1513, må tilføjelsen skyldes, at det nye navn er indført længe efter 1508. (En senere skriver har vel villet bruge 1508-jordebogen, som jo var den første i en række, som en kombineret jordebog og fæsterfortegnelse). 1513-jordebogen udgør ligeledes et problem, idet enkelte fæsternavn er overstreget og et nyt indført. En simpel jævnføring med det fjerde lægs tillæg kan dog afgøre om ændringen er foretaget i eller efter 1513. (Således var det de overstregede Jep Andersen og Mads Bager i Lille Skensved som gav landgilde i 1513 og ikke de tilføjede Jep Olsen og Oluf Jensen).²⁵

På St. Agnethe klostres 129–30 undersøgte gårde sad i løbet af de fem år 176–81 fæstere, hvilket giver en gennemsnitlig fæstetid på

13–14 år. Den korte periode, som regnskaberne dækker, må dog foranledige en vis skepsis til dette gennemsnits nøjagtighed og ligeledes gør regnskabernes kortvarighed det umuligt med sikkerhed at observere evt. forskelle i fæstets længde på klostrets spredte besiddelser (som i Skovklostres tilfælde). Der er dog ingen grund til at betvivle gennemsnittets tilnærmelsesvis nøjagtighed. Skiftene igennem årene falder således nogenlunde jævnt og tallet ligger jo tæt på de to andre regnskabers. For at lette overblikket kan tallene fra de tre godskomplekser samles i omstående tabel.

På visse områder adskiller tallene fra de tre områder sig væsentligt. Det har dog særlige forklaringer. De store forskelle i antal skift fra far til søn skyldes vel, at Næsbyhoved lens regnskaber i modsætning til klostrenes inkluderer selvejere. Tillige overstiger St. Agnethe klostres far-til-søn skift det andet klostres, hvilket måske kan tilskrives, at det sjællandske vorneskab er indført i tidsrummet mellem de to regnskaber.²⁶ (De store divergencer i antal vedvarende fæstemål kan ikke tillægges betydning p.g.a. St. Agnethe klostres regnskabers kortvarighed og Næsbyhoved lens selvejere). På trods af disse forskelle er der forbløffende ligheder mellem de tre regnskabers gennemsnitlige fæstetider! Et spænd fra 10–11 (som dog er højt satte tal) til 13–14 år er ikke stort, når man betænker, at tallene dækker godskomplekser, som tildels er adskilt i tid og sted og ydermere har forskellige ejermænd.

10–14 års fæstemål er gennemsnit så lave, at de udelukker et generelt udbredt livsfæste. Et sådant måtte forudsætte mindst en snes år i snit, datidens korte levetid taget i betragtning. De ganske særlige forhold ved de enkelte godser understreger dette argument: Grundet sine selvejere må Næsbyhoveds gennemsnit være sat i overkanten, og den store mobilitet visse steder på Skovklostres ejendom viser, at klostrets gennemsnitlige fæste-

24. RA. St. Agnethe klostres regnskaber 2. læg fol. 2b og 4a.

25. Jfr. RA. *ibid.* 4. læg fol. 6ab, 27b, 32b, 36b, 38b og 40a.

26. Undertegnede har i sin undersøgelse af vornedskabets etablering konstateret, at dette må være sket i slutningen af 1400-tallet. Nævnte speciale s 36ff.

	antal gårde	fæstere i tidsrummet	= antal skift	skift: far til søn	gårde med vedvarende fæstemål	gennemsnitlig fæstetid i år
Skovklosters regnskaber 1467–81	245–246 ¹	535–545 ²	ca. 295	32–39 ³ = 11%	92–96 ³ = 37%	11–12
Næsbyhoved Lens regnskaber 1502–10 ⁴	154	454	198	ca. 50 = 25%	111 = 72%	10–11
St. Agnethe klostres regnskaber 1508–13	129–130 ¹	176–181 ²	ca. 49	9–10 ³ = 18%	75–78 ³ = 58%	13–14

- I tabellen er kun medregnet sjællandske gårde, dog undtaget møller og bortforpagtede gårde, samt gårde i købstadmæssig bebyggelse (som Store og Lille Næstved).
St. Agnethe klostres genkomne gårde 1513 samt Antvordskov klostres gårde, som gav tiende til klostret, er heller ikke medregnet.
P.g.a. salg og gårddeling på de to godser kan noget præcist gårdantal ikke angives.
- Tallene angiver fæstere i fæsteforhold (således at en bonde, som kendes fra to gårde, er optalt som to fæstere).
De unøjagtige tal skyldes især problemer med anvendelsen af tilnavn kontra patronymikon samt enkelte tilfælde, hvor tilsyneladende to fæstere besidder samme gård eller yder afgift af øde jord.
- Af disse tal angiver det første det sandsynlige antal; det andet det højst tænkelige. Procentsatserne er udregnet på det første tal.
De unøjagtige angivelser skyldes problemer med anvendelsen af tilnavn kontra patronymikon, etc.
- Tallene for dette len er hentet hos Christensen s 213ff.

målstid skjuler endda meget kortvarige fæstemål. Og på St. Agnethe klostres gårde har selv vornedskabets gennemførelse ikke formålet at lægge en dæmper af større betydning på dets bønders bevægelighed. De sidder stadig på ret korte fæstemål.

Naturligvis vil krige og pestepidemier kunne give et forvrænget billede af fæsteforholdene og bevirke, at regnskaberne udviser unormalt korte fæsteperioder. Sådanne katastrofer ville imidlertid nok kunne spores i kilderne og udover pludselige ødelæggelser af brug forårsage abrupte og drastiske udskiftninger blandt bønderne. Ødelæggelser og udskiftninger af et omfang der ville kunne observeres i regnskaberne. Noget sådant synes dog ikke synligt i hverken Skovklosters eller St. Agnethe klostres regnskaber. Fæsterudskiftningerne falder derimod jævnt fordelt over årene og midlertidige eller længevarende ødelæggelser synes ikke noget udpræget træk. Der er således ingen grund til at opfatte regnskaberne som atypiske. Som Christensens fastslog, er de uigendrivelige i deres afvisning af tanken

om det udbredte livsfæste som norm og virkelighedsbaggrund for 1523-forordningen. En jævnføring med samtidigt normativt kilde-materiale giver endvidere de ovennævnte gennemsnitlige tal for fæstets længde øget sandhedsværdi. Disse normative kilder giver ligeledes et indtryk af en fæsterinstitution præget af mange relativt kortvarige fæstemål og ihvertfald ikke af et generelt udbredt livsfæste.

Chr. II's Landlov

Chr. II's Landlov kendes fra to håndskrifter med noget forskelligt indhold. Scocozza baserer sin argumentation på Kolderup-Rosenvinges manuskript (RA: Uldall 255^{4to}, herefter kaldet U1). Derimod omtaler han slet ikke det såkaldte arnamagnæanske håndskrift, som J Hvidtfeldt fremdrog i 1934 (RA: AM 804^{4to}, herefter kaldet AM). Hvidtfeldt anså det nye manuskript for en afskrift af Landloven i modsætning til Kolderup-Rosenvinges,

som kun var en koncept.²⁷ Da AM i forhold til Ul udviser en skærpet holdning til det verdslige aristokrati og forholder sig mere positivt til det gejstlige aristokrati, anså J. Pasternak imidlertid af politiske grunde Hvidtfeldts manuskriptrækkefølge for usandsynlig. Han argumenterede i stedet for, at begge håndskrifter var udkast til Landloven, men at Ul var det yngste af de to og derfor i større overensstemmelse med den endelige lov. Senest har M. Rathsack dog givet Hvidtfeldts synspunkt yderligere vægt og AM er nok i dag den foretrukne kilde til Landloven. Det vil dog føre for vidt at gå ind i denne diskussion.²⁸ Det skal kun konstateres, at bestemmelsen, som er relevant i denne sammenhæng, er ganske forskelligt formuleret i de to manuskripter.

Ul § 101 bestemmer, at »Huilken Landbo, Kronens eller guode Mendz Thienere, som noget Gordt fester, handt schall haffue Forordt met thenn, som handt fester samme Gordt af, huor lenge handt then beholde schall, y thy Aar, tholff Aar, lenger eller stecker, effttersom the therom forenis kunde...« I dette aftalte tidsrum skal bonden ikke kunne bortvises, ifald han efterkommer sine forpligtelser. AM § 68 fastslår imidlertid, at kronens, kirkens²⁹ eller adelens fæstere »Skall ey kastes aff hanss gordt all thendt stwndt handt thendt bygger och forbædrer och giffwer siith landtgilldæ och hwess aff gaardhen gaer... Och ære hanss hosbondhæ lydigh och hørrigh och (?) thillbærlich thienesthæ. Wille wij och att nar nogher fæsthe gaardt Tha schall hand thendt beholthæ wdj viij aar j thet myndtzsthæ før handt maa wtwisses«.

Begge lovsteder slår altså fast, at bonden ikke kan smides ud, så længe hans fæstemål nu er aftalt til at vare, hvis han er efterrettelig med sine ydelser. I modsætning til Ul, som kun kræver, at begge parter indgår en aftale

om fæstets længde, inden det træder i kraft, så fordrer AM dog, at fæsteren skal sidde i *mindst* otte år. Det er i denne forbindelse irrelevant, hvilket håndskrift der er det bedste, når man beskæftiger sig med Chr. II's Landlov. Som lovbud (eller udkast til samme) må de forstås ud fra deres virkelighedsbaggrund. Nok er de normative kilder, men alligevel siger de noget om datidens fæsteforhold. Gør de ikke det, ville de jo have været absurde i deres samtid. Det er derfor klart, at når de henholdsvis kræver aftale om fæstets varighed (vel åremålsfæste) og fæstemål af mindst otte års længde, ja, så kan et livsfæste ikke have været det eneste generelt udbredte omkring år 1521. Hvorfor skulle Chr. II ønske at fastsætte regler for fæstets længde, hvis landets fæsteforhold var præget af stabile tilstande, hvor bønderne sad på deres gårde til deres død? Svaret er naturligvis, at Landlovens virkelighedsbaggrund netop ikke var et almindeligt udbredt livsfæste. Landlovens ordlyd (i begge manuskripter) tyder derimod på at fæstemålene endda ganske ofte var ret kortvarige. Det er tilsyneladende netop for at dæmpe op for disse åbenbart talrige korte fæstemål at loven er skabt. AM satte en minimumsgrænse for fæstets længde, men Ul ville nok også virke til bondens fordel. Var det nødvendigt med en aftale om fæstets længde, før det blev tiltrådt, blev åremålsfæste jo pludseligt et fast element i fæsterens forhandlinger med jordejeren. Fra nu af kunne gårde på korte fæstemål blive svære at besætte, og for ejeren kunne det blive nødvendigt at lokke bønder til med løfte om lange fæsteperioder.

Tanken om det mindre udbredte livsfæste underbygges af de få breve på livsfæste, som Christensen har konstateret for tiden omkring år 1500. Blandt disse eksempler findes i Chr. II's Kopibøger et dusin fæstebreve til bønder fra årene 1513–18. (Christensen (1946) s 211). Som Christensen så rigtigt har bemær-

27. Hvidtfeldt: »Et nyt håndskrift...« s 160ff.

28. J. Pasternak: »Omkring Christiern II's landlov«, Scandia bd. 30, s 191–216, Stockholm 1964. M. Rathsack: »Christiern den andens landlov«, Historisk Tidsskrift, 12 R bd. 2, s. 292–334, Kbh. 1966/67. For forskningsdebatten se endvidere A. E. Christensen, m.fl. (udg.): »Danmarks historie«, bd. 1-, Kbh. 1977-, bd. 2 s 241ff.

29. I modsætning til Ul nævnes her kirken explicit.

ket, er disse kilder ikke generelt repræsentative for bondeklassens forhold. De er snarere afvigelser fra normen og netop derfor blev de optaget i Kopibøgerne, ovenikøbet i den kgl. kancelliregistrant, som ellers kun medtog breve af større betydning.

Chr. II's lovgivning og de få livsfæstebreve i Kopibøgerne giver gennemsnitstallene fra lens- og klosterregnskaberne forøget sandhedsværdi og dermed gør de teorien om det udbredte livsfæste op til 1523 lidet sandsynlig. De kortvarige fæsteperioder på det fynske og de to sjællandske godser gør det ganske utænkeligt, at livsfæste var den normalt udbredte fæsteform. Håndskrifterne til Chr. II's Landlov understreger dette. De tegner tværtimod billedet af en fæsteinstitution, der måske nok som i Skovklosters tilfælde kunne have en vis portion lange fæstemål, men hvor relativt korte fæstemål alligevel var alt andet end sjældne.

Som Scocozza forsigtigt bemærker, har de ovennævnte kilder dog ikke udsagnskraft til at udelukke, at livsfæste har været tilfældet i et vist omfang. De udelukker kun, at livsfæste har været det *eneste* forekommende! (Scocozza s 195f). Men netop fordi livsfæste ikke var det generelt gældende, kan forordningen af 14. maj 1523 ikke betegne en ophøjelse til lov af et sædvanemæssigt livsfæste. Den begrunder sig jo med, at der er sket brud på sædvanen – at 'mange bryder kastes og udvises af deres gårde imod al skel og uden nogen skyld' – og derfor bestemmes det, at bonden skal blive siddende på sin gård, såfremt han er efterrettelig med sine forpligtelser. Denne sædvane – forstået som fæste af livstids længde – som iflg. kodificeringsteorien nu forfremmes til lov, findes imidlertid ikke. Fæsteforholdene varierer tværtimod fra mange kortvarige til mere længerevarende fæstemål og bonden, der sad på ubestemt tid, ét år ad gangen, eller bonden, som havde åremålsfæste, f.eks. ti år, kunne ikke med nogen ret og ud fra forordningens ordlyd hævde, at han nu kunne sidde på hans gård hans levetid ud.

Forordningen kan heller ikke have til formål at etablere nye tilstande – at indføre et fra da af generelt gældende livsfæste. Den begrunder sig jo i brud på god skik og brug, som

den derefter indskærper lovmæssigt. Hvis kongen havde ønsket at introducere et nyt forhold, havde han næppe givet overgreb på tidligere tilstande som årsag til hans lovinitiativ. Det er således absurd, at forordningen begrunder sig med brud på sædvanen, som altså ikke var livsfæste, hvis den egentlig vil indføre en ny norm, nemlig livsfæste. Eller med Scocozzas ord: »Forholder det sig således, at flertallet af bønder, der hidtil har fæstet på gennemsnitligt 7–10 år, nu ganske enkelt får statens blåstemplede ret til at sidde livet ud, så er forordningen ikke et forsøg på at rette misbrug og kan ikke være det i lovgivernes selvforståelse. Den er tværtimod en bestræbelse på at skabe helt nye tilstande, og man giver i så fald ikke en begrundelse, der henviser til misbrug af eksisterende tilstande«. (Scocozza s 188).

Men hvis forordningen ikke er en 'livsfæsteforordning', hvad er den da? Som Scocozza argumenterer, er den faktisk intet andet end en formaning til jorddrotterne om at respektere fæsteinstitutionens love. Forordningens indhold er klart begrænset til en indskærpelse af eksisterende retslige forhold og den bringer intet nyt til fæsteinstitutionen. Den er i sin karakter formanende, ikke nyskabende.

Men selv om den er formanende overfor den jordejende klasse, synes forordningen alligevel også at indeholde en indskærpelse til fæsterne i dens klare udspecificering af bondens mange kontraktlige forpligtelser. Opfyldelsen af disse krav synes således at fremtræde som en betingelse for at kunne beholde fæstet. På trods af at forordningen primært er vendt mod jordejerne, er den da alligevel noget tveægget i sin indprentning af bondens forpligtelser.

Forordningens begrænsede indhold og dens tilsyneladende dobbeltsidighed er interessante træk, så meget mere interessante som de kan genfindes i kongens to øvrige forordninger fra 1523 angående bondeforhold. Som Christensen bemærker i sit svar til Scocozza kunne noget vitterligt tyde på, at forordningens formål var begrænset til »en politisk øjeblikbestemmelse til beroligelse af de truende bondeopstande«. (Christensen (1982) s 679).

Fr. I's landbopolitik 1523

Scocozza sammenligner forordningen med Chr. II's Landlov og konstaterer, at mens Chr. II's love var reelle, ofte vidtrækkende forsøg på at sætte regler og faste normer for forholdet bonde – jorddrot, så var forordningen af 14. maj 1523 »en taktisk defensiv øjeblikksbestemt handling fra kongens og Rigsrådets side«. (Scocozza s 197). Scocozza konkluderer dette fortrinsvist ud fra forordningens ordlyd alene, men hans synspunkt, ligesom hele hans argumentation for forordningens begrænsede indhold, ville have vundet betydeligt ved en sammenligning med Fr. I's åbne breve af 3. august og 17. september samme år.

Den 3. august sendte kongen et brev til Sjællands Landsting. Heri berettede han, at efter Chr. II's love var udstedt, havde adskillige sjællandske bønder opsagt deres gårde rettidigt og betalt deres førlov. Disse bønder stavnsdeles nu af deres tidligere herskab, hvorfor Fr. I griber ind efter rådføring med nogle tilstedeværende rigsråder. Kongen forbyder disse delemaal 'indtil så længe den sag ydermere kommer for os og vort elskelige Danmarks Riges Råd'.³⁰ Sandsynligvis har nogle sjællandske fæstere opfattet Chr. II's lovkompleks 1521/22 som en ophævelse af vornedskabet³¹ og har forladt det gods, som de var vornedpligtige til. Deres jorddrotter har imidlertid benyttet den ændrede politiske situation til at tilbagekalde og stavnsføre dem.

Fr. I's brev er interessant, dels fordi den begrunder sig i disse overgreb, dels fordi den kun træffer en midlertidig beslutning. Nogenlunde samme forhold genfinder vi i kongens åbne brev af 17. september. Det var udstedt på Nykøbing slot og var stilet til Sjællands, Lollands, Falsters og Møns indbyggere. Også det angik vornedskabet. Kongen

havde erfaret, at bønderne 'sælges og købes som andre uskellige kreaturer af det gods, som I er født på, hvilket i lang tid har været sæd på Sjælland og her på Smålandene. Dette vil vi herefter ikke tilstede at måtte ske, indtil vi kommer vort elskelige Danmarks Riges Råd til ords, og da vil vi det så med dem forhandle, at I skulle herefter blive ved slig frihed, som vore kære undersætter er i udi Nørrejylland, Fyn, Langeland og Skåne'. Brevet fortsætter med at formane bønderne til at betale den indkrævede landehjælp, som skulle bruges til sold til kongens soldater. Samtidigt forsikrer han om sin gode hensigt med sin udstedelse af (den upopulære) møntforordning af 10. august samme år, ligesom han synes at undskylde sit fravær fra Sjælland. Brevet slutter med at forbyde kirkens prælater og ridderskabet at forulempe almuen.³²

Således forekommer forbudet mod handel med de vornedpligtige og det vage løfte, der kunne tolkes som en mulig ophævelse af vornedskabet, at være givet i en prekær situation, hvor kongen er i akut pengemangel og almuens utilfredshed med inddragelsen af klippingen er blevet åbenbar. Som sin forgænger fra august begrundede forordningen sig i overgreb mod bønderne, og dens løsning af problemet er kun kortvarig. Forbudet mod handel med de vornedpligtige gælder i første omgang kun til sagen er drøftet med Rigsrådet. Chr. II's Landlov havde ligeledes forbudt jorddrotterne at sælge bønder 'som uskellige kreaturer', og hvis de alligevel gjorde det, måtte fæsterne frit drage bort, løst fra deres vornedpligt (AM § 85 og Ul § 111). Fr. I's brev havde tydeligvis forlæg i denne lov, hvilket understreges af, at i koncepten er udtrykket 'som uskellige kreaturer' overstreget.³³

(Vel p.g.a. Rigsrådets modstand kom dette brev dog aldrig til offentlighedens kendskab. Samme dag som det åbne brev forfattedes

30. Steenstrup: »Vornedskabet . . .« s 441ff. Den fordanskede tekst her svarer indholdsmæssigt til kopien i RA. Danske kancelli B9 fol. 8b.

31. For dette se F. Pedersen, nævnte værk s 90ff.

32. Allen, nævnte værk bd. IV, 2 s 80f. Den fordanskede tekst her svarer i indhold til koncepten i RA. Danske kancelli B9 fol. 17ab.

33. Jfr. RA. *ibid.* fol. 17a.

nemlig et andet brev til formanden for det sjællandske råd, bisp Lage Urne. Og i denne skrivelse viser kongen sig fra en ganske anden side. Han skriver, at han er blevet konfronteret med mange klager over handel med vornedpligtige. Derfor har han ladet det førnævnte brev udfærdige. Han beder nu råderne overveje, hvad der bedst kan stille almuen tilfreds i denne situation. Han har ladet lensmændene sende sin forordning, 'men kan I med de andre gode herrers og gode mænds råd finde bedre lempe og middel til at berolige almuen med, da giv med det første vore lensmænd tilkende, at de ikke skal lade vore breve læse'.³⁴

Disse breve synes umiddelbart ikke at have nogen sammenhæng med forordningen af 14. maj. Og alligevel. Ved nærmere øjesyn har de to åbne breve fra sensommeren og efteråret klare lighedspunkter med maj-forordningen. Holdningen bag brevene og den måde de søger at klare problemerne er den samme. Alle tre begrunder deres udfærdigelse i overgreb af en eller anden art. De foregiver omsorg for bønderne, men indholdsmæssigt er de alligevel dobbeltsidige, idet de i deres midlertidige og begrænsede 'løsninger' tydeligt skæver til jorddrotnernes interesser. Baggrunden for disse lidt vidtrækkende lovtiltag er naturligvis datidens sociale og politiske virkelighed. Fr. I's måde at tackle tingene på afspejler en svag kongemagt, hvis lovarbejder i høj grad er afhængig af dets Rigsråds samtykke. Ser man således bort fra de nævnte vægtige argumenter mod 'livsfæsteforordnings-teorien', er det alene af den grund usandsynligt, at det åbne brev af 14. maj skulle ønske at etablere radikale ændringer af fæsteforholdene, evt. ved at indføre et generelt gældende livsfæste. Den sociale og politiske situation bag de tre forordninger var stort set den samme, og det er utænkeligt, at en konge i maj, mod jorddrotnernes interesser, skulle indføre et nyt institut

som gældende norm, et livsfæste, for i august i sin håndfæstning (§ 13) at måtte love 'ej heller at give nogen mands tjener, åndelig eller verdslig, vort brev på de gårde de sidder udi, men jordejeren, åndelig eller verdslig, skal have fuld magt sine tjenere udi og af at sætte efter landets sædvane og efter loven, og de breve, som kong Christian imod udgivet har, skal ingen magt have efter denne dag'.³⁵

Alle tre breve kan betragtes ud fra Chr. II's Landlov: Chr. II forbød salg af vornedpligtige overhovedet (AM § 85 og UI § 111); Fr. I forbød det midlertidigt (17/9). Chr. II's love muliggjorde det for mange vornedpligtige at forlade deres gårde. Da jorddrotterne brugte de nye tilstande efter hans fald til at stavns-mæle disse bønder, forbød Fr. I dette midlertidigt (3/8). Chr. II's Landlov (AM § 68) forbød jordejerne at udvise den efterrettelige fæster og krævede åremåls fæste af mindst otte års varighed. (UI § 101 fordrede dog kun en forudgående aftale om fæstets længde og i den fastsatte tid kunne bonden ikke smides ud). Samme påbud om ikke at udvise bonden findes i Fr. I's forordning af 14. maj 1523, men den nævner meget betegnende intet om, *hvorlænge* han kunne sidde i sin gård. Ikke mindst ved denne sammenligning med Chr. II's lovtiltag bliver maj-forordningens begrænsede sigte åbenbart og sammenholdt med de senere åbne breve fra 1523 bliver det svært, for ikke at sige umuligt, at betragte den som andet end et forsøg på at rette på nogle umiddelbare 'skævheder' og urimeligheder. Den er øjeblikkestemt, som sine to efterfølgere foranlediget af direkte tilfælde af overgreb, og i modsætning til Chr. II's love er den ikke led i nogen strategi eller overordnet plan. Den bringer således intet nyt til fæsteinstitutionen. Dens hensigt synes alene at være at tage trykket af den sociale uro. Og det på en måde som ikke indebærer radikale ændringer ved fæsteinstitutionen.

34. Allen, nævnte værk bd. IV, 2 s 81f. Den fordanskede tekst her svarer i indhold til koncepten i RA. Danske kancelli B9 fol. 17b.

35. Fordansket fra »Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter«, Kbh. 1856-58 (rep. 1974).

Forordningen signifikans

At det åbne brev ikke er nogen 'livsfæsteforordning' men kun ønsker at gå i rette med kontraktbrud, understreger Scocozza overbevisende ved at påpege, at en lov om livsfæste er i klar modstrid med samtidige bestemmelser. Endvidere må det forekomme besynderligt, at en lov med et så radikalt indhold (som en indførelse af livsfæste må betegnes) ikke synes at spille nogen rolle i eftertidige domsafgørelser. Nogen egl. henvisninger til den er således ikke til at finde. (Scocozza s 190f og 198ff). Scocozza indrømmer dog, at dette argument ikke bygger på en minutøs undersøgelse af det 16. århundredes kildemateriale, og Christensen gør da også opmærksom på, at påstanden kræver nærmere undersøgelse. Måske har flertallet af bønder aldrig stiftet bekendtskab med forordningen. (Christensen (1982) ss 677 og 679). En sådan mistanke er dog nok ubegrundet. Et interessant forhold kan således påpeges, som tyder på, at forordningen har været kendt i et vist omfang på ihvertfald kongens godsområde. I lensbreve fra vornedskabets område kan således spores et træk, som ikke kan tilskrives nogen tilfældighed men må forstås på baggrund af forordningen af 14. maj 1523:

I 1509 pantsætter kong Hans Stegehus til Anders Bentsen Bille med bl.a. den betingelse, at han ikke må 'forurette de vornede og tjenere, derpå boer, (og) ej sælge eller give dem eller nogen deres sønner af godset, som de på fødte er der i lenet. . .'³⁶ Samme forbud mod salg eller bortgivning af bønder kendes fra 7 kgl. lensbreve før 1523 og fra 34 i perioden 1524-50. Som Billes pantebrev indbefatter de 7 første både fædrene og deres sønner under forbudet, men efter 1523 kendes kun 3 tilsvarende tilfælde. Derimod inkluderer de øvrige 31(!) kun sønnerne under lensbrevens forbud.³⁷ I denne distinktion mellem fædre (: 'vornede', 'tjenere', 'bønder') og 'sønner' ligger utvivlsomt en skelnen mellem bosat og ikke bosat bonde. Der kan naturligvis ikke

lægges altfor meget ind i denne sprogbug, men den må alligevel antyde, at kongemagten (i det mindste officielt) var loyal overfor sin egen lovgivning, idet den indså at et forbud mod salg eller bortgivning (som jo sandsynligvis foregik på alle årets tider og uafhængigt af fæstets ophør) kun havde relevans for de ikke-kontraktforpligtede og ikke-bosatte bondesønner. Og tog kongen hensyn til forordningen i sine breve har den nok også været alment kendt blandt hans undersåtter.

Et argument for at forordningen af 14. maj 1523 ikke indførte et livsfæste, ja, end ikke ophøjede et sådant måske alment kendt fænomen til lov, er ikke et argument for, at livsfæste ikke fandtes og måske endda var ganske udbredt visse steder. Hvor vidt dette var tilfældet før og efter 1523, kan kun en vidtfavnende undersøgelse af 'kvantitativt' kildemateriale afgøre. Livsfæste behøver ikke have været en sjælden foreteelse. Skovklosters 37% vedvarende fæstemål er jo ingen ringe procentdel, og disse regnskaber dækkede dog trods alt 14 år. Datidens jorddrotter var jo ikke sadister, som nød at tage brødet fra deres bønder. Deres klarsyn rakte til deres pung, og sét herfra var det sund økonomi at lade en solid og efterrettelig fæster sidde på hans gård hans levetid ud (undtagen selvfølgelig hvis bruget skulle ned- eller omlægges).

Og forstået således var forordningen fra maj på sin vis uden reel betydning for forholdet mellem jordejer og fæster. Nok forbød den uretmæssig udvisning af bonden, men samtidigt indskærpede den hans pligter i tydelige vendinger. Kun den jorddrot, som ville save den gren over, han sad på, ville smide en så god og påpasselig bonde ud.

Scocozzas enkle metode taget i betragtning er hans resultater forbavsende. Så overraskende at det kan undre, at ingen tidligere har gennemskuet forordningens ordlyd og indset dens karakter. Han har herved bragt atter en del af den store mængde historisk arvegods fra forrige århundrede, som vi stadig slæber på, frem i lyset.

36. Repertorium . . . 2 R nr. 11232.

37. For kildehenvisninger se F. Pedersen, nævnte værk, bilag s XXIVf.

Utrykte kilder:

»Christiern den andens landlov«, (Arnemagnæanske samling, håndskrift nr. 804^{4to}), fotokopi v/K. Enemark, Århus universitet 1979.

RA.: Danske Kancelli B9, Kopier og koncepter til missiver, anordninger og kundgørelser for alle lande 1523, 27. maj – 28. september. (1 læg).

RA.: Næstved St. Peder Klosters (Skovklosters) Regnskaber 1467–81, xeroxkopi og afskrift v/Anna Hude, Manuskriptsamlingen VI C 28 (1 pk.).

RA.: Roskilde St. Agnethe Klosters Regnskaber 1508–13 (1515), lokalarkiver i RA nr. L44–186 (1 pk.).

Debat

Bjørn Matsen:
Tilbage til naturen?

Biokemikeren Jesper Hoffmeyer har i efteråret udsendt en ny bog, som han kalder »Samfundets naturhistorie«.¹ Bogen er nok primært et indlæg i den aktuelle debat om miljøkrise, grænser for vækst, forholdet mellem økologi og økonomi m.v., og hovedsigtet, som jeg ser det, er at perspektivere denne debat, gøre den mere kvalificeret og helhedsorienteret. Denne opgave er efter min mening udfyldt godt og dygtigt, omend jeg har nogle reservationer over for hans optimistiske vurderinger af bioteknologiens frigørende muligheder. En del af bogens argumentation hviler på en historisk gennemgang af samfundsudviklingen, set i lyset af det til enhver tid gældende naturgrundlag, og efter min mening må store dele af bogen være en udfordring/inspiration for historikere, både professionelle og amatører. I det følgende vil jeg derfor præsentere nogle hovedtræk af bogens historiske fremstilling.

En vigtig pointe i Hoffmeyers bog er, at naturgrundlaget i al for høj grad har været negligeret i udforskningen af samfundsudviklingen, ganske særlig når det gælder udviklingen i den industrialiserede verden gennem de sidste 100–150 år. Hoffmeyer betragter samfundsudviklingen som et dialektisk samspil mellem naturgrundlag og samfundsmæssig organisation, hvor både udviklingen af naturgrundlaget og den samfundsmæssige organisation må forstås som processer. Der er således ikke tale om naturdeterminisme.

For Hoffmeyer bliver samfundets historie til historien om hvordan mennesket til forskellig tid har formået at udnytte de naturgivne ressourcer, hvordan man har overskre-

det naturens skranke, men – og det er pointen – at der hele tiden, også i dag, er nye skranke. Når menneskets udnyttelse af naturgrundlaget bliver til overudnyttelse, rovdrift, resulterer det i en økologisk krise, en miljøkrise. Sådanne miljøkriser er et tilbagevendende fænomen gennem historien. Det, der adskiller den nuværende situation fra tidligere miljøkriser, er dens totalitet og globale omfang, med Hoffmeyers egne ord: »Miljøkrisen består altså i, at det ikke længere er vores tekniske formåen, der sætter en barriere for vores udnyttelse af naturens ressourcer, men naturen selv, der viser tegn på at være blevet en barriere for den fortsatte forøgelse af stof- og energistrømmene. Naturens bærekraft er begrænset, herunder menneskets bærekraft som biologisk organisme« (s. 22).

Hermed er vi inde på en af de bærende ideer i Hoffmeyers bog. Et samfunds naturgrundlag består af de strømme af stof og energi, det kanalisere igennem sig, skriver Hoffmeyer som en første bestemmelse af naturgrundlagets væsen. Enhver stofstrøm har som forudsætning en energistrøm, idet enhver form for aktivitet, biologisk eller mekanisk, kræver tilførsel af energi. Energistrømmens størrelse kommer derfor til at udgøre en overgrænse for stofstrømmene gennem samfundet, dvs. energistrømmens størrelse sætter overgrænsen for menneskets evne til at mobilisere og udnytte jordens ressourcer. Ved at undersøge energistrømmen gennem tiderne kan man således få en (makro) historisk inddeling af samfundsudviklingen:

Op til kul- og oliealderen er det kun fødeenergien, der kvantitativt spiller en rolle. Herindenfor er brugen af ild et energiteknisk fremskridt, der forøger mængden af tilgængelig fødeenergi. Det store fremskridt i energi-

---

1. Jesper Hoffmeyer: Samfundets naturhistorie, Rosinante, 295 s., kr. 185.

teknisk henseende er overgangen fra indirekte, diffus udnyttelse af solenergien i form af jagt og indsamling til den direkte og systematiske udnyttelse af solenergien i form af agerbrug. Derved mangedobles den til rådighed stående energimængde, men stofstrømmenes størrelse er dog stadig begrænset af den energimængde, fotosyntesen kan omdanne. Først med inddragelsen af kunstig energi (kul, olie) åbnes der for en stadigt voksende energistrøm, som kan trække en stadigt voksende strøm af stoffer.

Den makrohistoriske inddeling, der herved fremkommer, adskiller sig ikke voldsomt fra gængse inddelinger, bortset fra inddelingskriteriet. Denne lighed kunne antyde, at energistrømmene faktisk har en vis sammenhæng med f.eks. den samfundsmæssige organisation, som man ofte bruger som inddelingskriterium.

Hoffmeyer tager sit udgangspunkt i en materialistisk historieopfattelse af marxistisk tilsnit, men han kritiserer marxismen for utilstrækkelighed og for at overse nogle centrale forhold (kap. 3, 7 og især kap. 8), og Hoffmeyer fortolker og redefinerer flere centrale begreber. Han tager udgangspunkt i dialektikken mellem subsistensmåden og samkvemsformen, hvor subsistensmåden er relationen menneske–natur og samkvemsformen er relationen menneske–menneske. »Samkvemsformen er altså den samfundsmæssige organisering af livet, på baggrund af og i relation til tilvejebringelsen af genstandene for subsistens«. (s. 81).

Marx – og hans efterfølgere – undervurderer betydningen af menneske–natur relationen i den kapitalistiske produktionsmåde. De indfører et skel mellem den kapitalistiske og de før-kapitalistiske produktionsmåder, hvor de før-kapitalistiske kaldes »naturgroede«, hvor naturen endnu er en overmægtig størrelse, som man udnytter, men ikke behersker. Under kapitalismen er produktionsbetingelserne iflg. Marx ikke naturgivne, men selv et produkt af menneskeligt arbejde (den faste kapital som ophobning af levende arbejde). Denne undervurdering af naturgrundlagets betydning under kapitalismen forhindrer Marx i at videreføre sin analyse af varens

dobbeltkarakter som brugsværdi og bytteværdi til dens logiske konsekvens, iflg. Hoffmeyer. Marx' universalhistoriske perspektiv, der ser historien som en stadig fremadskridende proces mod højere civilisation, bevirker en teknologioptimisme, en næsten blind tro på produktivkraftudviklingens frigørende potentiale, der forhindrer ham i at se den store potentielle modsætning mellem en udvikling af produktivkræfterne med henblik på maksimering af brugsværdien og en udvikling, der tager sigte på maksimering af bytteværdien. Den marxistiske tiltro til, at naturtvangen under kapitalismen indskrænkes tilstrækkelig meget til at analysen af samfundsudviklingen kan se bort fra den, refererer kun til det aspekt af produktivkraftudviklingen, der tjener til produktion af bytteværdi. Mod-sætningen mellem de to former for produktivkraftudvikling »kan i dag ikke længere skjules«. (s. 84).

Hoffmeyer foretager en meget bred bestemmelse af produktivkraftbegrebet: »Produktivkraftudviklingen må forstås som udviklingen af samfundenes evne til at tilfredsstille menneskelige behov« (s. 87). Han er klar over, at formuleringer som ovenstående ikke just er operationelle, og i operationaliseringen af begrebet mener Hoffmeyer, at man må knytte produktivkraftbegrebet nærmere til naturens tvangsside end til dets rigdomsside, »produktivkræfterne udvikles af nød, ikke af lyst«. (s. 88).

Hermed er vi inde på en anden af de centrale ideer i Hoffmeyers bog: Produktivkræfterne udvikles på grund af naturtvangen. Her lægger han sig tæt op ad den opfattelse, som Ester Boserup har fremlagt i bogen »The conditions of agricultural growth« (se K. K. Kristiansens og N. Steensgaards forskningsoversigt i XXIX, 1982 s. 549ff., og argumentet er på linie med Boserups: produktivkraftudviklingen resulterer i forøget udbytte, men på bekostning af en endnu større forøgelse af arbejdsbyrden. Atså at produktiviteten (& udbyttet pr. arbejdstime) i realiteten er faldende i takt med innovationerne. Hoffmeyer tilslutter sig Wilkinson (også omtalt i nævnte forskningsoversigt) og citerer ham for, at forandringer i effektivitet er sekundære, det primære

re er forøgelse af subsistensmidler. »Løsningen af subsistensproblemerne har gennem historien bestået i at indføre teknik, der kunne forøge udnyttelsen af naturressourcerne, eller med denne bogs udtryk: forøge strømmene af stof på jorden. Dette forudsatte både mere arbejde og mere social kompleksitet«. (s. 100).

Hoffmeyer skelner mellem en kvantitativ og en kvalitativ produktivkraftudvikling – eller, som han siger med inspiration fra Thomas Kuhn, en normal og en revolutionær produktivkraftudvikling. Forbedrede jagtredskaber må betragtes som en normal produktivkraftudvikling, mens f.eks. indførelsen af agerbruget, der (gradvist) indfører et fuldstændig andet samfundssystem, må betragtes som en revolutionær produktivkraftudvikling, og en revolutionær produktivkraftudvikling, som indførelsen af agerbruget, åbner for en hel serie af normale produktivkraftudviklinger. Kun de kvalitative, eller revolutionære, produktivkraftudviklinger sætter sig spor i et makrohistorisk perspektiv, mener Hoffmeyer (s. 110).

Drivkraften i produktivkraftudviklingen er altså den materielle nød, som i sidste ende skyldes, at samfundet støder mod naturens skranke. Synsvinklen forklarer udviklingen på makroniveau, men så snart vi går mere detaljeret til værks, er synsvinklen utilstrækkelig. Vi kan finde masser af eksempler på materiel nød, der ikke udløser et skifte eller spring i produktivkraftudviklingen.

Det er Hoffmeyer selv opmærksom på, og i kap. 11 forsøger han at forklare magtbegrebet, klassesamfundets udvikling og statsmagtens oprindelse. Han citerer Wilkinson for udtalelsen: »Magt stammer uundgåeligt fra kontrollen med folks adgang til midlerne til deres eget udkomme« og føjer selv til: »I et samfund, hvor vigtige ressourcer er sparsomme, vil klasse modsætninger præcis være forankret i den herskende klasses kontrol med disse ressourcer« (s. 101).

I et jægersamfund vil der ikke kunne herske nogen effektiv magtudøvelse, da adgangen til ressourcerne ikke lader sig monopolisere. Først når den umiddelbare forbindelse mellem produktion og forbrug skæres over, og der

opstår behov for forrådslagre, indtræffer en mulighed for at monopolisere adgangen til de nødvendige ressourcer. Det er et typisk træk ved bondesamfundet, hvor høsten skal strække i hvert fald til næste høst. Agerbruget kræver et udvidet samarbejde og giver mulighed for gevinst ved et merarbejde. Det muliggør, men nødvendiggør ikke, et ulighedssamfund, et klassesamfund. Den anden betingelse, der må være opfyldt for at et egentligt klassesamfund opstår, er et forøget pres på ressourcen jord. Herved vil der uundgåeligt etableres grupper, som søger at monopolisere adgangen til jord og etablere sig selv som en herskende klasse (s. 105–106).

Selvom Hoffmeyer afviser Marx' principielle skelnen mellem den kapitalistiske og de førkapitalistiske produktionsmåder hvad angår naturtvangen, anerkender han en principiel skelnen hvad angår udbytningsforholdet. Under førkapitalistiske produktionsmåder sker udbytningen ved at den herskende klasse tilegner sig en del af arbejdets produkt. Under kapitalistiske forhold sker den primære udbytning ved at den herskende klasse besidder produktionsmidlerne, og det bliver dermed selve arbejdsprocessen, der udbyttes. Denne forskel har (mindst) to vigtige konsekvenser: dels den velkendte, at udbytningen bliver upersonlig og får karakter af en vareudveksling – arbejdskraft byttes med en løn, hvorved udbytningsforholdet tilsløres, dels at der nu bliver langt videre rammer for udbytningens omfang. I et bondesamfund er der grænser for, hvor langt udbytningen kan gå, inden produktiviteten direkte falder. I et industrisamfund får arbejderen betaling for sin arbejdstid, og gevinsten ved en produktivitetforøgelse går i fabriksejerens lommer. Hermed åbnes der for produktionsstigninger, via en række af normale produktivkraftudviklinger, der i omfang og udbredelse overstiger alt tidligere kendt.

Årsagen til at materiel nød langt fra altid resulterer i en revolutionær produktivkraftudvikling er, at i et klassesamfund er materiel nød, i modsætning til i et jægersamfund, ikke den samme umiddelbare drivkraft for produktivkræfternes udvikling. Eftersom den herskende klasses magt er baseret på kontrol

med ressourcestrømmen, vil en produktivkraftudvikling, der afgørende ændrer ved ressourcestrømmene, uundgåeligt være en trussel mod den herskende klasses magtposition, og den herskende klasse vil derfor tendentielt modarbejde en sådan revolutionær produktivkraftudvikling, uanset en voksende materiel nød. Vejen frem til et ændret naturgrundlag går derfor gennem en politisk kamp mellem klasserne (s. 114).

Dette klassekamps-skema kompliceres imidlertid af, at det ikke er den direkte undertrykte klasse (bønderne eller arbejderne), der sætter udviklingen igang. Det er snarere dele af overklassen, som i en niche i samfundet delvis udvikler de nye produktivkræfter. Klassekampen kommer først ind på et senere tidspunkt, når de nye produktivkræfter og en tilhørende ny klasse, som behersker disse, har vokset sig stærk (s. 114). Omkring år 1000 begynder i Europa en frodig produktivkraftudvikling med indførelse af plove med jernskær, forbedret seletøj, vekseldrift m.m. Det er altsammen eksempler på en normal produktivkraftudvikling, der ikke overskrider bondeøkonomiens grænser. Men samtidig begynder en mere systematisk udnyttelse af vandkraften, og det er en revolutionær produktivkraftudvikling, som i rækkevidde kun kan sammenlignes med indførelsen af svedjebuget flere tusind år tidligere, skriver Hoffmeyer (s. 121).

Hermed indledes den proces, der har gjort udviklingen i vor tid fundamentalt forskellig fra tidligere perioder, nemlig indførelsen af »kunstig energi«, hvormed Hoffmeyer forstår energi, der ikke direkte er forankret i det biologiske system. Derved muliggøres en stadig accelererende strøm af ressourcer gennem samfundet, den stofstrøm, som nu truer med at kvæle os selv. I bondesamfundet blev vandkraften ganske vist mest brugt til at male korn, men det skyldes ikke en egenskab ved vandkraften, men ved bondeøkonomien: »Vandmøllens potentielle produktivkræfter kan først udfolde sig, når selvforsyningsøkonomien afløses af en vareøkonomi, hvor arbejdskraften er den vigtigste vare. Man kan jo ikke ernære sig af vandkraft, heller ikke skaffe materialer til bolig eller klæder af vandkraft.

Men den kan spare mange menneskers arbejde« (s. 132).

Hoffmeyer diskuterer, hvad det var, der i Europa førte til feudalsamfundets opløsning og kapitalismens fremvækst. Her afviser han relevansen af at lede efter en »prime mover«; og som årsager fremhæver han især to faktorer som vigtige: byernes forøgede styrke og en klassemæssig polarisering på landet mellem store og små bønder (fremvæksten af en kulakklasse). Derved ændres den samfundsmæssige arbejdsdeling, og den ny ressource, den kunstige energi, som den hidtidige overklasse ikke fik mulighed for at monopolisere, får hermed mulighed for at udfolde sit potentiale, hvorved samfundets ressourcebasis ændres radikalt.

Med indførelsen af kunstig energi åbnes der for en serie normale produktivkraftudviklinger, men pointen er her, endnu engang, at det sker af nød og at innovationerne er stærkt arbejdskrævende. F.eks. skyldes anvendelsen af stenkul i England, at der var mangel på det lettere tilgængelige og mere umiddelbart anvendelige træ og trækul. Watt's opfindelse af en dampmaskine, der producerede en roterende bevægelse, kom først i slutningen af 1700-tallet, fordi der ikke var brug for den før. Sålange der var nok af anvendelige møllesteder, var vandhjulet den nemmeste og mest økonomiske måde at opnå den roterende bevægelse på. Produktivkraftudviklingen under den industrielle revolution havde i det hele taget karakter af tvang: »... nye ressourcer tages ind gennem ændrede og mere komplicerede produktionsprocesser, ikke fordi de er fordelagtige, men fordi de ikke længere kan undværes, hvis systemet skal fortsætte«. Og de nye processer forøgede det samfundsmæssige arbejde. De før umiddelbart tilgængelige ressourcer »(måtte) nu hives ud af naturen gennem mere komplekse og »kunstige« processer ... og gennem etableringen af en tung infrastruktur (kanalbyggeri, jernbaner)« (s. 141).

Hoffmeyers konklusion på sit historiske afsnit er, at det er frugtesløst at beskæftige sig med, om det var de kapitalistiske produktionsforhold, der var årsag og udviklingen af produktivkræfter baseret på kunstig energi,

der var virkning, eller omvendt. Sagen er at de krævede og betingede hinanden, både konkret historisk og rent logisk. Udviklingen kan ikke forklares alene ud fra naturgrundlaget, men den kan heller ikke forklares uden naturgrundlaget (s. 144–45).

Hoffmeyers fremstilling af den konkrete produktivkraftudvikling kræver en korrektion/tilføjelse, nemlig det tilfælde, hvor produktivkræfterne udvikles uden en forudgående periode med voksende materiel nød, hvad der godt kan nævnes adskillige eksempler på. F.eks. er der ikke noget, der tyder på, at levevilkårene var stærkt forringede omkring år 1000. Der er heller ikke noget, der tyder på, at levevilkårene var specielt dårlige i Danmark o. 1700, forud for landbrugsreformerne senere i århundredet, ligesom det i hvert fald er stærkt omdiskuteret, hvorvidt levevilkårene var forringede i England i perioden op til den industrielle revolution. Det er som om Hoffmeyer for ukritisk overfører begreber fra et analyse-niveau til et andet, eller at han bruger begrebet materiel nød i to betydninger, uden at skelne godt nok mellem de to betydninger.

Produktivkræfterne udvikles af nød, ikke af lyst, skriver Hoffmeyer. Heri er jeg enig med ham. Spørgsmålet er karakteren af den nød, der udvikler produktivkræfterne. Jeg vil foretrække udtrykket ressourcenes i stedet for materiel nød. Et øget pres på ressourcerne vil i en autonom selvforsyningsøkonomi især komme fra en voksende befolkning, men i mere integrerede økonomier vil en række andre faktorer kunne resultere i et forøget pres på ressourcerne: øget erhvervsdifferentiering (færre direkte beskæftiget ved landbrug), stigende beskatning, prisstigninger/bedre afsætningsmuligheder (f.eks. som følge af bedre transportmuligheder) og der kan nævnes andre forhold, der vil virke i samme retning. Hvis ressourcenes pres f.eks. skyldes stigende efterspørgsel, er der intet ulogisk i, at det er dele af overklassen, der udvikler de nye produktivkræfter. Det vil jo typisk være overklassen, der producerer et salgsoverskud og som derfor vil have mulighed for at udnytte en voksende efterspørgsel. At overklassen samtidig, på længere sigt, risikerer at underminere deres egen magtposition, er en virkning, som

vi kan erkende gennem historiens bagklogskab, men det har næppe kunnet være klart i samtiden. Det er rigtigt, at den herskende klasse ofte modarbejder indførelse af nye metoder, men det har en ret simpel forklaring på det konkrete niveau: Sålænge udbyttet af det kendte system er tilstrækkelig stort (dvs. stort nok til at sikre overklassens sædvane-mæssige eksistensniveau) er ændringer og de dermed forbundne investeringer og usikkerhedsmomenter, overflødige og derfor en unødvendig risiko. Jvf. latifundie-systemet. Ofte vil man således se dele af overklassen indføre nye metoder, samtidig med at andre dele af overklassen modarbejder reformer.

Et samfunds ressourcebasis indgår i et kompliceret samspil med klassestruktur og social organisation i bred forstand, systemet som sådan har derfor en gangse stor inertie. Den første reaktion på et stigende ressourcenes vil derfor være en intensivering inden for systemets rammer. Denne intensivering fører samfundet stadig nærmere det punkt, hvor det støder mod naturens skranke, og når det punkt nås, er tiden moden til inddragelse af helt nye produktivkræfter. Den faktiske inddragelse vil, pga. den samfundsmæssige inertie, oftest ligge senere end det »optimale« tidspunkt.

Antager vi eksempelvis et stigende ressourcenes som baggrund for de danske landbrugsreformer i sidste halvdel af 1700-tallet, kan man se hovedgårdsudvidelserne i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet som den simpleste måde at øge produktionen på inden for det eksisterende samfundssystem. Næste trin er en forøgelse af hoveriet. Først efter at man har nået, eller måske overskredet, grænserne for hvad systemet kan presses til at yde af produktionsvækst (en del godskomplekser opdeles igen i mindre enheder, hoveriet var tilsyneladende flere steder udvidet så meget, at det var uøkonomisk), begynder man på ændringer, der grundlæggende rokker ved samfundsstrukturen, men som altså også giver basis for en stor produktionsforøgelse.

I kampen om landboreformerne i Danmark er det godsejere, der gennemfører reformerne, mens andre godsejere opponerer mod udvik-

lingen. Det kan naturligvis tolkes som progressive over for reaktionære godsejere, men mange ting tyder på, at der lå mere rationelle overvejelser bag de forskellige godsejerholdninger. Visse steder i landet havde man allerede intensiveret det eksisterende system så meget, at der ikke var mere at hente inden for systemet, mens man andre steder stadig havde ekspansionsmuligheder indenfor det eksisterende system/oplevede et svagere ressourcenes. Betragter vi alsædebruget, to-vangsbruget, tre-vangsbruget, kobbeldbruget som en intensiveringsrækkefølge, er det næppe en tilfældighed, at kobbeldbruget først kendes i Holsten og på Sjælland, mens man endnu op til midten af 1800-tallet finder alsædebruget almindeligt i flere egne i Nordjylland. Det er næppe heller tilfældigt, at de private godsreformer, der foregriber de statslige reformer, først optræder i Holsten og på Sjælland.

I denne tilføjelse/korrektion ligger ingen reel modsigelse af Hoffmeyers fremstilling. Der ligger tilsvarende tankegange implicit flere steder i hans behandling. Men ved at anvende begrebet ressourcenes, og differentiere mellem forskellige årsager til et øget pres på ressourcerne, samt ved at betone udviklingens proceskarakter og de regionale forskelle i udviklingen mere eksplicit, end Hoffmeyer gør det, opnås efter min mening en bedre operationalisering af Hoffmeyers overordnede begrebsapparat.

Blandt faghistorikere er der en tendens til at nedvurdere synteseprægede fremstillinger, især når de ikke bygger på selvstændig forskning. Efter min mening er dette forkert. Det overordnede formål med historikerens arbejde må være at give et bud på, hvordan tingene kan hænge sammen, og en forklaring på sammenhænge kan man ikke få ved blot at sammenstille forskellige punktundersøgelser. Årsagsforklaringer forudsætter, at punktundersøgelser foretages, eller kan tolkes, ud fra en vis helhedsopfattelse, som så naturligvis må justeres og revideres netop i lyset af resultater fra del- og punktundersøgelser. Syntheseforsøg er derfor helt nødvendige led i en forskningsproces, dels (og måske især) som inspiration til ny forskning, men også som

redskab til at sætte delundersøgelser ind i en større sammenhæng.

Punkt- og delundersøgelser er vejen frem for at teste holdbarheden af generelle opfattelser som Hoffmeyers, og jeg mener, at lokalhistoriske undersøgelser må være noget centralt i den forbindelse. Ud fra mit arbejde med problemkomplekset omkring de danske landbrugsreformer i 1700-tallet er det blevet klart, for mig ihvertfald, at de lokale/regionale forskelle og variationer er meget store. Der er derfor brug for mange lokale undersøgelser, før bare et emne som omlægningen af samfundsstrukturen i 17-1800-tallet er rimelig grundigt belyst.

Der udføres et stort og ofte meget grundigt arbejde med lokalhistoriske emner. Når resultaterne alligevel ofte kun har lokal interesse, skyldes det ikke arbejdets kvalitet, men at undersøgelserne oftest ikke er foretaget ud fra nogen opfattelse af sammenhænge. De fleste lokale undersøgelser ville vinde meget i værdi ved at blive foretaget ud fra en helhedsopfattelse, og efter min mening er Hoffmeyers bog et brugbart udgangspunkt. Den får forskellige forklaringsmodeller til at hænge sammen i et logisk mønster og leverer derved et frugtbart diskussionsoplæg og en inspiration til nye undersøgelser/nytolkning af eksisterende undersøgelser, samtidig med at den udgør en inspirerende og læselig referenceramme for detailundersøgelser. På dansk. Ikke alle afsnit er letlæste, men Hoffmeyer lægger vægt på at være argumenterende, så det er absolut muligt at følge hans tankegang. Kun få steder forbliver han postulerende. Bogen er hermed anbefalet.

Steen Ove Christensen:

Indsamling og formidling i dagens Danmark

– eller når man søger tilværelsens rødder i historien

En række amatørteater-engagerede borgere fra Gråsten og omegn stak i sommeren 1980 hovederne sammen for at finde det helt rigtige egenspil for de kanter. Man kendte jo Guld-

hornsspillet fra Gallehus, men ville have noget mere socialt vedkommende, noget, der »kunne belyse væsentlige forudsætninger for egnens samfundsmæssige udvikling og trivsel op til i dag«, som det udtrykkes i et internt arbejdsrapport. Med det udgangspunkt søgte man bistand hos Institut for Folkemindet videnskaber ved Københavns Universitet, hvor lektor Karsten Biering foreslog, at man skulle lave en beskrivelse af teglværksindustrien i Sundeved som grundlag for et egentligt teglværksspil. For at forstå dette valg, skal man vide, at egnens teglværksindustri har vanskeligheder med at overleve, og at århundredeskiftets 38 virksomheder i branchen i dag er reduceret til 10. Men ikke desto mindre finder man på disse kanter i dag næppe beboere, der har været unge på stedet, uden at de har haft berøring med teglværkerne: I barndommen for at hjælpe til i familiehusholdningen, i ungdommen for at tjene til livets ophold før end man kunne påbegynde en uddannelse, eller – for ikke at glemme det vigtigste – for at skaffe sig et livslangt levebrød.

Vi måtte begynde fra bunden: Den foreliggende litteratur om emnet er beskedent, og især når det gjaldt at skaffe sig viden om livet i teglindustrien, måtte vi selv tage fat. På den baggrund har Karsten Biering som folklorist og jeg som historiker siden begyndelsen af 1981 været i fuldt sving med et større indsamlingsarbejde, både hos private og i offentlige arkiver. I styringsgruppen bag det, der nu var kommet til at hedde Teglværksprojektet, var man fra starten indstillet på, at resultaterne af det indhøstede arbejde skulle formidles til publikum i en bred vifte af kulturelle tilbud, og derfor arbejdede man desuden med mulighederne for at etablere en række undervisningstilbud gennem Oplysningsforbundenes aftenskoler, ligesom man tog kontakt med Museet på Sønderborg Slot for at sikre sig de bedst tænkelige rammer for en udstilling om teglindustrien. Museet på Sønderborg Slot tog imod forslaget med åbne arme og tilbød arbejdskraft og udstillingslokaler.

I vores arbejde indtog de mange interviews efterhånden en meget central rolle, og det rej-

ste en række principielle spørgsmål for mig vedrørende kvaliteten af de udsagn, vi fik under indsamlingerne: Først og fremmest spørgsmål vedrørende troværdighed og repræsentativitet, men den slags kildekritiske bekymringer fik jeg ikke tid til at dyrke i begyndelsen, for vi skulle præstere et anvendeligt udgangspunkt for projektets dramatikere, Søren Christian Hansen (Bording), så han kunne tage fat på sit arbejde i efteråret 1981. Det gav os trekvart kalenderår til at udfylde opgaven, og samtidig skulle vi forberede udstillingen på Museet på Sønderborg Slot til åbning først i december 1981.

Med to lokale ankermand i ryggen, den lokale SiD-formand og en teglværksejerhustru, besøgte vi mange teglværksfolk, både arbejdere og arbejdsgivere. Overalt var gæstfriheden stor, og det er i grunden forbavsende hvor meget tid mange mennesker har investeret i vores arbejde. Af den stadigt voksende fond af viden, som udviklede sig af dette indsamlingsarbejde, opstod efterhånden hos os et indre billede af en karakteristisk teglværksarbejdertilværelse fra første halvdel af dette århundrede. Til at begynde med havde vi behov for nogle grove træk at klamre os til, og vores pensel har muligvis været lovlig bred. Men det er en ny verden, som her udvikler sig, og den korrigeres i takt med vores voksende viden. Det har været en arbejdsform, som nogle nok ville kalde uvidenskabelig, men tiden tillod ingen anden vej, og jeg tror selv på, at det billede, vi nu har, i det store hele vil stå sig – udviklet som det er af et omfattende engagement i teglværksarbejderens arbejds- og dagligdag. Men vi kommer ikke udenom, i den sidste ende, at »måle og veje« de enkelte meddelere og gennemgå deres beretninger efter et systematisk spørgekatalog. Vi skal have alle nuancer ud af vores første »typiske« billede af teglværkslivet i begyndelsen af dette århundrede.

Billedet er jo også skævt overleveret fra tilværelsens side: Alle vore meddelere er jo nu i pensionsalderen, og den generation er faldet helt bort blandt teglværksejerne. Vi mangler således arbejdsgiverens syn på teglværksarbejderens tilværelse i disse år. Næste genera-

tion, de nuværende ejere, udtaler sig med god grund lidt usikkert om forældregenerationens oplevelser. I arkivernes materiale (Landsarkivet i Åbenrå) finder man dog indberetninger fra omkring århundredeskiftet fra de lokale myndigheder i Egersund til Landråden i Sønderborg, der er meget åbenhjertige og som skitserer et modsætningsforhold mellem arbejdsgiver og arbejdere, der kunne være taget ud af vor tids debat og dens tarveligste sider med hensyn til respekt for menneskelig arbejdskraft. Men man kan naturligvis ikke generalisere på den baggrund, og ofte synes forholdet mellem ejere og arbejdere at have været ret gnidningsfrit.

Vore meddelere er også relativt velbjergede socialdemokrater med solid tryghed i tilværelsen, som den er i dag. Vi har endnu ikke interviewet en, der har været udsat for ulykke på arbejdspladsen, eller en, der er blevet tabt i systemet. Vi mangler formentlig også nuancer i det politiske spektrum; vore meddelere er meget langmodige overfor arbejdsgiverparten i teglværksdriften, og de få kommunister, der måtte have været, står ikke frem. Branchen har en stærk socialdemokratisk profil, som det ser ud i hele perioden.

Men det er vanskeligt at tilrettelægge en nærmere undersøgelse af det indsamlede materiale. Kun en mindre del af de mange båndoptagelser er skrevet ud, og på den baggrund kan de fortrinsvis benyttes efter hukommelsen. Men det er et meget spændende materiale, vi har liggende her: Erindringer fra en tilværelse, hvis befolkning i det store hele ikke selv har følt sig tilskyndet til at fastholde hukommelsen om dagligdagen. Vi har to teglværksejeres efterladte erindringer, og de er meget forskellige: Den ene er en virksomhedsleders erfaringer, branchen set oppefra, medens den anden i en vis udstrækning ligner de spontane arbejderfortællinger. Det kan måske tages som udtryk for den ringe afstand, der nogle steder kunne være mellem arbejder og ejer på arbejdspladsen. Men disse mænd er væk, og således repræsenterer de mange interviews med arbejderne en levende overlevering af livet og tiden omkring ringovnen.

Ringovnen dannede epoke i branchen: Den revolutionerede produktionen i årene om-

kring århundredeskiftet, men blev atter bortrationaliseret i tiden efter Den anden Verdenskrig. De bedste af meddelerne fortæller solidt om sæsonarbejdet, fattigdommen om vinteren, arbejdet i ovnen, om forberedningen af leret, altså æltning og tørring, om brændingen af stenene og det såkaldte stentræk, d.v.s. den megen flytten rundt på stenene, som arbejdet krævede, samt endelig udskibningen. Kvinder og børn deltog i produktionen, og vi hører også om hjemmet, dets indretning, kvindernes dobbeltarbejde, den smule fornøjelse, der var, medens andre ting ganske sikkert forties. Det er givet typisk, at det kom frem under helt uforberedte omstændigheder og uden båndoptager og mikrofon, at børnene på teglværkerne dyrkede den sport at lure på de unge arbejderkvinder og -mænd efter fyraften – i en underfundig stemning gik det pludseligt op for én, at der var lunt ovenpå ovnen i mere end en forstand.

Når mange af meddelerne har levet barndommen på teglværket, er det klart, at erindringen bliver meget lang. Den griber faktisk helt tilbage til forrige generation. Og det kan vel kaldes et slumpebræt, at Det lille Teater i Gråsten ville spille egnsspil i 1982, hvorved vi fik mulighed for og anledning til at foretage disse indsamlinger, inden det var for sent.

Tiden med ringovnen faldt sammen med en meget lang depressiv periode, og livet på arbejdspladsen har tydeligvis formet sig ret uforstyrret. Teglværksejer Carl Matzen jr., Egersund, omtaler således sin faders tid som leder af familievirksomheden som »lidt trist«, uden udfordringer – den faldt helt og holdent sammen med ringovnen. Ringovnen havde sine fordele i forhold til forgængeren, kammerovnen, der skulle køles ned imellem hver brænding, men den var mandskabskrævende og faktisk umulig at automatisere. Den krævede meget manuelt arbejde, d.v.s. mange bevægelser, og det skabte en ret stiv arbejdsrutine i produktionen – og det er rimeligvis baggrunden for at arbejdets enkelte dele huskes så godt. Arbejdsgangen har til sidst haft i hvert fald et halvt århundrede på bagen, – uforanderlighed er et sikkert grundlag for en god hukommelse.

Andre ting hænger fast i hukommelsen ved

deres personlige appel. Således f.eks. begivenhederne i 1938 omkring nedlæggelsen af Iller teglværk, hvorved 22 familier mistede deres levebrød. De forenede Teglværker i Egersund, der ejede Iller teglværk, havde besluttet at fordele dets produktion til de øvrige teglværker under dette samarbejde, og den efterfølgende diskussion mellem ejere og arbejdere blev hidsig. Diskussionen endte på regeringens bord med et forslag om at etablere et kooperativt teglværk i stedet for det nedlagte, også for derved at bryde De forenede Teglværkers monopol på teglproduktion på egnen. Regeringen (Stauning) afviste forslaget under henvisning til, at man måtte underkaste sig de gældende økonomiske markedsvilkår. En, der blev arbejdsløs ved disse begivenheder, husker naturligvis alt dette ret godt, men i dag har fortællingen derom fået et stillfærdigt præg. Både De forenede Teglværkers og fagforeningens sagsfremstilling, ligesom en livlig pressedebat, er bevaret og viser, at debatten har været skarp.

I øvrigt er det sjældent, at kilder og erindringer kan supplere hinanden på denne måde. I hovedsagen tynder det ud i det skriftlige materiale omkring 1920, omtrent på samme tidspunkt, som vore meddeles hukommelse tager fat. Derimod har det været muligt at anvende den viden, som vore arbejderfortællere sidder inde med, til at løse problemer ved forståelsen af det arkivalske kildemateriale. Det er én fordel ved at arbejde med stof fra tidsrummet »mands minde«, og således har samarbejdet med vore meddelere på flere måder været spændende.

Når man således har behov for at vende tilbage til sine meddelere, hvad enten det nu skyldes, at man vil uddybe spørgsmål fra tidligere lejligheder, eller man vil bede om hjælp under bearbejdelsen af det indsamlede materiale, må man etablere et gensidigt og overbevisende tillidsforhold. På den måde kan man også komme dybere ned i de berørte emner og måske berøre områder, der tidligere har været tabu. Man må være loyal overfor meddelerne og deres udsagn, og man kan heller ikke låne billeder, private papirer og hvad der ellers måtte være, for bagefter at kritisere den, der har stillet sit privatliv til rådighed for en. Me-

ninger, oplevelser og følelser har en værdi i sig selv, og de må ikke fordømmes eller blot blive en genstand, man taler højt og flot hen over hovedet på. Eller sagt omvendt: Man skal være omhyggelig med ikke at tabe meddelerne i formidlingsarbejdet. De repræsenterer jo en sum af viden, som kan bruges i flere retninger: Dels som genstand for ens indsamlinger, men det kunne jo være, at ens arbejde fristede en og anden til selv at give sig i kast med sin fortid. Foreløbig er en enkelt kommet på sporet i forbindelse med teglværksprojektet, og det er blevet til en lille velskrevet artikel i programmet til skuespillet. I denne sammenhæng er det vigtigt at holde meddelerne orienteret om projektets forløb uden at tage pusten fra dem ved f.eks. at udtrykke sig i en fremmed akademisk jargon.

Således har radioens dækning af projektet været vigtig: Der kom meddelerne selv til orde, og kommentarens opgave var først og fremmest at støtte og sammenfatte det indsamlede materiale. Her kunne enhver, der ville, lytte! Vanskeligere var det nok rigtigt at forstå udstillingen: Til at begynde med mødte man en vis benovelse over, at arbejdsfolks tilværelse var kommet på museum. Men da det var overstået, tog interessen fat; man kom og så udstillingen, ofte mange gange, kiggede billeder og læste de ret omfattende tekster, som man diskuterede og evt. korrigerede – man genoplevede blade af sin egen fortid. Udstillingen har trukket mange besøgende, og den er blevet forlænget flere gange.

Mest direkte talte egnesspillet »Til arbejdet – liv eller død!« dog til publikum. Det var blevet en spændende forestilling, der løb af stabelen lige før St. Hans: En rammefortælling omkring en lang række arbejdspladssituationer, der skulle beskrive teglværksarbejdernes kår på Broager i tidsrummet 1875–1938. Tilværelsen skulle ses gennem øjnene på en arbejderfamilie under udvikling i tre generationer. Det blev også en meget smuk forestilling i kraft af en rig scenografi og den rigtige spilleplads, det nedlagte Cathrinesminde teglværk, der stadigt står som et ringovnsteglværk. Flere teglværksfolk gav udtryk for, at det her var lykkedes at skabe en illusion, der virkede ægte: »Jamen, sådan var det

jo«, blev der sagt fra flere sider. Og på tilskuerpladserne var der mange, der sang med på de indlagte arbejdersange. Nogen blev stødt på manchetterne af det socialistiske miljø i spillet, og siden har man vekslet ord om forestillingen, og hvad den viste.

Men det er jo det samme materiale, der ligger til grund for egnsspillet, som ligger bag udstillingen på Sønderborg slot, og det må man pege på, når de samme mennesker, der har rost udstillingen, kritiserer forestillingen. Det viser også, hvordan de to medier, udstilling og teater, virker forskelligt på publikum: Udstillingen har man kunnet vælge og vrage i – ja, måske overse mindre flatterende ting, hvis man ville det – medens den som formidling mere utraditionelle teaterform har trængt sig på i sin helhed; hvadenten man kunne lide eller ej, har man ikke kunnet slå en streg over det uønskede og derfor fik man en anden oplevelse. Det er vel ikke så underligt, at den gruppe, der har reageret stærkest på teglværksspillet, er bønderne. Teglværksarbejderne har i vore interviews vist stor uvilje overfor bønderne, og den holdning genfindes således også i egnsspillet. Omvendt viser teglværksarbejderne glæde over, at deres tilværelse og dens problemer er blevet fremstillet i en ligefrem og – i ordets bedste mening – populær form. Men selvom teglværksprojektet har sat mange ting i gang og mange mennesker i arbejde med fælles opgaver, har det næppe nedbrudt gamle skel mellem socialgrupper eller skabt nye varige samværsmønstre.

Det store oplysningsprogram, som man havde i tankerne for dette efterår, er da heller ikke blevet til noget. De planlagte studiekredse under Oplysningsforbundene har måttet opgives p.g.a. svigtende tilslutning. Det kan skyldes, at projektet brændte en forelæsningsrække på fire velbesøgte foredrag af allerede i foråret: Der kom over 50 til alle fire møder, men der var næppe mange teglværksfolk imellem. Sådanne undervisningsprogrammer har ikke umiddelbar appel til folk, for hvem emnet er dagligdag.

Derimod var der et omfattende fremmøde af teglværksfolk til den første forevisning af en video-produktion om teglværksindustrien, optaget af studerende ved Institut for Folke-mindevidenskab. Produktionen omfatter fire interviews, et med en teglværksejer, et med en mandlig og et med en kvindelig forhenværende teglværksarbejder, og et med en murer, der selv er af teglværksfamilie, og som har arbejdet for branchen i hele sit liv. Det er en meget lang forestilling, ca. 1½ time, men alligevel var tilskuerne fantastisk lydøre til det sidste. Det var en helt anden måde, at lave fjernsyn på, end den vi er vant til med mange og hyppige billedskift. DR's provinsafdeling kastede i Dagens Danmark den 1. november et sådant hastigt blik på teglværksprojektet og viste bl.a. det næste hold studenter på arbejde med videoudstyr. Det var en smagsprøve af den slags, der næsten forsvinder under næsen på én. I begge vore forsøg på at anvende optageteknik med video i undervisningen har studenterne derimod tillagt det stor værdi, at man under den redaktionelle behandling af indsamlingerne kunne bevare stemningen fra de enkelte samtaler, altså bevare en psykisk dimension. Den form havde tydeligvis også publikums bevågenhed, men det har også haft betydning, at meddelejerne kendte sig selv ved gensynet. Teglværksprojektets alsidige anvendelse af medierne, fra det traditionelle foredrag til teaterformen, gør det klart for mig, at der ligger en styrke i at anvende de mere personlige – subjektive, om man vil – midler til at understrege den historiske bevidsthed. Det skaber en frodigere arbejdsplads, og kan måske undervejs få nogle flere, lokale, ud af busken og deltage i det aktive arbejde med at indsamle og beskrive. Tilskyndelsen hertil kommer stadigt udefra, men jeg tror, at det er nyttigt, at netop vi, der kommer udefra, vedbliver med at komme tilbage med nye spørgsmål og nye ideer. Og derfor er det også heldigt, at teglværksspillet gentages både i 1983 og 1984.

Anmeldelser

Barnets kulturhistorie i Norden. En kommenteret litteraturfortegnelse. Under redaktion af Birgit Hansen, Erik Kaas Nielsen, Jens Sigsgaard og Hjejl Resen Steenstrup. Udgivet af NEFA-Norden/Dokumentationsudvalget. Nordisk Etnologisk Folkloristisk Arbejdsgruppe. Viborg, 1980. 208 s. ill. (NEFA-Dokumentation nr. 1 (ny serie)). Kr. 105 (for studerende kr. 80). (Ny udg. siden udk.).

Nordisk Etnologisk Folkloristisk Arbejdsgruppe (NEFA) har som den første udgivelse i den nye serie, NEFA-Dokumentation, udsendt denne bibliografi over barnets kulturhistorie. Bibliografien er blevet til i et samarbejde mellem de nordiske lande under en dansk hovedredaktion og udgivet med støtte af Nordisk Kulturfond.

Retningslinierne for udvælgelsen af litteratur til bibliografien har været, at den skulle afspejle/behandle den uofficielt overleverede kulturtradition blandt børn, d.v.s. både den kulturtradition, der har været og stadig findes blandt børn indbyrdes, samt den kulturtradition, der er blevet og fortsat bliver overleveret på uofficiel vis fra voksen til barn. Heri indgår de mundtligt overleverede sangele, rim og remser samt eventyr og fortællinger for børn. Desuden er medtaget litteratur om de fysiske og sociale rammer for børns tilværelse samt, i et vist omfang, barndomserindringer og samtaler med børn om, hvorledes de oplever deres tilværelse.

Bibliografien medtager bøger, afsnit i monografier og samleværker samt tidsskriftartikler udgivet fra omkring 1900 til juli 1980. I det norske afsnit er desuden medtaget enkelte upublicerede specialeafhandlinger.

Efter en indledende oversigt over generelle hjælpemidler (bibliografier, forskningsoversigter og håndbøger), som dækker flere af eller alle de nordiske lande, er bibliografien opdelt i særlige afsnit for hvert »land«: Danmark (udarbejdet af værket redaktion), Finland (af Anne Gustafsson), Færøerne (af Martin Næss), Grønland (af redaktionen), Island (af Ragnheiður Helga Thorarinsdóttir), Norge (af Kristin Eikli, Jorun Irene Halvorsen, Nina Korbu, Kari Leikvoll, Live Cathrine Slang og Anna Helene Stjerndahl). De enkelte afsnit fungerer til en vis grad som selvstændige bibliografier, idet hvert land indledes med en indholdsfortegnelse og

et forord i form af en kort orientering om forskning og udgivelser inden for emnet i det pågældende land og afsluttes med en oversigt over indexedede periodica. Inden for de enkelte afsnit er indførelserne ordnede efter speciel systematik, og bibliografien afsluttes med et fælles forfatterregister, som desuden medtager redaktører og udgivere, samt et stikordsregister.

Stikordsregistret er udarbejdet på grundlag af titlerne, kapiteloverskrifterne og annoteringerne. Der er således ikke gjort noget forsøg på at opbygge et egentlig emneregister, hvilket jo også i et flersproget værk frembyder helt specielle problemer. Det eksisterende register fungerer dog som en udmærket alternativ indgang til stoffet, blot skal man være opmærksom på, at man ved tværgående søgninger på enkelte emner må sikre sig ved at søge på såvel synonyme som oversættelser af emnet, f.eks. giver opslag på henholdsvis »sjipling« og »springe i reb (sjiippe)« forskellige henvisninger. Det samme gælder opslag på »springe buk« og »hoppe bukk«. Vanskelighederne mærkes fortrinsvis ved søgninger på meget specielle emner. Ved brede emner som f.eks. »sangele« er der på forhånd indarbejdet henvisninger mellem de forskellige sproglige versioner i registret.

Indførelserne er forsynede med annoteringer, som i en kort objektiv form gennemgående giver god information om indholdet af de enkelte værker. Annoteringernes form er dog et af de punkter, der viser hvor vanskeligt, det kan være at sikre ensartethed og konsekvens i en bibliografi, der udarbejdes internationalt, f.eks. veksler annoteringerne visse steder mellem den refererende og den vurderende form. Et andet vanskeligt punkt er selektionen. Det fremgår af bibliografiens generelle forord, at man ikke gør krav på at være fuldstændig dækkende, forstået på den måde at ikke al litteratur, der berører emnet, er medtaget. Derimod er al væsentlig litteratur inden for bibliografiens rammer søgt registreret, men faktisk gives der kun i det norske afsnit en fyldig redegørelse for de bibliografiske rammer, hvorunder registreringer er foretaget. Trods disse indvendinger skal det dog understreges, at bibliografien er et væsentligt nyt bidrag til dansk (nordisk) fagbibliografi, og at den dels på grund af sit emne, der jo på en eller anden led angår os alle, dels på grund af sin form kan være et nyttigt hjælpemiddel ikke blot for den kulturhistoriske og pædagogiske forskning, men for interesse-rede på alle niveauer.

Mona Madsen

Jesper Vang Hansen: *Højreekstremister i Danmark 1922–1945*. En bibliografi over »genrejser«-bevægelsernes blade og tidsskrifter. Odense Universitetsforlag, 1982. 111 s., ill. Kr. 97,60.

Bibliografien tilstræber at give en fuldstændig oversigt over de blade og tidsskrifter, der blev udgivet af eller som organ for højreekstremistiske bevægelser i Danmark i perioden 1922–1945. Fortegnelsen er begrænset til at omfatte periodica, som var inspirerede af den italienske fascisme og/eller den tyske nationalsocialisme. Det anføres dog i forordet, at dette ikke er ensbetydende med at alle udgivere af disse kan betegnes som fascistiske/nazister. Det var kun enkelte grupper herhjemme, der direkte kopierede de fascistiske og nationalsocialistiske ideer. De fleste bevægelser betragtede deres ideer om nyorientering som udpræget dansk-national, byggende på dansk/nordisk kultur og tankesæt, og vidt forskellig fra de nazistiske partier. Som en fælles betegnelse for disse politiske grupper benyttes udtrykket »genrejser-bevægelser«, idet de alle argumenterede for en genrejsning af Danmark ud fra den overbevisning, at det eksisterende politiske system havde spillet fallit.

Registreringen af de enkelte periodica er sket på grundlag af materialet i en række biblioteker og arkiver, først og fremmest Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling og Småtrykssamlingen samt Avissamlingen i Universitetsbiblioteket i København. Alle regelmæssige og uregelmæssige periodica, der har kunnet henføres til bibliografiens afgrænsning, er medtaget i det omfang de har kunnet opspores.

Bibliografiens hovedafsnit, der er ordnet alfabetisk efter titlerne, omfatter de danske blade samt blade fra det tyske mindretal i Sønderjylland. I et tillæg, ligeledes alfabetisk ordnet, er desuden registreret tysk-udgivne blade, der henvendte sig til danskere eller til tyske befolkningsgrupper i Danmark. Hertil er føjet et navnerregister og et foreningsregister. For hvert periodicum oplyses om titel, undertitel, udgivelsesperiode med nøje angivelse af hvilke ordinære numre og særnumre, det udkom med, frekvens, målgruppe, præg, format, trykkested, ansvarshavende redaktører samt lokalisering. Desuden redegøres der i en note for forskellige forhold vedrørende bladets udgivelse m.m.

Det har ikke været kompilers hensigt (ifølge forordet) »at redegøre for hvert blads og den bagvedliggende organisations politiske holdning, men blot videregive realoplysninger og henvisninger, der kan bruges af andre, der ønsker at arbejde med emnet«. Det skal hertil føjes, at de realoplysninger, som her lægges frem, er ganske omfattende. Den ofte meget detaljerede beskrivelse af det enkelte blad og dets udgiverforhold repræsenterer et betydeligt stykke kortlægningsarbejde, som klart vil være et nyttigt redskab for alle, der beskæftiger sig med den pågældende periode.

Mona Madsen

Erik Nørr: *Latinskolen religionslærere 1853–1903*. Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie, 1981, 93 s., kr. 60.

Erik Nørr har ikke alene givet faget religion i den lærde skole i sidste halvdel af det 19. århundrede dets monografi, licentiatafhandlingen *Det højere skolevæsen og kirken* (1979), men nu også en stat over dets lærere. Denne er ligesom Nørres bibliografi *Latinskolen programmer 1840–1903* (1980) udsprunget af forarbejderne til licentiatafhandlingen, en ophavssituation den måske i for høj grad bærer præg af. Den medtager ligesom den statistiske undersøgelse af religionslærerne i *Det højere skolevæsen og kirken* (s. 252–78) kun lærere, der har undervist i mindst et halvt år, og den har kun systematisk de oplysninger, der har været brug for til denne undersøgelse, således følges personerne ikke gennem hele deres senere karriere. Staten medtager lærere, der underviste i religion i studerende klasser i skoler, der havde dimissionsret i 1903 eller tidligere. For en kritik af denne tidsmæssige afgrænsning, der også findes i bibliografien over skoleprogrammerne, se Fortid og Nutid XXIX:3, 1982, s. 505.

Nørres religionslærerstat består af en indledning, der gør rede for kildemateriale og afgrænsninger, herefter følger selve staten, ordnet på skoler, og bogen afsluttes med en fortegnelse over anvendte hjælpemidler og et personregister. Lærere, der har været ansat ved flere skoler, registreres ved dem alle, men omtales kun nærmere ét sted med henvisninger fra de andre skoler. For tre skoler, hvor det ikke ud fra kildematerialet kan afgøres, om religionslærerne har undervist i latinskoleklasserne, anfører Nørr kun en navneliste. Eftersom nogle af disse lærere er omtalt nærmere andetsteds i bogen, hvilket også fremgår af registeret, kan det undre, at der ikke er en henvisning ved de pågældende lærere.

I staten anføres som minimum om lærerne funktionsperiode, navn, leveår, uddannelse, beskæftigelse samtidig med religionslærerstillingen, beskæftigelsen umiddelbart efter og slutstilling. Det bemærkes, hvis læreren er biograferet i *Nedergaards Præste- og sognehistorie* (1951-) eller *Koefoeds Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskole Lærerpersonele* (1906). Henvisninger til biografier i andre værker, f.eks. *Dansk biografisk Leksikon*, ville måske have været nyttigere, da oplysningerne om senere beskæftigelse reelt giver en henvisning til *Nedergaard og Koefoed*.

Listen over religionslærere er opstillet ved hjælp af de lærde skoleprogrammer, som Nørr med rette karakteriserer som de mest pålidelige kilder hertil, og ved hjælp af et fyldigt udvalg af den personalhistoriske litteratur er det lykkedes ham at identificere stort set alle lærerne. Bag identifikationen af disse personer ligger en stor arbejdsindsats, især når man betænker, at udgangspunktet un-

dertiden kun har været en oplysning om, at timelærer Jensen underviste i religion.

Ud over de nævnte minimumsoplysninger bringes undertiden andre oplysninger; der kunne i disse godt have været større konsekvens, f.eks. nævnes det ikke, at nr. 226 Stig Eduard Larsen blev dr. phil. i 1891, mens adademiske grader anføres for en række andre. Denne oplysning kunne være fundet i Danish theses for the doctorate (1929) eller i V. Elberling: Rigsdagens medlemmer (1949–50), og i betragtning af at mange religionslærere nævnes som doktorer eller rigsdagsmedlemmer, kan det undre, at disse to værker ikke findes i litteraturfortegnelsen.

Der er i tidens løb udgivet stater over mange grupper i samfundet, hvis medlemmer har fælles uddannelse eller beskæftigelse. Det, der binder personerne i denne stat sammen, er, at de underviste i religion. Denne funktion fik ifølge Nørr tillagt stor samfundsmæssig betydning, og dette er en grundelse for statens udgivelse. Man kan dog nok sætte spørgsmålstegn ved, om religionslærerstillingen, der af de fleste kun blev brugt som en gennemgangsstilling, fik den samfundsmæssige betydning, man ønskede, og dermed om det materiale, Nørr har samlet i andet øjemed, har en så stor værdi i sig selv, at det kan bære en selvstændig udgivelse.

Jette Kjørulff Tuxen
og Ole Tuxen

Helsingør Stadsbog 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565. Udgivet af Karen Hjorth. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. København 1981, 591 s., kr. 195,20 (indb. kr. 213,50).

Mens Landbohistorisk Selskab har stået for udgivelsen af retsprotokoller fra landområder, har Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie taget sig af ældre retsprotokoller fra købstæderne. I 1971 blev Helsingør Stadsbog 1549–1556 udsendt, og 10 år senere fulgte et bind med 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565. Kort tid efter udgivelsen i 1971 blev bindet 1554–1555 nemlig fundet og er af den grund inkluderet i nærværende bind.

Når Selskabet har besluttet at udgive ældre retsprotokoller, ville det være ønskværdigt, om der fra nu af blev foretaget nogle kronologiske spring i udgivelsespolitikken. Med et bind hvert 10 år, rummende 6–7 års indførsler, fortaber udgivelser af protokoller fra det 17.–19. århundrede sig i en fjern fremtid; og selvom retsprotokoller i sig selv er spændende læsning, er det først ved sammenligninger over tid, at værdien af disse protokoller bliver åbenbar. De rummer helt klart et væld af forskningsmuligheder, hvoraf mange først rigtigt træder tydeligt frem, hvis læseren kender til udviklingen i de efterfølgende århundreder. Nogle ek-

sempler skal fremdrages til at underbygge denne opfattelse.

Inden for dansk retshistorie er den gængse vurdering, at procesmåden var akkusatorisk indtil midten af det 18. århundrede, at part mødte part som to ligestillede. Under 17. september 1554 (p. 32) kan det imidlertid læses, at »Guldwæffuitzen« blev pålagt at forlade byen, og at alle andre løssag-tige folk blev advaret om, at de skulle være ude af Helsingør inden næstfølgende fredag, ellers ville de blive kagstrøget. I prostitutionssager var der således allerede på dette tidspunkt ikke tale om en akkusatorisk procesmåde.

I sin disputats »Rig og fattig i Ribe« har Ole Degn henledt opmærksomheden på det utroligt høje antal gældssager, der i det 17. århundrede fandtes i denne by. Men det var ikke et særtræk for Ribe, i samme århundrede drejede over 1/3 af alle sagerne i Helsingør sig om gæld, spændende fra nogle få mark til flere tusinde dalere. En gennemlæsning af nærværende bind afslørede imidlertid, at antallet af gældssager befandt sig på et langt lavere niveau; fremfor at være den altdominerende sagstype var gældssagerne blot en delikt blandt andre. Her skal ikke forsøges en forklaring på dette fænomen, selvom den tanke ligger nær, at forholdet mellem de to højest varierende antal gældssager kan være udtryk for forværende økonomiske forhold. Under alle omstændigheder ville en analyse af dette overraskende forhold være ønskelig; men for at blive klar over at der findes en forskningsmulighed, er kendskab til det 17. århundredes samfundsudvikling nødvendig, og med Selskabets nuværende udgivelsespolitik ville det være flere år, før dette problem ville blive erkendt.

På samme måde kan der henvises til, at det i det 16. århundrede synes at have været almindeligt at bede om et skudsmål i alle tænkelige situationer, mens borgerne kun bad derom i det 17. århundrede, når de befandt sig i kritiske situationer, hvis livet stod på spil, når de skulle forlade Helsingør for at bosætte sig andetsteds, eller når embeder skulle besættes. Den næsten besættende optaget-hed af eget rygte synes at være formindsket, men af hvilken årsag?

Endnu flere problemer kunne rejses efter en gennemlæsning af Stadsbogen, hvorfor en analyse af disse protokoller ville være med til at øge forståelsen af det danske overgangssamfund. Derfor virker det også underligt, at et sagregister mangler, når et personregister er udarbejdet.

Det må af ovennævnte årsager henstilles til overvejelse, om den næste udgivelse ikke skulle være nogle bind fra det 17. århundrede, fulgt af nogle bind fra det 18. århundrede. Først da ville disse udgivelser blive virkeligt anvendelige som forskningsinspiration.

Jens Chr. V. Johansen

Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48. Udg. af Landbohistorisk Selskab. København 1982. 332 s., kr. 146,40.

En anmelder kan kun være tilfreds, når den sædvanlige monolog udvikler sig til en dialog, og det er sket i indledningen til »Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48«. Dette register er det tredje bind i rækken af registre til de allerede udgivne danske tingbøger, og med den prisværdige hastighed, der har præget disse udgivelser, kan vi vel snart forvente registrene til Sokkelund herreds tingbøger.

Udgiverne finder, at min tidligere udtrykte betænkelighed m.h.t. de hyppigt forekommende dobbelt- eller tredobbeltregistreringer er overflødig; fremgangsmåden er valgt for at undgå »en betænkelig vurdering . . . forud for den bearbejdelse, registreringen lægger op til« (s. ii). Formuleringen synes at rumme en »wie es eigentlich gewesen«-opfattelse: udgiverne har registreret »rettens funktion i samfundet«; men i de valgte rubrikker ligger jo en vurdering af indførslernes indhold, som ofte kan være lige så vildledende som den kan være oplysende. Et enkelt eksempel skal illustrere dette. I løbet af de sidste år er interessen for at studere læse- og skrivekyndighed taget til, således blev emnet debatteret i 1981 på den nordiske historikerkongres i Jyväskylä, og det vil atter komme på dagsordenen ved den tilsvarende kongres i 1984 i Odense. Derfor er gruppe 524: læse- og skrivekunst et åbenbart mål for et opslag. Der er 5 indførsler, hvoraf især den ene 1642:151 umiddelbart synes givende (fæster beder herredsfoged læse seddel); et opslag i tingbogen giver imidlertid til resultat, at nok handler indførslen om skrivekunst (eftersom der er tale om en seddel, men der er ingen oplysning om, hvem der havde skrevet seddelen), i endnu højere grad dog om at herredsfogeden havde revet en seddel i stykker, han var blevet bedt læse.

Ved anvendelse af registret er det stadig et problem, at indførsler frem for sager er valgt som registreringsform: i gruppe 70 kan findes »herremand slår med svøbeskaft 1645–108«, og tre linier længere nede »overfald, slag og frihedsberøvelse 1645–69«. Men ingen kan se, at disse to indførsler hører sammen; og her kan der ikke være tale om, at »mange omstændigheder ved rettergangen . . . kan være af større interesse end selve sagstypen«. Med nævnte eksempel in mente må det være et brugerkrav ukompliceret at kunne følge den enkelte sag, og med det store arbejde, udgiverne allerede har udført, kunne det have været opfyldt med krydshenvisninger. Når et sagregister foreligger, må det være et fåtal, der pløjer sig gennem tingbøgerne fra ende til anden.

Naturligvis skal det ikke skjules, at trods disse indvendinger giver registret et væld af indgange til de udgivne tingbøger; men denne mulighed fore-

ligger netop, fordi tingbøgerne er udgivne, og udgiverne synes at have et stærkt ønske om, at denne publiceringsform af retsmateriale kan fortsætte. Om det på lang sigt vil give det forventede resultat er imidlertid tvivlsomt, eftersom blot en nogenlunde dækningsgrad vil ligge langt ude i fremtiden.

Jens Chr. V. Johansen

H. K. Kristensen (udg.) †: En dansk bondeskippers Historie – Fra englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1977. 205 s. + 1 kortbilag, ill. Kr. 65 (i bogh.) / 50 + porto (for medl.).

Bogen er en forkortet udgave af de optegnelser om sit liv, som Søren N. Rasch (1783–1848) arbejdede på fra 1815 til sin død godt 30 år senere. Grundlaget for de kronologisk ordnede optegnelser, der fremtræder som en samlet levnedbeskrivelse, har været en række dagbøger, regnskaber og skibsjournaler, om hvis skæbne udgiveren, H. K. Kristensen, ikke oplyser nærmere. Efter sammenhængen at dømme synes de dog at være gået tabt.

Selve levnedsløbet fylder 162 s., hvortil kommer et tillæg på 11 s., som udgiveren har trukket ud fra den løbende tekst. Tillægget indeholder bl.a. et byggeregnskab fra 1831 for et skib, et par årsregnskaber fra Raschs landbrug og en fortegnelse over hans jorder og hans indbo fra 1843. Derudover rummer bogen et kortfattet forord med en karakteristik af Søren N. Rasch og en redegørelse for udgavens manuskriptforlæg (i alt 5 s.), 14 s. noter, et temmelig mangelfuldt person- og stedregister og et udmærket emneregister. Bagest i bogen på omslagets inderside er indklæbet et kortbilag med et udsnit af den sydvestjyske og slesvigske vesterhavskyst.

Søren N. Rasch blev født i Ho, nordvest for det nuværende Esbjerg. Faderen var snedker og smålandbruger, børneflokket stor og hjemmet fattigt. Skolegang blev der ikke meget af, da drengen allerede som 8-årig kom ud at tjene ved landbruget, hvor han var, indtil han som 15-årig begyndte at sejle. 1811 kom han til flåden, hvor han gjorde sig fordelagtigt bemærket og blev officer på en af de kanonbåde, som fra Frederikshavn bekæmpede britiske flådeenheder i Kattegat. 1812 blev han gift og overtog svigerforældrenes lille landejendom i sit fødesogn Ho, hvor han havde bopæl resten af livet. I de kommende år oparbejdede han en anseelig handels- og skibsfartsvirksomhed, der kulminerede med at han 1831 byggede galcassen »Anna Marie«. Da dette skib tre år senere forliste med hans eneste søn blandt de omkomne, begyndte han at afvikle. I sine sidste år, hvor han var svækket af sygdom, gjorde han en stor indsats for at forbedre sit landbrug, bl.a. gennemførte han omfattende grundforbedringsarbejder og forsøgte at indvinde marsk i Ho-bugten. – Rasch var livet igennem en stor læser

og besad, som levnedsskildringen viser, vidtstrakte kundskaber. Som mangeårigt medlem af den lokale skolekommission lagde han et betydeligt arbejde i at forbedre undervisningsvæsenet, samtidig med at han med sin efterhånden ikke ubetydelige formue udøvede en del privat godgørenhed.

Raschs optegnelser, der rummer mange interessante detaljer om handel, skibsfart, prisforhold og landbrug på den jyske vesterhavskyst i første halvdel af 1800-tallet, efterlader indtrykket af en overordentlig velbegavet og taltalende mand med en altid levende ansvarsfølelse over for de mange mennesker, som han gennem et langt og aktivt liv kom i berøring med. Da optegnelserne desuden er temmelig enestående for deres tid ved at være forfattet af en mand fra almuen, er udgivelsen sagligt set velbegrundet.

Det må derfor beklages, at udgaven teknisk set er utilstrækkelig. Ét er, om det er rigtigt, således som det her er gjort, at gengive en ca. 150 år gammel tekst med moderne retskrivning. Jeg tror det ikke, idet jeg mener, det skaber flere problemer end det løser. Men under alle omstændigheder må det være udgiverens opgave at jævne vejen for læseren ved i noteapparatet at bringe de nødvendige realkommentarer, dvs. alle til forståelse af teksten nødvendige oplysninger om steder, personer og sagforhold, som ikke med rimelighed kan forudsættes alment bekendt. Dette er ikke sket på tilfredsstillende måde i den her anm. udgave.

Noterne er yderst ujævne og med en tydelig tendens til fortrinsvis at redegøre for forhold, hvorom det er let at skaffe sig underretning i den almindelige historiske håndbogslitteratur. – Om gejstlige, søofficerer og kongelige meddeles undertiden både ægtefællers navne, detaljerede livsforløb og personkarakteristikker, alt uden den ringeste sammenhæng med Raschs beretning. Til gengæld mangler ofte selv de mest nødvendige oplysninger om de talrige danske og slesvig-holstenske varemæglere, søfolk og gårdmænd, der befolker bogen.

Flere steder er noterne direkte vildledende og tjener kun til at øge forvirringen. Det gælder f.eks. for note 73, hvor det hævdes, at Rasch løber sur i, hvilket skriftsted præsten holdt tale over ved hans bryllup. Dette er imidlertid ikke rigtigt, og ville i øvrigt også være usandsynligt, da Rasch tydeligvis er ganske bibelstærk. Hvad H. K. Kristensen ikke har forstået er, at Rasch, samtidig med at han anfører det skriftsted, som dannede grundlaget for præstens tale (Prædikerens Bog, kap. 11,9), med ordene: »Og mit hjerte sukede med Nehemia: Gud tænk på os til det bedste« hentyder til Nehemias' Bog, kap. 13,31. Det er ikke Rasch, der kludrer, men H.K. Kristensen, når han tror, at Rasch med de citerede ord vil gengive det anførte sted i Prædikerens Bog. Det er også værre end ingenting, når »sudimere«, som er et af Raschs mange, ofte fejlskrevne fremmedord, af H. K. Kristensen foreslås at skulle være »sanere« (s. 62). »Sanere« giver ingen mening i sammenhængen; Rasch

har helt klart tænkt på »soutenere«, dvs. »understøtte«. At forklare »palladium« ved »beskyttelse« (s. 163) giver ingen mening. Det gør derimod det korrekte »helligdom«. At den gade i Altona, Rasch omtaler som »Palmallé« (s. 112), er den bekendte »Palmaille« burde måske have været nævnt, så meget mere som det letgennemskuelige »Masina« på selvsamme side omhyggeligt forklares som »Messina«.

Det her anførte, hvortil meget andet kunne føjes, betyder alt i alt, at H. K. Kristensens udgave af Søren N. Raschs optegnelser er vanskeligt tilgængelige for læsere uden nøje indblik i forholdene først i forrige århundrede – og dog har det modsatte, nemlig at gøre optegnelserne tilgængelige for den almindeligt interesserede og ikke specielt historisk kyndige læser antagelig været tilsigtet. Som eksempel på, hvordan man skal udgive en ældre tekst fra et ikke-akademisk miljø er Jens Holmgaards udgave fra 1969 af *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christian Andersens Dagbog 1786–1797* stadig uovertruffen.

Thorkild Kjergaard

V. J. Brøndegaard: *Folk og Flora*. Dansk etnobotanik. Rosenkilde og Bagger. Bd. 3 1979. 367 s. Bd. 4 1980, 403 s. Kr. 229,30 og 232,60.

Med de to nævnte bind er Brøndegaards store værk om de vildtvoksende og dyrkede planters plads i dansk kulturhistorie blevet fuldført inden for den fastsatte tid. Det er blevet et stateligt og nyttigt værk med et væld af illustrationer, der – som jeg bemærkede ved omtalen af bind 1 og 2 (FoN XXVIII, 493–94) – har en mere eller mindre nær tilknytning til den plante, i hvis afsnit de findes.

De principielle betragtninger fra min første anmeldelse skal ikke gentages her. I stedet skal fremhæves nogle oversigter, som vil være en ypperlig hjælp for videre studier. Det gælder afsnittene om træer, især over løvtræer som eg, bøg, tjørn og ask, hvor forekomsten af gamle, store og kendte eksemplarer er registreret med kort, der viser placeeringen. Til mange af disse træer har man knyttet forestillinger om ondtåfværgende eller skadevoldende egenskaber, som gennemgås i de særskilte afsnit, men desuden findes i bd. 4 en sammenfattende artikel med et kort, der illustrerer den geografiske fordeling af brandtræer, ulykkestræer og hultræer (sygdomstræer). Også afsnittene om vore frugttræer giver megen værdifuld hjælp ved sine lister over frugtsorter og deres benævnelser. Alene for æblernes vedkommende er anført 725 navne, en imponerende række, selv om nogle – som Brøndegaard formoder – vil vise sig at være synonymmer. Pærernes mindre rolle i husholdningen kan vel aflæses af, at der kun er registreret 133 sortsnavne.

Også for frugttræerne findes en sammenfattende artikel i bd. 4.

Værket afsluttes med 6 sider rettelser og tilføjelser, der bortset fra to supplementer til litteraturnøglen næsten udelukkende omfatter navngivne træer. Brøndegaard efterlyser andre rettelser eller tilføjelser. Som jeg har bemærket i anmeldelsen af de to første bind kan der, trods Brøndegaards omfattende materiale, selvfølgelig findes sådant.

De sidste 31 sider af bd. 4 udgøres af et kombineret register over sted-, person- og plantenaevne (dog ikke de folkelige) samt sagforhold. det gør det lettere at benytte værket, hvis opstilling af de behandlede vækster stadig væk forekommer mig uoverskuelig.

Holger Rasmussen

Ingegerd Särilvik: Paths Towards a Stratified Society. A Study of Economic, Cultural and Social Formations in South-West Sweden during the Roman Iron Age and the Migration Period. Stockholm Studies in Archaeology 3. Stockholm 1982. 125 s. tekst + ill., 25 s. litt. og svensk resumé.

Præsentation

Afhandlingens 4 dele udgøres af:

1. Introduktion (9 s.)
2. Økonomi og bebyggelse (48 s.)
3. Materiel kultur (46 s.)
4. Sociale formationer (9 s. + 2 kort)

Hvert af disse hovedafsnit rummer en lang række underafsnit, hvoraf nogle igen er underinddelt i afsnit; i alt rummer bogen således 44 afsnit. Del 2, 3 og 4 afsluttes hver med et resumé.

I afhandlingens *del 1* præsenteres en forskningshistorisk oversigt over SV-svensk jernalder, en diskussion og præcision af begrebet kultur, baseret på Clarkes arbejde i *Analytical Archaeology* (1968 og revideret udgave 1978), samt en redegørelse for forfatterens teoretiske udgangspunkt, der former sig som en gennemgang af Sanders & Webster: *Unilinealism, Multilinealism, and the Evolution of Complex Societies* (1979) (fra *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*, ed. Redman et al.). Det citerede arbejde er et forsøg på at nuancere den neo-evolutionistiske udviklingsmodel primært på et økologisk-deterministisk grundlag. Hovedvægten lægges på samspillet mellem den mulige produktion af fødevarer, befolkningsstørrelse og befolkningstæthed samt samfundets teknologiske niveau.

I *del 2* præsenteres de naturgeografiske betingelser for bebyggelsen i SV-sverige, bl.a. gennem afsnit, der omhandler jordbund, klima, flora og fauna. De arkæologiske vidnesbyrd om bebyggel-

sen (grave, bopladser osv.) beskrives kort for hvert af områderne Halland, Västergötland og Bohuslen, hvor deres specifikke naturgeografiske placering ridses op. De efterfølgende afsnit rummer en gennemgang af den lange række enkeltelementer, der tilsammen udgør jernalderbosættelsens subsistensgrundlag generelt: landbrug, kvægavl, jagt, fiskeri, jern- og keramikfremstilling, ben- og læderarbejde m.m.

Tre delområder i Sydvestsverige vælges ud for særlig undersøgelse: sydlige Bohuslen, Varnhemsområdet i det centrale Västergötland og Käringsjön i det sydlige Halland. Inden for hvert område undersøges de naturmæssige forudsætninger i en radius af 1 km omkring en række fundpladser. Resultatet af disse undersøgelser sammenfattes i skemaform, hvor der for hver lokalitet er angivet områdets økologiske ressourcer. Det er nu muligt at afgøre, hvordan bebyggelsen er placeret inden for et varieret naturområde, hvor mange økologiske ressourcer har været tilgængelige. Bebyggelsens tyngdepunkt er overalt den frugtbare jord; i Bohuslen og Halland sker der desuden en betydelig ekspansion til områder med færre økologiske ressourcer – en ekspansion, der for det centrale Västergötland har fundet sted allerede i slutningen af yngre bronzealder/begyndelsen af førromersk jernalder. Muligheden for sæsonbosættelse diskuteres. I Västergötland viser undersøgelserne desuden, at ikke al frugtbar jord bliver udnyttet. Forholdet mellem jordens bæreevne og jernalderteknologien berøres. Endelig foretager forfatteren en række demografiske beregninger ud fra de eksisterende gravfelter. I Bohuslen f.eks. skulle hver gravplads således repræsentere 7–12 samtidigt levende personer, altså et befolkningsgrundlag, der må have eksisteret på enkeltliggende gårde. I Varnhemsområdet derimod udregnes befolkningen til 16–17 samtidigt levende individer. Her skulle befolkningsgrundlaget være tilstrækkeligt til småbyer i romersk jernalder og folkevandringstiden. Det 3. undersøgelsesområde, Käringsjön, er et mooseområde, hvor de naturmæssige forudsætninger er mere begrænsede og hvor permanent bosættelse næppe har fundet sted.

Del 3 indeholder en gennemgang af de forskellige kulturelementer: gravskik, depotfund, bopladser og genstandsmaterialet, klassificeret efter guld, sølv, bronze, jern, rav, organisk materiale samt keramik. Dette afsnit er ledsaget af en række generelle udbredelseskort samt skemaer over specifikke gravkonstruktioners og gravinventars tilstedeværelse i undersøgelsesområdet, nu opdelt i 5 underområder. Afsnittet om votivfund indeholder bl.a. en gennemgang af samtlige våbenofre fra området. Afsnittet om bopladsfund former sig som en gennemgang af de eksisterende bebyggelsesspor inden for hvert delområde.

Disse tre afsnit, om grave, om depoter og om bopladser, former sig i det væsentlige som en deskriptiv gennemgang af det arkæologiske materiale

med hovedvægten lagt på de regionale variationer i udbredelsen. Således kan det f.eks. vises, at våbengrave og grave med romersk import er koncentreret i det centrale Västergötland, at våbendepoter ligeledes er koncentreret her mens votivfund af keramik («mosepotter») findes mere spredt. For bebyggelsen viser undersøgelser, at jernalderhusene har været langhuse med beboelse og stald under samme tag. Enkeltliggende gårde har været enerådende. Jernfremstillingspladser er fundet i Västergötland, Halland og Dalsland, men endnu ikke i Bohuslen.

Forfatteren afstår imidlertid fra enhver form for mere dybtgående analyser af det arkæologiske materiale. Afsnittet om depotfund former sig således primært som et katalog over lokaliteter med våbenfund, og omtaler desuden mosepotter; afsnittet om bebyggelsen er på tilsvarende måde en beskrivelse af fundlokaliteter – alt ledsaget af udbredelseskort.

Afsnittet om genstandsmaterialet er begrænset til de genstandstyper, der med sikkerhed kan dateres inden for perioderne romersk jernalder og folkevandringstid. Også her former de enkelte underafsnit sig om beskrivelsen af, *hvad* der findes og *hvor* det geografisk er placeret inden for undersøgelsesområdet. For guldfundene viser forfatteren således, at der findes mange store fra det centrale Västergötland og mange små fra Bohuslen. Sølvfundene er sparsomt repræsenteret. Bronzegenstandene udgøres hovedsagelig af fibler, hvoraf den korsformede fibel er den mest almindelige. Såvel den romerske import som våben er behandlet tidligere i afsnittet (under gravskik), og er derfor ikke indeholdt i afsnittet om genstandsmaterialet. Keramikmaterialet kommer hovedsagelig fra Bohuslen samt det sydlige Halland. De i alt 300 lerkar underkastes en nærmere analyse af karformer og ornamentik. Resultatet af disse ret omfattende undersøgelser viser, at der er stor ulighed mellem keramikken fra de forskellige fundpladser. Forfatteren mener at kunne konkludere, at keramikproduktionen er foregået lokalt.

De mange observationer, der er præsenteret i afhandlingens del 3 fører forfatteren frem til en tolkning af kulturelementer, der har henholdsvis sydkandinavisk (sjællandsk), jysk eller norsk oprindelse. Til det *sydkandinaviske* element regnes grave med orientering N-S, ravperler, lerkar med håndtagstud og lerkar med meanderornamentik. Disse elementer forekommer i Halland, Västergötland og sydlige Bohuslen (kort 11). Til det *jyske* element regnes grave med orientering V-Ø, et enkelt sølvbæger og en korsformet fibel, fundet i Bohuslen og det centrale Västergötland (kort 12). Det *norske* element udgøres af grave, orienteret Ø-V, korsformede fibler, keramik med bukler, spandformede lerkar og flade ben-hårnåle. Tyngdepunktet i deres udbredelse er det nordlige Bohuslen, men de findes tillige i det nordlige Halland, Dalsland og det centrale Västergötland (kort 13).

Forfatteren kan herefter konkludere, at det nordlige Bohuslen kulturelt hører sammen med Norge; at Halland tilhører en sydkandinavisk kultur samt at det centrale Västergötland med tilgrænsende områder af vestlige Västergötland har udgjort en egen kultur med kontakter i alle retninger. Dette forhold understreges yderligere gennem 2 typer af korsformede fibler, der iflg. Reichstein (1975) har sin oprindelse her.

Afhandlingens del 4 er betegnet »social Formations«. Underafsnittene er flg.:

1. Acces to basic resources and specialization (2 s.)
2. Cultures and social formations (1½ s.)
3. Chiefdoms and tribal societies (1 s.)
4. Evolution into a stratified society (3½ s.)

I afsnittet præsenteres de konklusioner om det sydvestsvenske jernaldersamfund, som arbejdet med den foreliggende afhandling efter forfatterens opfattelse har kunnet sandsynliggøre. Det sydvestsvenske jernaldersamfund må opfattes som et samfund med lav befolkningstæthed spredt i enkeltgårdsbebyggelse (teoretisk kunne der være basis for landsbyer i det centrale Västergötland). Udbredelsen af værdigenstande viser ikke nogen egentlig stratifikation af samfundet, men derimod, at nogle områder har været mere velbjergede end andre. Der kan påvises et vist sammenhæng mellem områder med varierede naturressourcer og forekomsten af værdigenstande.

Forfatteren diskuterer vidnesbyrd om specialiseret produktion, men når til det resultat, at alt fra jernproduktion over keramikfremstilling til vævning og træsløjd har fundet sted lokalt. Først med folkevandringstiden begynder de første tegn på specialisering, og da inden for kunsthåndværket.

Ud fra den antagelse, at forekomsten af våbengrave, fornborge og votivfund skal tolkes som resultat af en mere udviklet samfundsorganisation, opfattes det centrale Västergötland som mere udviklet end resten af undersøgelsesområdet.

Til slut sammenligner forfatteren de fremkomne resultater med det egentlige udgangspunkt, S. & W.'s model for udviklingen af komplekse samfund. Det centrale Västergötland er et område med den tætteste befolkning, med den største velstand, de fleste våbengrave og begyndende specialisering inden for kunsthåndværket – alt i alt kriterier, der passer ind i S. & W.'s definition af et høvdingedømme. Halland og det nordlige Bohuslen har visse træk til fælles med Västergötland og dermed høvdingedømmet, som S. & W. definerer det. De resterende områder i SV-sverige kan stadig være organiseret på stammeniveau. I S. & W.'s model over samfundsudviklingen (for Sydamerika) sker udviklingen fra et egalitært samfund til en stat hurtigst i små økologisk heterogene områder, og langsommere i store, homogene områder. De foreliggende undersøgelser over SV-sverige synes

Anmeldelser

derimod at vise, at udviklingen har været omvendt: det homogene centrale Västergötland har kriterier som høvdingedømme, mens de mere heterogene områder snarere må tolkes som organiseret på stammeniveau.

Afhandlingen slutter med nogle betragtninger over, hvorfor Västergötland må være et høvdingedømme og ikke et stratificeret samfund der, stadig iflg. S. & W.'s model, er den eneste vej til udviklingen af en stat. Men forudsætningen for udviklingen af et stratificeret samfund er, at alle naturmæssige ressourcer i området er udnyttet, og det er de langt fra i Västergötland. Vejen til staten er lang, og udviklingen fuldbyrdes først engang i løbet af middelalderen.

Diskussion

Det er afhandlingens mål at undersøge samfundsudviklingen i Sydvestsverige i romertid og folkevandringstid. Arbejdet former sig som et forsøg på at teste en etnografisk model (fra Sydamerika) på et arkæologisk primærmateriale fra Sverige. Denne intention betinger bogens disposition, hvor del 1 og 4 rummer den teoretiske optakt og afslutning, mens del 2 og 3 er en præsentation af selve det empiriske materiale. I det flg. skal disse to dele behandles særskilt.

Den empiriske del udgør bogens fundament (60 s. tekst + kort og tabeller). En egentlig analyse af det arkæologiske materiale gennemføres kun for keramikken, hvor hovedvægten lægges på lerkarrenes proportioner og deres ornamentik. De ret omfattende analyser (af ca. 300 lerkar) fører frem til den konklusion, at keramikformerne viser så store variationer, at keramikken må være lokalt fremstillet; ornamentikken derimod er ensartet for hele det sydvestsvenske område – et interessant aspekt, der imidlertid ikke berøres yderligere. For en vurdering af keramikanalyserne er det væsentligt at holde sig for øje, at forfatteren *ikke* arbejder med eventuelle kronologiske variationer. Keramikmaterialet repræsenterer således teoretisk mere end 500 år.

Tilløb til en analyse findes desuden i forbindelse med gravinventaret, hvor forfatteren undersøger kombinationen af våben i våbengravene. Områdets øvrige gravinventar findes numerisk angivet i skemaform. For våbeninventaret såvel som det øvrige gravinventar (romersk import, mønter, drikkehornsbeslag, berlokker osv.) omfatter analyserne udelukkende umiddelbart observerbare geografiske variationer de 5 hovedområder imellem. De enkelte genstandsgrupper behandles som enkeltfænomener uden relation til deres kontekst og uden hensyn til kronologien. Iflg. de ledsagende skemaer er det således f.eks. muligt at konstatere, at der findes 2 grave i det centrale Västergötland med sværd, spyd, lanse og skjold, og at der findes 4 romerske situler, 4 glasbægre, 4 drikkehornsbeslag osv. i det samme område. Men det er ikke muligt at afgøre, om f.eks. de 4 situler og de 4 glasbægre

findes i de to omtalte grave med fuldt våbenudstyr, om de findes i een og samme grav eller om de måske er spredt på 8 forskellige grave – et forhold, der ikke er ganske uvæsentligt hvis man ønsker at trænge dybere ned i jernaldersamfundets sociale variationer.

Skønt afhandlingen i sit sigte rummer et dynamisk perspektiv, ændringsprocessen i jernaldersamfundet, afstår forfatteren fra at anvende et kronologisk perspektiv, som netop gravene med deres sikkert daterbare inventar giver mulighed for. Det tidsmæssige perspektiv forsvinder således fuldstændig, og med det en lang række muligheder for at observere eventuelle geografiske forskydninger, når de materielle manifestationer fra mere end 500 års gravskik behandles under eet. Hvad betyder det f.eks., når der er særlig mange rige kvindegrave i eet område af det centrale Västergötland, våbengrave i et andet? Afspejler det en kronologisk forskel eller en geografisk? Dette væsentlige spørgsmål kan ikke besvares som afhandlingen er bygget op.

I en afhandling som den foreliggende, hvor den geografiske udbredelse af de enkelte fænomener udgør det primære analytiske værktøj, burde en diskussion og afklaring af det arkæologiske materiales geografiske repræsentativitet have indtaget en central placering. Er de »hvide pletter« på udbredelseskortene f.eks. altid – og i lige høj grad – udtryk for reelt fundtomme områder? Hvad betinger fundet af bebyggelsesspor f.eks. i modsætning til fund af våbenofre?

Konflikten i afhandlingen ligger dybest set i forholdet (eller misforholdet) mellem dokumentationen af det arkæologiske materiale og tolkningen af det i et samfundsmæssigt perspektiv. Det skyldes, at der ikke findes analytiske mellemlid til at forbinde de to niveauer.

Teoretisk del. Forfatteren søger som nævnt at teste S. & W.'s evolutionsmodel (for samfundsudviklingen i Sydamerika) på et svensk materiale. Det vil derfor være nærliggende først at tage stilling til denne fremgangsmåde, der generelt ikke er ualmindelig blandt arkæologer. Den består af: 1) udvælgelse af et arkæologisk undersøgelsesområde, 2) udvælgelse af en etnografisk model, 3) kartering af arkæologiske enkeltelementer, 4) tolkning af disse som direkte udtryk for den sociale organisation inden for rammerne af den på forhånd valgte og definerede model.

Enhver antropologisk teori kan diskuteres. Heri ligger det basale problem for arkæologer, der forsøger at gøre brug af de etnografiske modeller uden selv at beherske det teoretiske apparat i tilstrækkelig grad. Resultatet bliver derfor ofte, som det også er tilfældet her, en mekanisk tolkning af sociale fænomener som ikke forøger vor viden om de forhistoriske kulturer, men blot tilføjer dem nye betegnelser og påtvinger dem på forhånd fastlagte egenskaber. I det konkrete tilfælde med Sveriges ældre jernalder behøver våbengrave f.eks. ikke væ-

re udtryk for et samfund, der er mere stratificeret end et område uden våbengrave. Så enkelt og mekanisk er forholdet mellem den sociale overbygning og det arkæologiske materiale ikke. Lad mig illustrere det med et eksempel fra bogen.

Forfatteren forudsætter implicit, at våbengrave, større guldfund og romersk import osv. er direkte udtryk for et stærkere organiseret samfund. Det centrale Västergötland opfattes derfor som mere stratificeret end de øvrige sydvestsvenske områder. Ud fra modellen og ud fra de økologiske betragtninger skulle dette imidlertid ikke være tilfældet – tværtimod. Der opstår med andre ord »centralisering« i det forkerte område. Det havde forøget afhandlingens teoretiske værdi betydeligt, om forfatteren dernæst havde forsøgt at udarbejde en alternativ model for udviklingen i Sydvestsverige. I stedet overlades læseren til den ikke videre tilfredsstillende situation, at modellen ikke virker, men alligevel anvendes.

Hvis man med denne bog forventer et nyt analytisk og teoretisk bidrag til den skandinaviske jernalderforskning, må man skuffes. Afhandlingens titel dækker ikke dens faktiske indhold, og det er synd, for bogen er et ikke uvæsentligt arbejde om svensk jernalder. Den fremstår som en lodig og grundig beskrivelse af den samlede mængde vidnesbyrd, arkæologisk såvel som økologisk/geografisk, for et større område. Afsnittet om de økologiske og økonomiske forudsætninger for jernalderbebyggelsen (del 2) står stærkt med en række væsentlige undersøgelser og observationer, der kan tjene som inspiration for fremtidig forskning. Men den sammenfattende tolkning og forklaring kunne have været anvendt på næsten et hvilket som helst område i en hvilken som helst periode fra bronzealder til middelalder.

Lotte Hedeager

Gillian Fellows Jensen: *Scandinavian Settlement Names in the East Midlands*. Akademisk Forlag. Copenhagen 1978. 406 s., kr. 108,25.

Med denne bog er et vigtigt bidrag føjet til studiet af den nordiske bosættelse i England. Området omfatter grevskaberne Lincolnshire, Derbyshire, Nottinghamshire, Leicestershire, Rutland og Northamptonshire – med andre ord den del af det såkaldte Danelagen hvor de vigtige *Femborge* lå: Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford and Derby; sammen med York udgjorde de det strategiske grundlag for vikingernes beherskelse af det østlige England.

Hermed er hovedproblemet anslået. Ganske vist er kun én af de fem borge, Derby, betegnet med et nordisk navn, men rundt omkring dem er der så mange skandinaviske benævnte landsbyer at der i anden halvdel af det 20. årh. har stået en hed diskussion om denne bosættelses karakter: var det en

kortvarig, overfladisk erobring eller en egentlig kolonisation?

Strengt taget går debatten meget længere tilbage. I sin disputats fra 1884 understregede Johannes Steenstrup de mange nordiske elementer i retslivet i Danelagen og på trods af ikke uvæsentlige modargumenter gav både stednavneforskere og historikere det indtryk at hvad der end havde været af angelsaksisk bebyggelse og institutioner betød vikingernes komme en omvæltning i landet nord for romervejen Watlinga Street. Dette resultat skyldtes ikke mindst den autoritet der ombølgede Sir Frank Stentons bind af Oxford History of England II, *Anglo-Saxon England* fra 1941 og flere senere udgaver fordi det inddrog så mange forskellige emner og kildetyper og i hele taget gav en virkelig syntese af denne klart afgrænsede periode af Englands historie takket være mange originale forarbejder. Det var Stentons opfattelse at der foruden de egentlige vikingetog havde fundet en omfattende indvandring sted, især fra Danmark; det havde sat sig spor i nyopdyrkning, nordiske institutioner, skabt af frie bønder og først og fremmest i det engelske sprog. At der også var modifikationer så vikerne ved nærmere undersøgelser ikke havde fremkaldt et totalt brud i Nordenglands historie gik hen over hovedet på de fleste læsere.

Derfor virkede det nærmest som en helligbrøde da en ung universitetslærer ved navn Peter Sawyer i 1958 tillod sig at sætte et spørgsmålstegn ved Stentons hovedidé. Som historiker byggede han først og fremmest på dokumenter og berettende kilder, først og fremmest Den angelsaksiske krønike og hævdede at ingen talopgivelser underbyggede en større mængde af nordboer i England, hærene var små, skibene kunne ikke rumme særlig mange soldater og de nordiske navne var sekundære i forhold til de angelsaksiske: enten var de som de lidt senere normanniske modfænomener eller også var det blot en omdøbning af en tidligere grundlagt landsby.

The Density of the Danish Settlement in England, Sawyers første indlæg i debatten, slog først rigtigt igennem da det i 1962 blev indarbejdet i *The Age of the Vikings* hvor også andre sider end bosættelsen blev taget op. Denne helt nye syntese vakte furor og skilte lærd som læg mellem tilhængerne af den hidtidige opfattelse og Sawyers. Til den første gruppe hørte bl.a. en ældre dansk historiker, Aksel E. Christensen, til den sidste en ganske ung, Niels Lund.

Blandt filologerne var der i første omgang størst tilslutning til Stentons syn på bebyggelsen. For eksempel tog Kenneth Cameron studier i topografi og veje og jordbund og mente ved studier af tre forskellige stednavnetyper i Danelagen (by som efterleret 1965, torp i 1970 og blandingstypen Grimston-hybrids, 1971, alle tre samlet i *Place-Name Evidence for the Anglo-Saxon Invasion and Scandinavian Settlement*, 1975) at kunne underbygge Stentons teori om en kombination af vikeerobringer af

borgene og en fredelig kolonisation i ly af hæren. Noget lignende er udgangspunktet for Gillian Fellows Jensen. Hun begyndte med en disputats om *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire* København 1968, fortsatte med *Scandinavian Settlement Names in Yorkshire* og efter en række af-handlinger om enkeltproblemer at slutte med de egentlige Danelagen-studier i det værk der her anmeldes. Om også East Anglia hører til forfatterens forskningsprogram ved jeg ikke, men af den vestlige del, Cumberland, Westmoreland og Lancashire har hun foretaget omfattende studier der viser at den hidtidige understregning af norsk indflydelse via Irland skal suppleres med en ind-sivning fra York-distriktet med dets specielle navneproblemer.

De foreliggende to store værker er ensartet opbygget således at der efter en kort historisk rids gennemgås de vigtigste typer, -by, -torp og hybrider, først sprogligt, derefter fordelingsmæssigt. Hver eneste stednavn er behandlet. Til afslutning forsøges en datering af bosættelser og navne ved hjælp af filologiske, historiske, inklusive skattemæssige, geografiske og arkæologiske vidnesbyrd. Yorkshire og East Midlands er så forskellige at man ikke kan vente fællesresultater i alle detaljer. Dertil kommer at den animerede diskussion med andre forskere har fremkaldt opmærksomhed på hidtil upåagtede sider; i hvert fald har Gillian Fellows Jensen i en oversigt som jeg om lidt skal vende tilbage til selv indrømmet at hun fra 1972–1982 har vundet en voksende forståelse for at der er forskel på dateringen af et stednavn og af den tilsvarende bebyggelse. Det betyder kort og godt at Sawyers teori om at der ligger mange gamle bosættelser – angelsaksiske eller romerske – under de nordiske landsbynavne ikke pure kan afvises. Men meget ofte kan de heller ikke bekræftes.

Hvad navnene kan fortælle er på det foreliggende forskningsstadium at vikingerne først underlagde sig de militært vigtigste borge og lod dem beholde deres eget navn. De fleste steder med blandede engelske og danske navne er som oftest fra den første tid – det 9. årh. – medens den store bosættelsesperiode markeres i Lincolnshire af navne på by fra tiden omkring 900. Derimod fortsatte man med at kalde bebyggelser for torper langt ned i tiden; i den skandinavisk-prægede del af England er de udpræget aflæggere akkurat som i Danmark på landskabslovenes tid – den ældre fase hvor torp (trup) er et almindeligt udtryk for landsbyer som i Tyskland (Dorf) og i Sydslesvig fra det 9. årh. forekommer i gamle angelsaksiske bebyggelser i Sydengland. Niels Lunds forsøg på at gøre engelske thorper til tiden før vikingerne afvises for Danelagens vedkommende.

Såsom man ikke kan se på en landsbys navn om den person der meget tit figurerer i forleddet er den eneste nordbo på stedet eller alle indvånere kommer østfra, kan man ikke alene på grundlag af navneformerne sige noget om hvor tæt den danske

kolonisation i Danelagen faktisk var. Alligevel slutter Gillian Fellows Jensen sit danske resumé med ordene: »Det store antal nordiske navne i det østlige Midt-England tages som udtryk for, at der må være sket en betydelig indvandring fra Skandinavien . . .« Forklaringen på denne påstand gives lidt tidligere i den engelske sammenfatning: fra det 10. årh. kan man påvise flere tilfælde af eksempler på opdeling af store godser i mindre enheder med danske navne. Det hænger sammen med en ny samfundsstruktur fremkaldt af behovet for aflønning af soldater der selv dyrkede dem. Disse folk gav navne med deres eget nordiske modersmål.

Medmindre jeg har overset et afgørende punkt, finder jeg denne forklaring for en »hybride« af en Sawyer-teori om samfundsforholdene og Fellows' om den skandinaviske navngivning, og jeg har en mistanke om at hunden ligger begravet et andet sted. Vi ved nemlig ikke hvor mange brug der hørte til de enkelte landsbyer. Hvis det kun var anføreren evt. ejeren af en landsby der var dansk så ville så mange danske stednavne ikke være bevaret. Der mangler simpelthen det mellemlid at i en periode talte alle, mænd og kvinder, børn og gamle et nordisk sprog. Hvordan ved vi det? Ja, det var netop hovedargumentet for de ældre historikere, Stenton og Aksel E. Christensen – og filologer til alle tider. En lille publikation fra Engelsk institut ved Odense Universitet, udgivet af Hans Bekker-Nielsen og Hans Frede Nielsen i september 1982, belyser denne påstand og illustrerer diskussionens videre udvikling.

I tre artikler behandles emnet *Nordboer i Danelagen*. Først redegør Gillian Fellows Jensen for sin nuværende »Forschungszustand« der i hovedtrækkene svarer til bogen om East Midlands, dog med den tilføjelse at selvom vikingerne kan have inddraget marginaljorde »but more and more evidence is coming to light for fairly intensive pre-Viking exploitation of most of England« hvorved -by og -torpnavnene dækker over angelsaksiske landsbyer. Man kunne dog herimod indvende at også det meste af den danske jord har været under plov (eller ard) i tidens løb fra Yngre stenalder men at den varige bebyggelse som vi møder i landsbynavnene er rykket længere og længere ned i tiden: opdyrkning er ikke identisk med bosættelse.

Dernæst skriver Niels Lund om Vikinger og stednavne, filologi og historie. Her imødegås alle de indvendinger der fra filologik hold er fremført mod underkendelsen af den massive nordiske indflydelse i Danelagen, blandt andet ved at gøre opmærksom på at også sprogforskere må anvende kildekritik som historikerne jo specielt er oplærte i (faktisk er den filologiske metode som bekendt moder til den historiske). Dernæst genoptages argumentet med torperne, uafhængigt af Fellows Jensens imødegåelse deraf. Til sidst behandles forholdet mellem church og kirke der ofte er brugt som argument for at engelske stednavne hvori ordformen kirk(e) forekommer må være af nordisk

oprindelse. Hertil fremsfører Lund at ordet og begrebet kirke er lånt fra England, eventuelt i engelsk dialekt. Der kan imidlertid ikke drages principielle slutninger fra enkelttilfælde. Hvis fonetikken støtter en overgang fra ch til k-i forholdet mellem angelsaksisk og nordiske sprog, kan et sådant eksempel ikke afvise »den danske tunge« i Danelagen.

Der ligger hunden nemlig begravet. I det sidste bidrag til det nævnte hæfte har lektor Torben Kisbye, Aarhus, gennemgået hovedargumenterne for en omfattende nordisk påvirkning på middelen-gelsk. Det drejer sig om grammatiske og lyd-mæssige ordformer, ikke alene stednavne og låneord – uden at man bør kimse af de to sidste gruppers mængde og variation. Heraf kan man med Kisbye slutte »at vor sproglige indflydelse på engelsk har haft en noget større udstrækning i tid og udgåt fra bredere og socialt anderledes sammensatte grupper, end minimisterne (d.v.s. der forestiller sig et lille antal nordboer i England i vikingetiden) hidtil har været parate til at acceptere.«

Denne meget forsigtige slutning er fremkaldt af Lunds hævde af at man ikke kan slutte fra en given sproglig indflydelse til størrelsen af den befolkning der har fremkaldt den. Kan man ikke det? For mig at se er der ingen tvivl om at der har været mange nordiske immigranter i Danelagen, høvdinge og menige, mænd og kvinder. Men på et væsentligt punkt har Lund og Sawyer ret i at vi ikke kan nøjes med sproglige argumenter: hvordan invasionen er sket – det store diskussionsemne i den historiske erkendelses teoribegivenheder. De egentlige historiske kilder slår ganske enkelt ikke til, vort kendskab til det oldengelske samfund er langt fra tilstrækkeligt, omend større end til de sociale forhold i Danmark. En sekundær indvandring er en mulighed, men var det »pull« eller »push« effekten der var størst; var det en organiseret bosættelse eller en tilfældig indsvinning?

Fordi vi mangler en klar problemformulering der tager hensyn til mange sider af vikingetiden, ikke mindst fordi det kræver nye indfaldsvinkler. Der er allerede gjort et stort arbejde, både af sprogfolk og historikere; nye ideer er fremsført – for eks. bør Anne Kathrine Gade Kristensens afhandling »Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age« i *Mediaeval Scandinavia* 8, 1975 inddrages fordi den gør opmærksom på den kontinentale forskning af romertidens betydning for de forskellige europæiske landes administration – men det afgørende spørgsmål er ikke alene hvor mange og hvordan vikingerne oprådte i England, men hvorfor de drog derover. Det kræver koordinering af de involverede discipliner, videnskabsteori ført ud i praksis.

Inge Skovgaard-Petersen

Bodil K. Hansen: Hanne og Rasmus. En brevsamling om arbejdsliv, højskole og familiedannelse i 1880'ernes landbosamfund. Gyl-dendal, Kbh. 1982, 227 sider, ill., kr. 148.

De sidste hundrede år er blandt forskere blevet kaldt »det forsømte århundrede«. Den foreliggende bog må man betegne som et bidrag, der gør perioden lidt mindre forsømt, idet man her kommer tæt ind på menneskers tanker og livssyn for godt hundrede år siden. Kæresteparret Hanne og Rasmus skrev til hinanden i årene 1879–85, og der foreligger den heldige situation, at begge brevskriveres papirer er bevaret og nu udgivet af historikeren Bodil K. Hansen.

Såvel Hanne som Rasmus stammede fra gårde i Rønnebæk sogn ved Næstved, de havde begge været på højskole (hhv. Testrup og Vallekilde) og var præget af Grundtvigs tanker. Rasmus arbejdede hjemme hos forældrene, hvor han efter planerne engang skulle overtage gården. Hanne havde lært smør- og ostefremstilling og var ude at tjene som mejerske.

Brevsamlingen, som bliver gengivet i kronologisk orden, begynder, hvor Rasmus' »Hjerte ønske i flere År« havde været at få Hanne til kæreste, og slutter, da parret 7 år senere skal giftes. Da var Rasmus 30 år og Hanne 28, vielsesalder som var ret almindelige i gårdmandsklassen. Hvor lidt tid og mulighed, de havde for privatliv, mærker man klart, for i de 7 år lykkedes det kun Rasmus og Hanne at se hinanden nogle ganske få gange om året, ja, i det hele taget var det ofte vanskeligt for dem at få tid og ro for sig selv til blot at skrive.

Et centralt emne i brevene er synet på ægteskab. De ønskede begge et ægteskab baseret på kærlighed, en opfattelse som også højskolerne støttede, men som stod i modsætning til fornuftsægteskabet (eller som Rasmus kaldte det »Forretningsægteskabet«), der efter alt at dømme ellers havde været det fremherskende. Som Hanne skrev: »jeg føler dog Gud ske Lov at vi har fundet hinanden på en bedre Måde, end som Smedekonon fortalte som det er hverken Hus eller Gård eller Beregning eller den Slags Ting som har knyttet os sammen, men det er vore Hjerter« . . . (s. 97).

Man hører også om, hvordan generationsskiftet på en gård kunne forløbe, når Hanne og Rasmus skrev om, hvad der skete i deres familie og omgangskreds. Interessant er det ligeledes at få indblik i, hvordan informationer om tjenestesteder og kommende ansattes kvalifikationer blev formidlet. I brevene berettes desuden om forholdet de ansatte imellem og over for arbejdsgiveren; konkrete arbejdsopgaver skildres kun i meget ringe grad.

De større begivenheder i samfundet mærker man ikke direkte i brevene. Rasmus og Hanne orienterede hinanden om det, de selv deltog i, f.eks. var Rasmus optaget af arbejde i skytteforeningen og Hanne af sit andet højskoleophold.

Flere af de nævnte forhold beskrives ikke specielt udførligt i brevene, da de generelt set var velkendte for modtageren, men emnevalget og den måde, emnerne berøres på, giver tilsammen et fint og nært billede af det livssyn og de tanker, der optog en ny generation i årene o. 1880, i en – om end kort – årrække med træk der både pegede frem og tilbage.

Brevene har Bodil K. Hansen introduceret gennem en spændende og præcis indledning. Foruden fakta om Hanne og Rasmus og deres miljø behandles bl.a. gudelige vækkelser, forsamlingsmøder, grundtvigianisme, højskole, mejeribrug og kønsroller. Det er emner, der dukker op undervejs i brevene, og som her præsenteres i en historisk sammenhæng ud fra en frugtbar og gennemført bevidst kvindesynsvinkel.

Indledningen er så engagerende, at man sagtens kunne ønske, at den havde været længere endnu. F.eks. tjenestefolkenes situation, husstanden, familiecyklusen og især generationsskiftet med forhold som giftermål, aftægt, erhvervsvalg og udkomme til alle søskende kunne have været taget op på lignende måde.

Bogen er forsynet med bl.a. billeder fra familiealbums, og de udgør en vigtig visualisering af brevskriverne og deres miljø. I et efterskrift bringes en ganske kort gennemgang af gårdhusstandens generelle udvikling i de seneste godt hundrede år. I efterskriftet fremgår det desuden, at Rasmus kom til at bestride en lang række tillidsposter i sognet og i landbrugsorganisationer, mens Hannes opgaver var i hjemmesfæren. Om deres ægteskab kom til at svare til forventningerne fra forlovelsestiden, er det – som forfatteren skriver – nok vanskeligt at afgøre nu.

Der er gode og oplysende noter til tekst og breve, men man savner en litteraturliste. Til slut kan man bemærke, at korrespondancen er suppleret med enkelte andre breve. Den udgivne brevsveksling er dog ikke komplet; enkelte breve er udeladt, hvilket virker fuldt rimeligt, når man har læst hele bogen. Imidlertid kan man beklage, at der ikke findes en kopi af alle brevene på et offentligt arkiv; i stedet tilbyder forfatteren interesserede læsere at formidle adgang til samlingen hos Hanne og Rasmus' efterkommere.

Man kunne ønske, at andre, der kommer i berøring med erindringer, brevsamlinger o. lign., udgiver dem med en lige så kyndig introduktion som i dette tilfælde.

Hans Kruse Pedersen og Grete Rung

Erik Kjersgaard: Besættelsen 1940–45. Freden forbedes. Politikens forlag, 1981, 335 s., ill., kr. 168.

»Lysene slukkes« sluttede omkring nytår 1943 med et kapitel: »Vintersolhverv«, der antydede at vi var

nået til et vendepunkt. Alle følte det gik fremad mod lysere tider, og det skulle der fortælles om i det nye bind.

Mens første del indledtes med et nødvendigt overblik over udviklingen, også den politiske, op til 9. april, kastes i det indledende kapitel i anden del blikket ud over grænserne til de andre nordiske lande. Eller rettere: Det vurderes hvorledes man betragtede de andre nordiske lande, samt tankerne om en ny skandinavisme, et forenet Norden. Der gives udtryk for skepsis med hensyn til virkelighederne bag tanken, utvivlsomt med rette. Som forholdene var, blev det mere en national beskæftigelsesterapi. På den anden side synes jeg, at Erik Kjersgaard ikke er klar over, hvor nært det mellemnordiske samarbejde på mange områder har været både før og efter krigen. Der er næppe noget erhvervsområde eller fritidsområde, hvor der ikke har udviklet sig en eller anden form for fællesvirke, mindre i form af faste aftaler end i form af gensidig orientering, og det fungerer. Tilsvarende samvirke finder ikke sted med andre lande.

De følgende afsnit omhandler hver sit emne, mere eller mindre skarpt afgrænset: *Peter Spar og Søren Sold* om pengeoverflod, prisproblemer, vareudbuddet m.m. *Krisekriminalitet* om det slappe syn på økonomisk kriminalitet, bl.a. sortbørsen. *Dansk litteraturindustri guldalder*, der gennemgår tidens overvældende udbud af litteratur, både lødig, mindre lødig og absolut ikke lødig (dog er kiosk-litteraturen gemt til næste afsnit). *Kammerat med solen* om moralen – hvormed som sædvanlig mest forstås kønsmoralen –, kioskehæfter, for at ende med pornografi på et højt plan i form af Ernst Hansens Erotica. Samt *Drømme og længsler*, om hvordan den uundgæelige udve fandt udtryk så forskellige som religiøse og mystiske bevægelser, drømme om fremtidens teknik og rejsebøger.

Disse afsnit kunne ligeså godt være anbragt i første bind, for de omhandler ikke forhold der alene vedrører besættelsens sidste år. De udvider det almene billede af forholdene under besættelsen, således som de fleste afsnit i første del tegnede dem. De er på samme måde ikke blot beskrivelser af besættelsestidens foreteelser, men fuldt så meget tidsbilleder, der griber tilbage til 30'erne. Der er ofte tale om en udvikling som ville være sket uden krig og besættelse.

Da der derved bliver tale om et alment tidsbillede, kunne man ønske at forfatteren osse havde trukket nogle linjer ud i fremtiden, men naturligvis må hans indstilling respekteres: At besættelsestidens historie hører op den 5. maj 1945.

Så omfattende de emner er, der behandles i de forskellige afsnit, er det umuligt at gennemgå dem alle kritisk. Mine bemærkninger til første bind gælder osse andet bind. Der bringes en overflod af oplysninger om tiden. Sigtet er måske noget bredere, og en række forhold er behandlet, som ligger i udkanten af hverdagen, som f.eks. økonomisk-politiske og en række vurderinger af kulturen. Til

gængæld kunne andre områder være inddraget, herunder småbørnsbøgerne, og nogle afsnit kunne være mere indgående behandlet, men forfatteren gør selv opmærksom på at stoffet ikke er udtømt. Bl.a. er omtalen af landboforhold meget sparsom.

Erik Kjersgaards fortællerevner er der som bekendt intet i vejen med, og bogen er letlæst, selv om der er et mylder af facts på næsten hver side. Af og til blir stilen efter min opfattelse lovlig flot, og går desværre af og til over i det usmagelige. I omtalen af fiskernes tilværelse knyttes minefaren og maksimalpriserne på fisk sammen som skygger over tilværelsen, men begge til at leve med. Sådan sammenligninger, og dem er der et par stykker af, skæmmer bogen.

Sidste afsnit hedder: Nedtælling til nul, og her kommer endelig en beskrivelse af de sidste års hverdag. Trafikvanskeligheder, stigende kriminalitet som følge af politiets arrestation, beslaglæggelse af bygninger til tysk militær og senere til tyske flygtninge, forfaldet i veje, i beklædning, vareknapheder. Afsluttet med stemningen i den sidste måned, de sidste dage før den 4. maj kl. 20.30.

2 års udvikling, eller rettere nedgang samlet på 40 sider gør et overvældende indtryk. Oplysningerne er rigtige nok, men i mindet om tiden træder de ikke så massivt frem. 90% af tilværelsen, måske mere, var det daglige liv, til og fra arbejde, studier, sammenkomster, fritidssysler lige op til den 4. maj. Chokene kom sporadisk. En ubehagelig telefonopringning, bombesprængninger i nærheden, venners arrestation kunne ryste, men det blev på en eller anden måde stuvet væk, når det var overstået. Det opslidende var de små daglige vanskeligheder. Vi sultede ikke, men det var en større kunst for husmoderen at klare husholdningen. Der blev sparet på varmen og på lyset. Tøjet så herrens ud. Det hændte at en jakke blev vendt 2 gange, så den uundværlige brystslomme igen kom i venstre side. Spørretiden anbragte undervisningstimer søndag formiddag. Altsammen forhold, der krævede en ekstra indsats, som de fleste dog havde kræfter til, fordi vi så lyset for enden af tunnelen, var det end langt væk til tider.

Dette afsnit, synes jeg, kunne godt have været mere udførligt, gerne på bekostning af nogle af de andre. Det ville have været rart at få beskrevet levevilkårene i det sidste års tid under besættelsen mere indgående, bl.a. fordi vi herigennem kunne få en målestok, der kunne hjælpe os til at forstå, hvorledes mennesker i områder, hvor der nu hersker krig og ufred, får kræfter til at overleve. I Danmark har vi været begunstiget af, at vi i mange hundrede år har været forskånet for alvorlige krigsbegivenheder på vort eget område. Vi skal helt tilbage til 1658–60 for at finde noget der svarer til, hvad andre lande lider under. Den tid er længst slettet i folkeerindringen. En nøgtern fortælling om, hvorledes det er at leve under disse vilkår, kan være gavnlig nu til at forstå andre.

Med disse 2 bind er de 5 onde år belyst fra en ny

synsvinkel. Den heroiske synsvinkel er overstået for længst. Historikere har nu travlt med at vurdere tiden politisk og militært, men her er så fortællingen om det nære liv. Den er som før nævnt af gode grunde ikke fuldstændig. Der er efterladt en rig arbejdsmark til andre, bl.a. med hensyn til livet på landet. Fremstillingen er på visse punkter lovlig flot, og undertiden skinner en bedreviden igennem, der ikke klæder. Men det er småting i en ellers velskrevet beretning, der især i første bind giver en levende beskrivelse af Besættelsen 1940–1945.

Helge Bjørn

George Nellemann: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. Et studie af landarbejderindvandringen 1893–1929 og indvandrerne integration i det danske samfund i to generationer. Folkelivs studier 7, Nationalmuseets Forlag 1981. 413 s., ill. Kr. 160,00.

Gennem de sidste femten år har Nationalmuseets 3. afdeling arbejdet med en undersøgelse af de polske landarbejders historie i Danmark. Resultatet foreligger nu med George Nellemanns bog om »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere«, et 413 sider tykt værk i Nationalmuseets serie »Folkelivs studier«. Forfatterens intentioner har været at skildre den polske landarbejderindvandringens historie, at efterprøve sandheden i de mange myter, der har været knyttet til polakkerne i Danmark samt at klarlægge i hvilken grad »polskheden« har holdt stand blandt efterkommerne af den første generation af polske indvandrere. Det har ikke været forfatterens mening at bidrage til den internationale indvandrerforskning; han påpeger selv, at roepolakkerne ikke havde i sinde at indvandre, men snarere var folk, der af ydre politiske grunde »ikke kom hjem fra arbejde«. Bogen er skrevet for »indvandrerne børn og børnebørn« og skal samtidig være et stykke lokalhistorie, som forfatteren skriver i indledningen.

Impulsen til undersøgelsen kom fra Socialforskningsinstituttet, der havde fået en opfordring fra den polske kulturattaché til at klarlægge, hvordan det var gået de polske landarbejdere i Danmark. Socialforskningsinstituttet gav opgaven videre til Nationalmuseet, men ydede under arbejdet teknisk bistand til et omfattende databehandlingsarbejde, som museet ikke havde ekspertise til at udføre. Forfatteren samlede nu et undersøgelseshold, blandt andet bestående af etnografistuderende, og man gik i gang med arbejdet. Der blev gennemgået trykt litteratur, lovgivning, arkivalier fra bl.a. polske foreninger og fra den katolske kirke i Maribo, og efter nogle pilotstudier i marken gik man i gang med en interview-undersøgelse af samtlige polskfødte i Maribo amt. Senere supplerede man med stikprøveundersøgelser i andre egne af landet, hvor

der også har været polske landarbejdere. For at samle oplysninger om andengenerations polakkerne udsendte man en postspørgeliste, der blev suppleret med personlige samtaler.

Det er dette materiale, der nu får sin samlede publicering i George Nellemanns bog. Her hører vi først om de forhold i såvel Polen som Danmark, der gjorde, at en arbejdsvandring af landarbejdere kom i gang. Vi får at vide, hvorfor man flyttede efter arbejde, hvorfra og hvorhen, hvordan og hvormange, der var tale om. Dernæst følger en gennemgang af arbejdsforholdene og beskyttelseslovgivningen, af forholdene for polakkerne under og efter første verdenskrig og endelig af afviklingen af polakimporten i 1930. Det anvendte kildemateriale er overvejende hentet fra officielle forhandlinger, fra lovebekendtgørelser, fra beretninger fra »Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Arbejdere«, fra Statistisk Bureau m.v. og viser således polakindvandringens historie set fra myndighedernes side.

Med kapitel syv når vi endelig frem til indvandrerne selv – hvad er det, de kan fortælle? Det, der har interesseret undersøgerne, har været indvandrernes kulturelle og økonomiske baggrund, og deres skæbne fra indvandringen til i dag. Indvandrernes oplysninger er her behandlet i en række tabeller, der i faktiske tal og procenter viser, hvilken del af Polen og hvilket miljø, de kom fra, deres køn og alder, deres skolegangs længde, deres forældres erhverv, deres eget erhverv før udvandringen og endelig de årsager, som de havde haft til at udvandre. Forfatteren forklarer selv, at der har været mange usikkerheder ved de afgivne svar, særlig med hensyn til årsager til udvandringen.

At materialet måske havde været bedre tjent med en mere kvalitativ behandling, får man et glimt af i det følgende afsnit om »kulturmødet«, hvor vi for første gang i bogen står ansigt til ansigt med de folk, det drejer sig om. Afsnittet er desværre ikke mere end fire sider langt, men det er det mest læseværdige i bogen. Karakteristisk nok bygger det ikke på spørgeskemaer med faste svarmuligheder, men på to såkaldt åbne spørgsmål: »Da De kom til Danmark første gang, hvad virkede da mest fremmedartet og mærkeligt på Dem?, og »Hvad har det været sværest at vænne sig til?« Svarmaterialet har ikke kunnet sættes på tabel, og det giver da også et meget fyldigere indtryk af virkeligheden i den her valgte form – en sammenkrivning grupperet efter emner som naturen, kulturlandskabet, arbejdsteknik i landbruget, boligkulturen, dragten, maden, danskernes festsikke og religionsudøvelse, sociale forhold og classeskel og endelig det teknologiske stade. Træk som at polakkerne ikke kendte træsko, margarine og potteplanter, at de så danskerne arbejde om søndagen og spise kød på Langfredag, og at selv så enkel en ting som at malke en ko var helt anderledes i Danmark – det er træk, som aldrig ville være kommet frem i en statistisk behandling.

Spørgsmålet om kvalitative kontra kvantitative metoder bliver end mere påtrængende i det næste kapitel, der handler om forholdet til danskerne. Forfatteren fremhæver de problemer, det gav, at interviewerrepræsenterede den majoritet, som indvandrerne måske havde haft sammenstød med, og han påpeger, at den valgte interviewmetode ikke er ideel til at fremdrage oplysninger om forholdet mellem to befolkningsgrupper for flere årtier siden: »Man burde have været med og have observeret, hvad der skete af sammenstød«. Anmelderen må give forfatteren ret i, at den valgte interviewmetode med opregnede svarmuligheder ikke er velegnet til formålet. Men hvis man havde benyttet sig af frie, dybtgående interviews, kombineret med analyse af andet kildemateriale, så kunne man sikkert have fået belyst polakkernes og danskernes indbyrdes forhold, selv om det gjaldt tiden omkring århundredeskiftet. Man behøver blot at tænke på, hvad senere forskere som f.eks. franskmændene La Roi Ladurie har fået ud af sine middelalderlige kilder. Hvis observation var en forudsætning for at beskrive og analysere konflikter, ville megen historisk og etnologisk forskning være umulig.

En væsentlig kilde, som forfatteren helt udelader i sin behandling af kulturmødet, er billedstoffet. Bogen er ganske vist rigt illustreret med et væld af spændende billeder, men de bruges kun som dekoration i den tabelfyldte tekst. Alene det forhold, at der er taget så utrolig mange fotografier, ja sågar lavet postkort, af polakkerne i ofte ret ydmygende situationer, siger noget om forholdet mellem dem og danskerne. Der findes i hvert fald næppe mange tilsvarende postkort af danske landarbejdere. Forfatteren forekommer i dette afsnit nærmest fortvivlet i sin jagt efter kvantificerbare data: »Meget nærmere kan vi nok ikke komme en beskrivelse af, hvordan de polske arbejdere i gamle dage blev behandlet af danskerne: man kan ikke give et med tal underbygget og fuldgyldigt billede af forholdene gennem de mange år«. Kunne man da ikke tænke sig et fuldgyldigt billede, uden at alle oplysninger nødvendigvis lod sig sætte op i tabelform?

I afsnittet om »de gamle indvandrere 50 år efter« dukker problemet med de kvalitative/kvantitative data op igen. Det er et af undersøgelsens hovedafsnit, hvor forfatteren redegør for, i hvor høj grad polakkerne er blevet assimileret i det omgivende danske samfund. Det vises ved hjælp af en række »polshedskriterier«, blandt andet medlemskab af den katolske kirke, polsk hjemmesprog, spisning af polsk mad, katolsk præget boligindretning, børn i polsk skole, medlemskab af polsk forening og polsk statsborgerskab, i alt nitten kriterier. Den bragte tabel viser f.eks., at kun 1% har beholdt det polske statsborgerskab, 26% har katolsk præget boligindretning, 32% spiser polsk mad og 94% er medlemmer af den katolske kirke. Forfatteren er selv klar over, at tabellen er behæftet med usikkerheder; man kan ikke læse noget om

sammenhængen mellem de enkelte kriterier, og heller ikke om den vægt, som polakkerne selv tillægger dem. Det er således kun i en billedtekst, vi får at vide, at den katolsk prægede boligindretning især er almindelig hos ældre ugifte kvinder, og læseren lades i stikken, hvis han vil vide noget om, hvad polsk mad er, og om man spiser det til hverdag eller fest. Ganske vist er polskhedskriterierne sammenstillet med andre faktorer som f.eks. ægte-skabelig stilling i en række tabeller, men det havde været at foretrække, at forfatteren havde brugt dem som bilagsmateriale og i tekst uddraget de oplysninger, som de måtte kunne give. Det ville have gjort fremstillingen mere læselig for alle, også for de polske landarbejderes børn og børnebørn, som bogen jo er skrevet for.

Efter en gennemgang af enkelte af de nævnte polskhedskriterier, nemlig de polske foreninger og skoler, ungdomsforeninger og polsk-danske tidsskrifter, når fremstillingen op til nutiden. Hvordan er det at være anden-generations polak i Danmark? Kildematerialet til belysning af dette spørgsmål blev indsamlet ved en postspørgeliste i 1970, og de oplysninger, man søgte at skaffe tilveje, var følgende: hvordan var gruppen placeret i det danske samfund? hvor polsk var man? og hvordan var forholdet til den øvrige befolkning? Også her søgte man at tilvejebringe et materiale, der kunne behandles statistisk. Det har haft den kedelige følge, at et par tilsyneladende vigtige ting er blevet overset, da man lavede postspørgelisten, og de har ikke kunnet passes ind ved behandlingen af materialet. Mange af de adspurgte anden-generations polakker har af sig selv berettet, at den væsentligste forskel på danske og polske familier var den meget autoritære opdragelse, polske børn fik, og den dominerende rolle, som faderen spillede. Forfatteren nævner selv, at netop den stærke faderautoritet af polske samfundsforskere regnes for et så typisk polsk træk, at det bruges ved forsøg på måling af polskhed blandt udvandrede. Og så må man spørge sig selv, hvorfor man har udformet den danske undersøgelse så stift, at dette væsentlige polskhedskriterium ikke har kunnet drages ind, selv om spørgelisten allerede var lavet? Et andet træk, der forekommer anmelderen væsentligt, men som kun dukker op i en bisætning i et citat fra et interview, er polakernes mangel på slægtninge, særlig i bedsteforældre- og forældregenerationen. Det kan andre, at de medvirkende studerende ikke har hæftet sig ved disse klassiske emner for en etnografisk forskning – familiemønster og slægtskab.

Ligesom i de tidligere afsnit får vi her en række tabeller, hvor de indsamlede oplysninger kombineres sammen på kryds og tværs – på de i alt 35 sider i kapitel 16 og 17 er der ikke mindre end 31 tabeller! Forfatteren er selv klar over, at flere af tabellerne kan være af tvivlsom værdi; til én af dem knytter han følgende kommentar: »Da tabellen imidlertid i sig selv er udtryk for en grov forenkling, og da der i nogle grupper er tale om meget

små tal og ofte også meget små forskelle grupperne imellem, skal man nok være varsom med at fortolke for vidt«. Det har været nyttigt at få tabellerne suppleret med eller erstattet af en række typiske livsforløb; så meget mere kedeligt er det, at de fire livsforløb, der faktisk bringes som bilag bag i bogen, af forfatteren selv karakteriseres som ikke-repræsentative.

Ud fra sit materiale konkluderer forfatteren, at der ikke længere er tale om en polsk minoritetsgruppe, men kun om en gruppe med polsk oprindelse. Som de væsentligste resultater af undersøgelsen nævner han, at man har fået reduceret myterne om indvandringens omfang, om diskriminationen og om polakernes storopkøb af gårde. Forfatteren påpeger selv, at værket ikke har bidraget til indvandringsforskningen og heller ikke til minoritetsforskningen, og at det heller ikke har været meningen. Det første kan forekomme rimeligt, da den polske indvandring som nævnt havde en helt speciel karakter, men forfatteren burde nok have ladet sig inspirere af den minoritetsforskning, der allerede fandtes, da planerne om polakundersøgelsen blev lagt i midten af 1960'erne. Ganske vist kom der en række minoritetsstudier efter at interviewundersøgelsen havde fundet sted, og det er indlysende, at de ikke kunne få indflydelse på de allerede da udførte grundundersøgelser. Men man kunne nok i de forløbne år derfra have hentet inspiration til supplerende undersøgelser og til nye synsvinkler på materialet. Desuden arbejdede Göran Rosander netop i disse år i Sverige på sit store værk om Dalfolkets arbejdsvandring, og der kan nævnes flere andre tilsvarende forskningsprojekter og færdige afhandlinger, hvoraf en del faktisk findes på litteraturlisten bag i bogen, uden at man dog i behandlingen af stoffet sporer nogen særlig indflydelse derfra.

Forfatterens problem synes at have været af genermæssig art. Han betoner som nævnt, at der ikke er tale om et videnskabeligt værk inden for indvandrings- og minoritetsforskningen, men derimod om et stykke lokalhistorie eller en lille befolkningsgruppes særlige historie. Et folkelivsstudie er, hvad læseren venter sig – både ud fra forfatterens ord og ud fra de forlagsmæssige rammer som et bind i serien af Folkelivs studier. Bogen om polakkerne er imidlertid hverken et stykke lokalhistorie eller en folkelivskildring. Vi får ikke meget at vide om Lolland-Falster omkring århundredskiftet; det fænomen, at man måtte importere arbejdskraft til det område i Danmark, der i 1800-årene havde landets højeste udvandring, står for eksempel uomtalt. Vi får heller ikke meget at vide om polakkerne selv, om deres slægtskabs- og familiemønster, om deres hjem, madvaner og klædedragt, deres skikke, normer og adfærd. De dukker kun op i glimt mellem de mange tabeller. Nationalmuseet overtog som nævnt undersøgelsen fra Socialforskningsinstituttet – og man overtog også dette instituts metoder og teknikker, i stedet for at gribe arbejdet an som

en museal etnologisk undersøgelse. Det ville have tilvejebragt en bred beskrivelse af polakkernes forhold, som man så kunne have underkastet en videnskabelig analyse i tråd med den eksisterende minoritetsforskning. I stedet har man fået en stor bog, der både er noget og ingenting. I sit konkluderende afsnit citerer forfatteren direktøren for det polske institut for forskning blandt udlandspolaker: »Boringly general«, sagde han, da han havde hørt en forelæsning om Nationalmuseets polakundersøgelse og dens resultater – og forfatteren tilslutter sig hans mening. Det gør anmelderen også.

Ellen Damgaard

Erland Porsmose: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel. Odense Universitetsforlag 1981. Bd. I–II, 550 s., kr. 146,50. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 72.

Museumsinspektør ved Kerteminde Museum og lektor ved Odense Universitet Erland Porsmose har i en årrække sammen med Torben Grøngård Jepsen arbejdet på et fælles forskningsprojekt: »Landsbyens Opståen og Udvikling«. Torben Grøngård Jepsen har publiceret sin del af projektet under titlen: »Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder«, Odense 1981 (jvnf. Fortid og Nutid XXIX s. 513ff. Det her omtalte værk er Erland Porsmoses andel af projektet, og det kan tilføjes at begge forfattere meget fortjent fik tildelt licentiatgraden ved Odense Universitet for deres arbejder i 1981.

Bogens hovedtitel henviser til afhandlingens centrale emne: »landsbystrukturen i dens samspil med produktionsgrundlaget og samfundet« (s. 7), medens den lidt særprægede undertitel ikke skyldes en trykfejl, men derimod meget præcist er en forklaring af forfatterens arbejdsmetode. Han er nemlig startet med en dybtgående analyse af bebyggelsesstrukturen i årene 1682–88 baseret på forarbejderne til Kristian 5.s matrikel og har derefter ved en retrogressiv metode arbejdet sig tilbage trin for trin til den ældre middelalder.

Der er på ganske mange felter tale om et pionerarbejde, specielt ud fra den betragtning at det er første gang nogen har foretaget en så gennemgribende undersøgelse af bebyggelsesudviklingen i en hel landsdel, og det har derfor været nødvendigt at udvikle analytiske metoder passende til kildematerialets karakter i de enkelte tidsperioder.

Tiden mellem ca. 1500 og 1688 fylder langt den største del af afhandlingen (s. 43–360), og heri vejer analysen af den bebyggelsesmæssige situation i 1680-erne meget tungt både kvantitativt (s. 43–157) og kvalitativt. Erland Porsmose har været i den heldige situation, at han har kunnet benytte en

del af resultaterne af lektor Finn Stendal Pedersens meget omfattende EDB-registrering af modelbøjerne 1684 (og dermed også hartkornstallene fra matriklen 1664). Forfatteren har derved været sparet for et meget tidsrøvende manuelt arbejde og har i stedet kunnet koncentrere sine kræfter om at udnytte dette rige kildemateriale til en fint gennemført statistisk og kartografisk analyse af bebyggelsen på Fyn omkring 1682. Beskrivelsen suppleres med fyldige statistiske tabeller og instruktive kurver og diagrammer samt en lang række omhyggeligt udarbejdede kort, der igen tillader nye slutninger om bebyggelsens regionale udbredelse i relation til natur- og kulturlandskabet, ejendomsforholdene m.v.

Det er kun muligt i en anmeldelse at omtale et fåtal af Erland Porsmoses mange resultater i dette afsnit, men et af de væsentligste er nok, at den fynske bebyggelse i 1600-årene tydeligt grupperer sig i 3 regioner: Sletteområderne på Nord- og Midtfyn, skovområderne i dødislandskabet omkring Vissenbjerg og ved Stenstrup på Sydfyn og endelig kyststrækningerne omkring det meste af øen. Medens den første region er præget af store, samlede landsbyer, er skovbyggerne karakteriserede af de mange spredte enkeltgårde og kystzonen af små landsbyer med mange huse. Specielt interessant ud fra en historisk-geografisk synsvinkel er det, at denne naturgeografisk (jordbundsmæssigt og morfologisk) betingede regionalisering, synes at være konstant langt tilbage i tiden. Således er bebyggelsen på morænefladerne stabil helt tilbage til 1400-årene, medens der er talrige vidnesbyrd om en stærk ekspansion af bebyggelsen specielt i skovområderne fortrinsvis i form af enkeltgårde. Forfatteren understreger, at dette må ses i snæver forbindelse med forekomsten af de for landbruget så nødvendige »alternative ressourcer«, altså græsning, hø og skovprodukter, som allerede synes at have været sparsom i sletteområderne i 1500-årene, hvorfor bebyggelsen udelukkende kun ekspanderer i skovområderne eller lands kysten, hvor der ofte var gode græsgange.

Mange læsere vil dog nok ærgre sig over, at Erland Porsmose ikke har gjort noget forsøg på kartografisk at afgrænse disse regioner mere præcist, således at man direkte på et kort kunne se grænserne for skovbygden, slettebygden o.s.v. Når forfatteren har undladt dette, kan det hænge sammen med, at analyserne oftest er foretaget på et makroniveau, således at statistikken som oftest er baseret på de enkelte sogne og ikke på ejerlavene. Dette er i denne forbindelse uheldigt, eftersom mange fynske sogne indholdt elementer fra flere kulturgeografiske regioner. Det kan således nævnes, at sognene i Skovby herred lige nord for Vissenbjerg: Hårslev, Veflinge og Vigerslev består af en moræneflade mod nord med gamle, store landsbyer, medens deres sydlige del strækker sig ind i dødislandskabet og har en helt anden bebyggelsesstruktur med spredte enkeltgårde eller små landsbyer.

Et af de helt centrale emner i bogen er begrebet »den regulerede landsby«. Forfatteren viser, at mange fynske landsbyer i 1500- og 1600-årene blev standardiserede eller egaliserede, således at forstå at alle gårdene i en og samme landsby fik samme antal tønder hartkorn og dermed identiske skatter og landgilde. Denne proces skete i 1500-årene især på kronens og klostrenes bøndergods men fortsatte med stigende styrke i 1600-årene især på adelsgodset og var særlig markant i de sogne, hvori der var en hovedgård. Erland Porsmose forsøger at kvantificere dette fænomen ved at indføre begrebet egaliseringsgraden, der defineres som den procentdel af en landsbys gårde, der falder inden for et interval på 3 tønder hartkorn (s. 146). Dette må nok siges at være et meget lempeligt statistisk kriterium, så meget mere som han regner byer med en egaliseringsgrad på 75% eller mere til de egaliserede. Men yderligere tilføjes til samme kategori de byer, der i denne henseende var delt i regelmæssige grupper (f.eks. hvor halvdelen af gårdene var på 4 tønder hartkorn og resten på 8). Målt efter disse kriterier var 2/3 af alle fynske landsbyer regulerede i 1684.

En tilsvarende analyse gennemføres også på grundlag af 1664-matriklens landgilde-hartkorn, med det resultat at i 1664 havde 131 (24%) en egaliseringsprocent på over 75 og yderligere 30 var regulerede på ét eller flere niveauer, således at slutresultatet bliver, at 162 landsbyer i 1664 karakteriseres som regulerede mod 220 i 1684. Stigningen ser jo voldsom ud, men en stor del deraf beror nu nok på statistiske tilfældigheder, bl.a. på det forhold at jo færre gårde der er i en landsby, jo større er chancen for at den kan fremtræde med en høj egaliseringsprocent, ligesom de to helt forskellige former for hartkorns-fastsættelse må spille en betydelig rolle.

I teksten (s. 345 f.) indbydes læserne til at foretage en interessant sammenligning mellem kortet over egaliseringsgraden 1684 (fig. 52) og det tilsvarende fænomen 1664 på figur 122, men desværre har sætternissen taget denne figur og til gengæld anbragt figur 117 over hovedgårdene 1536–1660 en ekstra gang.

Det kan tilføjes, at anmelderen har foretaget en lignende analyse på grundlag af matriklen 1662, men har krævet egalitet i såvel udsæd som landgilde for samtlige gårde i en landsby, for at rubricere den som egaliseret. Ud fra disse strenge krav kan kun 50 landsbyer kaldes egaliserede.

Man får let det indtryk ud fra bogens titel, at Erland Porsmose mener, at de fynske landsbyer blev regulerede på lignende måde som byerne på Falster, således som det er beskrevet af Frits Hastrup (*Danske Landsbytyper*, 1964). Der var flertallet af byer nemlig yderst regulære i deres form, idet de bestod af to rækker parallelle gårde med tofter ud for hver gård. Bredden af hver toft var proportional med bredden af agrene til den samme

gård, og agrenes relative beliggenhed i åsene svarede nøje til tofternes (solskifte).

Men en nærlæsning af bogen viser, at dette var slet ikke tilfældet på Fyn, hvor landsbyformerne var helt uregelmæssige, tofter forekom ikke i mange byer, og solsiftet var sjældent.

Forfatteren kunne nok have opnået et klarere begrebsapparat ved at skelne mellem struktur og funktion i sine analyser. For medens de fynske landsbyers infrastruktur næppe blev reguleret, så er det Erland Porsmoses fortjeneste at have vist, hvordan deres funktion blev reguleret med hensyn til landbrugsproduktionen, afgifter og tjenesteydelser dels i forhold til de naturlige ressourcer men ikke mindst i forhold til hovedgårdenes behov.

Bogens andet tyngdepunkt er analysen af bebyggelsesudviklingen fra omkring 1536 og indtil midten af 1600-årene. Ved en imponerende arbejdsindsats har han gennemgået alle bevarede jordebøger, skattemandtal, decimantlister m.v. og kan temmelig præcist beskrive udviklingen i bebyggelsen. Påfaldende er den store stabilitet af gårdtallet i landsbyerne på morænefladerne og endnu mere overraskende den eksplosive vækst i antallet af huse, der steg fra at udgøre 3% af gårdtallet i 1511 til 50% i 1682. En del af denne stigning skyldes dog nok, at de ældre angivelser er for små, fordi man i jordebøger m.v. ikke interesserede sig for de små afgifter, som husmændene skulle betale, men tendensen er alligevel så tydelig, at der ikke kan rejses tvivl om resultatet.

Erland Porsmose forsøger også at trænge tilbage gennem middelalderen for at skabe forbindelse til resultaterne af de arkæologiske undersøgelser af den ældre middelalders bebyggelser. På trods af en energisk indsats må det dog konstateres, at resultatet ikke rigtigt svarer til umagen. Dette skal ikke lastes forfatteren, men det fynske middelalderlige kildemateriale er nu en gang meget fattigt, hvilket demonstreres af, at hele 31% af samtlige fynske landsbyer først er nævnt i kilderne efter 1450 og kun 26% er nævnt før 1350. Undersøgelserne af den senmiddelalderlige ødegårdsproces må således for en stor dels vedkommende baseres på bebyggelsesindicerende marknavne, hvilket naturligvis ikke kan erstatte egentlige skriftlige vidnesbyrd.

Erland Porsmoses store arbejde vil givetvis finde rig anvendelse som model og inspirationskilde for fremtidig dansk bebyggelsehistorie. Man kan i den forbindelse undre sig over, at en bog af en sådan generel interesse ikke er blevet forsynet med et resumé på engelsk eller tysk. Det havde den fortjent.

Karl-Erik Frandsen

Ove Jørgensen: Otonium. Odense 1593. Odense Universitetsforlag 1981. 118 s. + 4 kortbilag, kr. 97,60.

Gennem næsten 45 år har civilingeniør Ove Jørgensen været ansat i Odense kommunes tekniske forvaltning, hvor han under sit arbejde ofte havde lejlighed til at sysle med ældre kortmateriale. Hans kærlighed til det historiske er med tiden blevet udmøntet i en række tidsskriftartikler og avis-kronikker, men i det her gældende tilfælde fremlægger han en hel bog. Den er rigt forsynet med illustrationer og udgør i det hele taget en særdeles smuk publikation. Sagen omhandler Georg Brauns (Braunius) i forvejen ikke så ukendte kort over Odense fra 1593, – det ældste vi kender af typen. »Kortet« kan egentlig snarere beskrives som Odense købstad tegnet i lavet fugleperspektiv, og det udkom i sin tid som kobberstik i Braunius og Hogenbergs storværk: *Civitatis orbis terrarum* (Alverdens byer), der blev tilegnet den tysk-romerske kejser, Maximilian II.

På bagsiden af det fugleperspektiviske Odensebillede findes en latinsk beskrivelse, der her er blevet oversat af dr. phil. Michael Venge. Der har i århundreder svævet usikkerhed med hensyn til, hvem der egentlig var ophavsmand til denne Odense-beskrivelse; således gættede C. T. Engelstoft for eksempel på Cornelius Hamsfort den yngre. Teorien må nu forlades efter at Ove Jørgensen har gennemanalyseret tekstens detaljer og formuleringer. Han kommer selv frem til, at der formentlig var flere medvirkende. For det første peges der på manden, som bekostede kortet, nemlig den store kulturformidler, Henrik Rantzau til Breitenburg, for det andet Georg Braun og endelig (for så vidt beskrivelsens topografiske del angår) kartografen Mark Jorden. Ove Jørgensens Otoniumstudie er meget seriøst og detaljeret, han gennemgår omhyggeligt de mange omstændigheder i forbindelse med kortets frembringelse, og han kender stoffet indgående. Som bilag findes en gengivelse af kortet med latinsk bagside-tekst, desuden et tryk af kortet med danske navne indsat i stedet for de latinske.

Publikationen skal opfattes som et supplement til det store værk om Odense bys historie, der er under udgivelse og planlagt til at være fuldendt i 1988 ved byens 1000-års jubilæum. Det må dog nok tilføjes, at »Otonium 1593« hører til den mere tunge læsning, og således næppe vil kunne fange fuld så stor opmærksomhed i offentligheden, som de lettilgængelige bind af Odense bys historie.

Lotte Dombernowsky

Anne Riising: Guds frygt og oplysning. Odense 1700–1789. Odense bys historie. Odense Universitetsforlag 1981. 342 s., indb., ill., (abonnementspris 133,95 kr.), kr. 200,85.

»Det ligger desuden i sagens natur, at landsarkivaren må blive det naturlige midtpunkt for oplysning-

gen af sin egne historie« – hed det i Kultusministeriets bemærkninger til arkivloven af 1889. Denne forventning lever den fynske landsarkivar Anne Riising til fulde op til i dette tredje bind af den store byhistorie. Forfatteren skriver, at hendes opgave er »at gøre rede for hvordan man i Odense og omegn løste de praktiske problemer i kirke og skole, og hvordan tidens nye ideer blev modtaget og formidlet«. De øvrige sider af udviklingen i 1700-tallet vil senere blive behandlet af professor Hans Chr. Johansen i et andet bind. Det er på en måde synd at man så at sige har kløvet århundredet i en »åndelig« og en »materiel« del, men det kommende bind vil forhåbentlig knytte forbindelsen mellem delene.

Anne Riising's bind kan imidlertid udmærket stå alene. Dels spillede guds frygt og oplysning – eller om man vil: kirke og skole samt de embedsmænd der var knyttet hertil – en vældig rolle i tiden, og dels har forfatteren sat sine emner ind i en bred sammenhæng. Hun gør meget rigtigt opmærksom på at adskillige afgørelser blev truffet på regeringsplan, men at det udelukkende var de lokale myndigheder der skulle sørge for at føre beslutningerne ud i livet. Her spillede det en stor rolle at nye ideer og bevægelser hurtigt kunne spredes fra København til resten af landet, bl.a. fordi alle præsterne blev uddannet i hovedstaden. Dertil kommer, at for mange af kulturlivets sider (aviser, tidsskrifter, bøger m.m.) var initiativet helt overladt til den lokale befolkning. Netop derfor kan en solid, lokal undersøgelse som denne rumme meget store perspektiver. Slutningen af 1600-årene var præget af fattigdom, gæld og en fantastisk uorden i regnskabsvæsenet, men i løbet af det århundrede, som skildres her, begynder administrationen at fungere rimeligt godt og på mange måder er en ny udvikling undervejs, først og fremmest med borgerstandens fremmarch. Det virker derfor overbevisende når Anne Riising slutter bogen med følgende ord: »På den måde kan man med rimelighed hævde, at 1780'erne danner skel i lokalsamfundets historie. Fra midten af 1780'erne gik man ind i en ny kirkekamp, for landbefolkningen kom de store reformer til at betyde en omvæltning, og i byen begyndte nu den selvstændige borgerlige kultur at udfolde sig«.

Med hensyn til emne giver bogen altså adskilligt mere end titlen lover, og der er heller ikke tvivl om at den (ligesom Jørgen Hæstrups og Aage Fasmer Blomberg's bind) rækker langt ud over Odense og omegn – adskillige af de påviste tilstande og udviklinger har helt generel interesse. Forklaringen på at det er lykkedes at opbygge et så grundigt og ofte spændende billede, finder man i listen over de kilder – og først og fremmest de utrykte kilder – der er benyttet. Og listen er så sandelig ikke til pynt. Forfatteren har virkelig pløjet sig igennem de lange rækker af breve, indberetninger og regnskabssager og har udtaget et væld af enkeltoplysninger. Hver for sig er de måske af beskedent interesse, men samlet og kombineret af den kyndige arkivforsker

med sans for det typiske – men også for det maleriske og det muntre – dannes der efterhånden en helhed af brikkerne. Her er megen inspiration at hente for lokalhistorikere og for etnologer – også med hensyn til hvor forsigtig man skal være i sin tolkning af kilderne.

Et eksempel viser hvor let man kan komme galt af sted. I kirkernes regnskaber finder man årlige lister over nagelfast inventar som altertavle, prædikestol m.m., men de kan ikke umiddelbart bruges til at fortælle, hvornår inventaret er anskaffet. Det ser nemlig ofte ud til at listen hvert år blot er skrevet af efter listen fra det foregående år. I begyndelsen af århundredet siges det om nogle ting i Gråbrødre kirke, at de var erhvervet »for nogle år siden«, og det gentog man ord efter andet endnu i 1788!

Mange af tidens præster og lærere passerer revy, enten de nu har gjort sig fordelagtigt bekendt eller det modsatte. Oftest det modsatte, for det er nu engang, som forfatteren skriver, altid stridighederne, der sætter sig spor. I adskillige sager nævnes det i forbifarten – og uden kommentarer – at en eller anden præst var beruset, så det har næppe generet nogen. Selvfølgelig skulle loven og forordningerne holdes, og embedsmændene skulle fungere godt, men man havde nu engang de embedsmænd man kunne få. Da klokkerne ved Sct. Hans var kommet i slagsmål inde i kirken med graveren, blev sagen afgjort med at de begge måtte give en undskyldning. Graveren skulle desuden betale 2 sletdaler i bøde til fattige præsteenker, mens klokkeren gik fri på grund af fattigdom. Man var parat til at se gennem fingre med adskillig slendrian og inkompetence, men der kunne dog også være grænser. Da professoren i græsk ved Odense Gymnasium var død, blev den udpegede efterfølger afvist af bispen med den meget rimelige begrundelse, at han overhovedet ikke kunne græsk.

Skoleforholdene var i øvrigt langt ned i tiden særdeles beskedne. Udgifterne til latinskolen var sjældent mere end 10 rigsdaler om året. Pengene gik især til dækning af knuste ruder – i den udstrækning man overhovedet reparerede ødelagte vinduer. Lidt træk ind i skolen betød heller ikke så meget, for først i 1780'erne fik man kakkellovn i læseværelserne. Eleverne var fordelt i 5 lektier samt mesterlektien, og de gik som regel mere end et år i hver lektie. Derfor kunne der være elever af meget forskellig alder i de enkelte lektier – i mesterlektien varierede det fra 13 til 24 år. Mest overraskende er nok Anne Riisings påvisning af, at undervisningen ikke strakte sig over mere end to måneder om året. Sommerferien varede 8 uger, ved højtiderne var der 2–3 ugers ferie og desuden var der markedsdage og andre festligheder. Når dertil lægges at en del af hørerne var uduelige, kan man næppe vente noget fremragende resultat af skolegangen. For en del af eleverne var det da også nærmest et levebrød at gå i latinskolen, alle kunne få stipendier og en væsentlig del også fri kost og

gratis lægehjælp. Omtrent en tredjedel af disciple-ne var faderløse, og de kom ofte langt borte fra, ca. 20% hørte slet ikke hjemme i Odense stift.

Skoleforholdene synes at blive bedre i løbet af århundredet, og forfatteren konstaterer en mentalitetsændring blandt forældrene som bl.a. giver sig udslag i, at man nogle steder var parat til selv at ofre penge på at lønne en skoleholder. Privatundervisning synes i det hele taget at have spillet en betydelig rolle. Talrige borgere havde egne huslærere og i slutningen af århundredet dukkede der private skoler op, både i byen og på landet. I Stige blev der således tilbudt undervisning i teologi, natur- og folkeret, landmåling, tysk og engelsk.

På den baggrund er det ikke mærkeligt, at der fra 1730'erne – og regelmæssigt fra 1772 – begyndte at udkomme aviser i Odense. Anne Riising giver en interessant gennemgang af avisens indhold og lægger dermed op til det afsluttende kapitel: Stemninger og tilstande. Her kommer man meget tæt ind på livet af datidens mennesker og får et fint indblik i hvad de tænkte, troede og følte – der er tale om lokalhistorie, eller historie om man vil, på et meget højt plan.

I modsætning til de to foregående bind om Odenses historie har Gudsfrygt og Oplysning adskillige kort. Desværre har bogen ingen fortegnelse over disse kort, så det gør det lidt vanskeligt at benytte den som opslagsværk. Illustrationerne er talrige, men der er ingen billedliste, og det er heller ikke markeret i registeret, når der er bragt et billede af en af de omtalte personer. Det er meget beklageligt, fordi valget af hvilke personer man bringer billede af, synes at være aldeles tilfældigt. Regnet efter antallet af billeder synes Struensee at være den person der har haft størst betydning for Odense i 1700-tallet. Bogen har et portræt af ham, to billeder af ham i fængslet, et af hans arrestation samt avissiden med referat af hans henrettelse. Dronning Caroline Mathilde, som bestemt ikke har spillet nogen synderlig rolle for byen, er afbildet to gange. I billedtekst nr. to har det da også knebet for billedredaktøren. Det er kun blevet til den intetsigende bemærkning: »Trist ser hun ud – mon hun aner sin fremtidige skæbne?«. Selv om kongefamilien givetvis har interesseret indbyggerne i Odense, er det vel i overkant at bringe tre portrætter af Christian 6., og det er lidt svært at se hvorfor hans dronning skal med. Ifølge registeret er hun slet ikke omtalt i bogen. Så er Johan Bülow's tilknytning til emnet straks større, skønt det vel ikke var nødvendigt at bringe tre billeder af ham. I hvertfald kunne man nok have sparet kobberstikket, der blot viser det billede der allerede er gengivet én gang. I flere tilfælde, formentlig hvor man ikke har kunnet finde noget portræt, har man valgt at lade en person repræsentere ved sit våbenskjold. Det er i og for sig en udmærket idé, men resultatet kan falde uheldigt ud. Man har nemlig valgt at gengive våbenerne i den udformning de har fået i Adelsårbogen (uden i øvrigt at fortælle at de

stammer derfra), og kronologisk svarer de ofte dårligt til den person, man vil illustrere. Det virker ejendommeligt at se 1700-tals personer forsynet med våbener i klar middelalderstil! I stedet kunne man have bragt et fotografi af den pågældendes segl. Alle de 3 udkomne bind har en tendens til at være overillustreret med undertiden helt uvedkommende billeder, man havde hellere set færre billeder, men gerne i et større format.

Knud Prange

Hakon Berg, Lise Bender Jørgensen, Ole Mortensøn m.fl.: Sandhagen. Et langelandsk fiskerleje fra renaissanceen, Meddelelser fra Langelands Museum, Rudkøbing 1981, 203 s., ill., kr. 145.

»Påfaldende ofte hænder det, at byerne har lejet sig på en meget uheldig grund. Bebyggelsesforholdene er besværlige, pladsen indsnævret og ubekvem, stængt inde af kolde sumpstrækninger og moser«. Så urimeligt, skriver Hugo Matthiessen, kunne middelalderens byer være anlagt, og netop så udsat var også renæssance-bosættelsen Sandhagen placeret på spidsen af en smal, stenet landtange ved indsejlingen til Magleby Nor fra Østersøen på det sydvestlige Langeland. I de økonomisk gunstige årtier fra midten af 1500 årene til begyndelsen af 1600 årene var der liv i dette lille kystsamfund. Med det nye århundredes krige og kriser forsvandt Sandhagen og blev først genfundet i 1953, da museumsinspektør, Hakon Berg fra Langelands Museum begyndte en større udgravning på stedet.

Desværre døde Hakon Berg, inden han fik bearbejdet sit materiale; men museets nye medarbejdere har senere gennemgået fundmateriale og udgravningsrapporter og udgivet deres resultater i bogen om »Sandhagen. Et langelandsk fiskerleje fra renaissanceen«. Foruden Hakon Berg står Lise Bender Jørgensen og Ole Mortensøn som forfattere, og de sekunderes mht. de fundne mønter af Kirsten Bendixen og til knoglefundene af Tove Hatting. – Med kombinationen af arkæologiske, numismatiske, biologiske og historisk-etnologiske perspektiver på denne udgravning er der lagt op til en spændende tværfaglig behandling. Men som det er set så ofte før, så bliver fagfolkene pænt hver i deres bås, og fremstillingen falder da også i fire afsnit svarende til de enkelte forfattere og discipliner. Der er så godt som ingen forsøg på tværgående diskussioner og tolkninger, men til gengæld enkelte eksempler på manglende koordinering, som fx når det historiske afsnit taler om fangst af hvilling, selvom denne fiskeart ikke er repræsenteret i fundmaterialet.

Selve udgravningen af Sandhagen foregik under yderst vanskelige forhold, og Hakon Berg nåede kun at udgrave omkring 18 hustomter i et kapløb med en lokal entreprenør, som gravede grus på

stedet. I den situation har ikke alle graveteknikkens finesser kunnet tages i brug, hvilket gør tolkningen af nogle detaljer temmelig vanskelig. Det gør det heller ikke lettere for Lise Bender Jørgensen, at hun ikke selv har deltaget i udgravningen og helt må bygge på andres materiale. På den baggrund har hun valgt en nøgtern, dokumenterende præsentation af dels hustomterne, dels de forskellige kategorier af fundne genstande opdelt efter materiale og funktion, alt illustreret med planer, opmålinger og fotos. Ved sammenligning med materiale fra andre udgravninger fra samme periode og miljø – først og fremmest Stakhaven ved Dragør – søges Sandhagen dateret og indkredset med hensyn til økonomi og handelskontakter. Det synes at bebyggelsen hører til i perioden mellem 1550 og 1620, at beboerne har været relativt velstående med fx ovne af glaserede relief-kakler, og at kontakterne med Nordtyskland har været livlige.

Da bogen allerede i titlen omtaler Sandhagen som et fiskerleje, kan det undre, at fiskeretskaber mv. kun omfatter nogle få numre: 12 fiskekroge, nogle kroge rustet sammen i en klump, en stump af et ålejern, 3 tværkroge eller fiskepinde, 1 harpunspids samt nogle blystykker, der tolkes som sink af forskellig slags. Trods dårlige bevaringsforhold for organisk materiale på stedet, så frembragte udgravningen dog en del fiskeknogler, der tyder på noget fiskeri. Disse fund – flest knogler af torsk og fladfisk – er identificeret af biologen Tove Hatting. Hendes præsentation rummer enkelte indslag, der misklæder den i øvrigt saglige fremlæggelse. Hun skriver fx, at knurhane ikke er en spise fisk, hvilket ikke finder støtte hos autoriteter som Madame Prunier. Mere fatalt er det, at hun henlægger nyere tiders spisevaner til Sandhagen i 1500 årene, når hun skriver om beboerne, at de »har både kunnet glæde sig over Mortens- og Julegås, og selv om der ikke er fundet juvenile knogler, kan man formode, at heller ikke påskekyllingerne manglede«! Så meget kan de skørnede fjerkræ-knogler vist ikke bære.

Bogens sidste store afsnit søger at kaste yderligere lys over Sandhagen og nabobyen Bagenkop ud fra de historiske kilder. For, som Ole Mortensøn skriver, så er denne udgravning »et af de heldige tilfælde, hvor arkæologi og historie kan supplere hinanden«. – Først skildres den lokale topografi, som takket være udtørringsprojekter i Magleby Nor har ændret sig afgørende siden 1500 årene. Som så ofte før er Jens Sørensens søkort her til stor nytte, og kortet angiver da også en havn ved Sandhagen, selv om det er tegnet trekvart århundrede efter at bebyggelsen var forladt. Den vigtigste – og næsten også den eneste – skriftlige kilde, der giver oplysninger om folkene i de små kystbosættelser, er regnskaberne for Tranekær len. Her finder man Sandhagen og Bagenkop omtalt som fiskerlejer, man finder navnene på de 16 mænd i hver bebyggelse, og man finder, hvad de betalte i afgifter, fx en halv tønde torsk i vintertold. Regnskaberne viser også, hvordan det i begyndelsen af 1600 årene

gik tilbage for folkene på Sandhagen, og i jordebøgerne ses, at fiskeriet i de år var på retur.

På den baggrund er det forståeligt, at forfatteren udnævner kystboerne til at have været fiskere. I følgende afsnit skildrer han med bred pensel renæssancens fiskerier i almindelighed, men uden at kunne dokumentere tilsvarende forhold på Langeland. Fremstillingen synes på dette sted helt at bryde med de traditionelle videnskabelige publikationsnormer, som bogens tidligere kapitler og den lange liste af fonds og donatorer i øvrigt lægger op til. Stilbruddet understreges yderligere af en række uheldige rekonstruktionstegninger befolket med skikkelser, der ser ud som var de hentet på et moderne pædagogisk-historisk forsøgscenter. – Men tilbage til fiskerne på Sandhagen. Var de fiskere økonomisk set, i deres tidsforbrug og i deres tankegang? Spørgsmålets sidste punkter lader sig ikke besvare, mens afgifterne betalt i torsk og de udgravede fiskeredskaber synes at pege på en økonomi baseret på fiskeri. På den anden side fandt arkæologerne kun få redskaber, og vintertoldens beskedne størrelse tyder heller ikke ligefrem på store fangstmængder, som kunne begrunde det købstadsprægede inventar, der dukkede op på Sandhagen. Hvad levede de da af på kysten? Forfatteren giver selv svaret, når han skriver, at de drev fiskeri, »men de var sandelig også søfarende og handelsfolk«. Dette underbygges af en retrætte mellem borgerne i Rudkøbing og befolkningen i Langelands søndre herred, som efter sigende drev handel uden om den privilegerede købstad.

Toldregnskaberne understøtter, at kystboerne drev handel og søfart, men alligevel omtales de i teksten konsekvent som fiskere. Det er uheldigt, fordi det giver forkerte associationer og tilslører, at bosættelser som Sandhagen og Bagenkop i renæssancen var havnebyer i svøb og befolket af borgere, der måtte stykke deres økonomi sammen, på samme måde som købstædernes borgere holdt husdyr og dyrkede byens jorder ved siden af at drive handel og håndværk. Sandhagen var med andre ord ikke et fiskerleje – i så fald kun på deltid. Undersøgelsen rokker dermed ikke ved det spørgsmål om en egentlig fiskerbefolknings opståen i Danmark, som Johs. Steenstrup rejste i *Historisk Tidsskrift* 1905. Folkene på Sandhagen var ikke mere erhvervsfiskere end Rudkøbings befolkning var jordbrugere.

Udgravningen af Sandhagen og udgivelsen af den store publikation er i sig selv en imponerende satsning af Langelands Museum, og arbejdet bidrager med konkret belysning af den dynamiske udvikling i sidste halvdel af 1500 årene, en udvikling der i sig rummede kimen til en spredning og specialisering af de økonomiske aktiviteter og af de urbaniserede befolkningsgrupper – havde det ikke været for kriser og centraliseringstendenser i de følgende århundreder.

Poul H. Moustgaard

Lise Andersen: Siv og rør. Husflid og håndværk i Uggelhuse ved Randers fjord. Udg. Kulturhistorisk Museum, Randers. 1981. 95 sider. Ill. Engelsk resumé. Pris: kr. 58,50.

Som et led i Randers kulturhistoriske museums bestræbelser på at dokumentere egnens gamle håndværk og husflidsarbejder indsamledes i årene 1975–77 et stort materiale om arbejdet med siv og rør i landsbyen Uggelhuse ved Randers fjord. I første omgang blev materialet udnyttet ved opbygningen af en museumsudstilling, og siden har det givet anledning til denne lille bog.

Gennem århundreder ernærede småfolkene i Uggelhuse sig ved en mangesidet virksomhed, hvis hovedelementer var fiskeri i fjorden og et beskedent landbrug på de omgivende, karrige jorder. I midten af forrige århundrede begyndte det imidlertid at gå tilbage for fiskeriet som følge af fjordens opmudring, og efter 1883 gik det næsten helt i stå, idet ejeren af laksegården ved Frijsenvold gennem en højst tvivlsom højesteretsdom fik sig tillagt retighederne til de fiskepladser, Uggelhuse-fiskerne traditionelt havde udnyttet. Når man alligevel kunne overleve i den lille by, skyldtes det, at man var i stand til at intensivere arbejdet i en af de binæringer, som allerede længe havde været en del af stedets blandingsøkonomi, nemlig udnyttelsen af den rigt forekommende lokale ressource i form af siv og rør.

I begyndelsen blev hovedvægten lagt på syning af sivsko, som snart blev produceret i så store mængder, at det blev nødvendigt at lade først brugsforeningen, siden en sivkocentral forestå opkøb og videresalg. Ved siden af den husflidsprægede sivkosyning, som både børn, voksne og gamle tog del i, opstod senere tillige en industriel produktion af rørvæv til brug i byggeri og gartneri. Rørvævsproduktionen nåede sit højdepunkt omkring 1930, da i alt 32 væve var i gang, men siden er det kun gået tilbage for såvel sivkosyning som måttevævning. I dag er blot et par rørvæve lejlighedsvis i funktion, og nogle få pensionister er ene om at videreføre traditionen med at sy sivsko. Siv og rør præger dog stadig bybilledet i Uggelhuse, der ikke blot er hjemsted for forholdsvis mange af landets få tækkemænd, men også et center for eksport af tagrør, der vel at mærke ikke længere høstes med hånden, men med store amfibiemaskiner.

Historien om Uggelhuse-folkenes økologiske tilpasning fortælles af Lise Andersen i en kort og klar tekst, der på glimrende vis er illustreret af fotografen Kirsten Nijkamps mange og smukke s/h-billeder.

Klaus Egeberg

Kristian Vestergaard: Vandmøller i gl. Skanderborg amt. Viborg 1981. 116 sider + kortbilag. Ill. Bogladepriis: kr. 100.

Rundt omkring i landet arbejder en mængde amatørhistorikere med at lægge sten til det fundament, vor historiske viden skal bygges på. En af dem, en af de slittigste tilmed, er den nu 70-årige tidligere landmand Kristian Vestergaard, Mausing, der har helliget sig studiet af møllerne i Midtjylland. Kristian Vestergaard kom først sent i gang med det historiske arbejde, men ikke desto mindre er der foreløbig kommet to vægtige bidrag fra hans hånd: i 1975 *Vandmøller i Viborg amt* og nu senest *Vandmøller i gl. Skanderborg amt*.

Forfatteren har ikke set det som sit ærinde at skrive bredt anlagt møllebrugshistorie, men derimod »blot« at kortlægge møllerne og registrere kilderne til deres historie. Måden, hvorpå dette er sket, er den besværlige, men givende: systematisk gennemgang af relevante arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland, Rigsarkivet og Matrikelarkivet samt studier i de trykte kildeudgaver, lokalhistorisk litteratur m.m. Det seneste resultat af dette arbejde er som nævnt blevet en registratur over (de) 118 vandmøller, som i tidens løb har hentet kraft ud af de mange større og mindre vandløb i det kuperede og vandrige gl. Skanderborg amt. Registraturen placerer de enkelte møller på landkortet, og ved hjælp af korte og knappe kildeuddrag og citater fra litteraturen kombineret med oplysninger fra forfatterens egne »åstedsforretninger« angives i kronologisk orden momenter af deres historie.

I lighed med bogen om vandmøllerne i Viborg amt er også *Vandmøller i gl. Skanderborg amt* helt igennem et meget personligt en-mandsarbejde, og det kan derfor ikke undgås, at man mange steder må sætte røde streger og spørgsmålstegn i teksten. Det afgørende kritikpunkt vedrører bogens »apparat« herunder kildehenvisningerne, som meget ofte er enten direkte utilstrækkelige eller så kryptisk forkortede, at selv den arkivvante læser af og til må mobilisere hele sin opfindsomhed for at kunne dechifrere dem. Denne sidste mangel er i høj grad at beklage, for bogen bringer nemlig et væld af oplysninger, som ikke kun lokal- og slægtshistorikere, men også »professionelle« møllehistorikere vil kunne drage megen nytte af.

Alle røde streger og spørgsmålstegn til trods, kommer man dog af mange grunde til at holde af Kristian Vestergaards arbejder – og beskæftiger man sig med Viborg eller gl. Skanderborg amts lokalhistorie, kommer man næppe uden om dem.

Klaus Egeberg

Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: Byens børn. Børns livsvilkår omkring år 1900 belyst ved eksempler fra Vejle. Historisk Revy, Århus 1982, 175 sider, ill., kr. 85.

Med konkret udgangspunkt i Vejle sættes fokus på livsvilkår for »byens børn« omkring år 1900. Baggrunden er, at tidligere undersøgelser af arbejderklasselevevis og -kultur i vidt omfang har været koncentreret om københavnske forhold, men alligevel ofte bliver opfattet som almentgyldige. Det er en af historikerne Ida Ferdinand og Bodil Thomsens konklusioner, at industriudviklingen på mange punkter kom senere til provinsen end til København.

I fire kapitler om henholdsvis »Huse og boliger«, »Arbejderfamilien«, »Skolen« og »Børnearbejdet« behandles rammen om skolebørnenes liv. I hvert kapitel bliver mere almene forhold som lovgivningen på området gennemgået, og rigshistorien inddrages. Til nærmere beskrivelse er udvalgt to gader i Vejle nemlig Staldgårdsgade og Holmen, begge bebygget i perioden 1870 til 1. verdenskrig. Det lokale – Vejle – bruges glimrende som konkretisering af det almene; og der bliver derfor på ingen måde tale om en form for lokalhistorie. Inspirationen er især hentet hos etnologer og hos englænderen Peter Laslett.

Foruden den trykte litteratur har forfatterne gennemgået et omfattende kildemateriale bl.a. om Vejle byråds forhandlinger, skoleudvalg, lokale aviser, erindringer indsamlet af Nationalmuseet i 1950'erne og interviews som forfatterne selv har lavet med ældre vejlensere om barndom og skolegang i begyndelsen af dette århundrede. De mange billeder, kort, planer og interview-citater er med til at gøre fremstillingen levende.

Alligevel er det svært rigtigt at blive fanget. Man bliver jævnligt distraheret af lidt forhastede eller misvisende konklusioner: et eksempel er diskussionen om familieinstitutionens betydning for socialiseringen henholdsvis på landet og i byen (s. 67); aparte udtryk som »jordløse bønder« om byens tilflyttere er sjældne, men alligevel.

Illustrationerne er gennemgående gode. (Måske kan man sætte spørgsmålstegn ved det forsvarlige i uden kommentar at bringe billeder fra københavnske miljøer omkring århundredskiftet, når en af bogens hovedpointer netop er den tidsmæssige forskydning i udviklingen mellem København og de større provinsbyer.) Selv om der ikke har kunnet skaffes data til alle billeder, kunne forfatterne have peget på noget af det, der kan læses ud af billederne. Billedteksterne er i det hele taget alt for mangelfulde: F.eks. er en del fotos af huse uden gade-nummer, og heller ikke på planerne over Staldgårdsgade og Holmen er husnumrene markeret. Gadeplaner og husplaner mangler målestoksforhold, og der er ingen møbleringsplaner, hvilket ellers ville være nærliggende ved en undersøgelse af

boligen i forbindelse med børns vilkår. Man kan ligeledes undre sig over at finde en plan over Holmen nr. 11, mens forfatterne har interviewet en tidligere beboer i nr. 13.

Begreberne »familie« og »husstand« anvendes mange steder synonymt, skønt forfatterne nok kender forskel; men mest mærkelig er dog teksten til fire husplaner, hvor »husstandssammensætning« kun omfatter husstandens overhoved og måske eventuelle logerende, men ikke koner og børn. En tabel hedder »klassemæssig sammensætning ...«, men er en almindelig erhvervsfordeling.

Trods de nævnte indvendinger kan bogen anbefales både for sine mange gode eksempler og for den sammenhæng, de indgår i. Et lokalt kendskab til Vejle er ikke en forudsætning for at kunne anvende bogen.

»Byens børn« er en bearbejdning af et speciale i historie fra Århus universitet. Allerede det borger naturligvis for en vis kvalitet, og da emnet er spændende og aktuelt, har det næppe været vanskeligt at få Statens Humanistiske Forskningsråd til at støtte udgivelsen. Man kunne godt ønske sig langt flere specialer frem til en større offentlighed.

Hans Kruse Pedersen og Grete Rung

Erik Bertram Jensen: *Arbejderbevægelsen i Viborg 1916–1920*. Viborg 1981. Pris 15 kr. 111 sider med bilag. Salg: Carl Heinrich Petersen. Gothersgade 27. 8800 Viborg. (06) 62 33 18.

Der er tale om en specialeopgave til RUC, og forfatteren understreger selv, at afhandlingen bærer præg af at arbejdet skulle afsluttes inden for en tidsramme af 5 måneder. Når hertil føjes, at EBJ ikke har nogen lokal tilknytning til Viborg, må det indledningsvis slås fast, at det foreliggende produkt afspejler en imponerende arbejdsindsats i form af indsamling og bearbejdning af et ret omfattende kildemateriale.

To ledetråde udgør den teoretiske ramme for undersøgelsen. For det første skal den lokale undersøgelse sammenlignes med og indordnes arbejderbevægelsens historie i Danmark i perioden. Her følger EBJ de synspunkter, som Gerd Callesen fremførte i »Fortid og Nutid«, bd. 26, hft. 4, 1976. Og for det andet ansues historien ud fra »en udogmatisk materialistisk historiefølelse«, hvor der reflekteres over vekselvirkningen mellem teori og empiri (side 1).

Det er EBJs mål at belyse nogle sammenhænge mellem erhvervmæssige, klassemæssige, materielle og politiske forhold. Derfor indledes fremstillingen også med et afsnit om *Viborgs erhvervsstruktur*, baseret på en samling skemaer: »Oplysninger fra erhvervsdrivende over beskæftigede Personer og deres Indtægter 1918«, side 4–13.

I næste afsnit gennemgås *Viborgs klassestruktur 1918* ud fra de kommunale mandtalslister indsam-

let i september 1918, s. 14–21. Arbejderklassen, bestående af faglærte og ufaglærte arbejdere, samt tyende, udgør ifølge EBJ, 41,7% (3842) af det totale antal beskæftigede i Viborg. Heraf udgør tyende alene ca. 15–1600 personer, og egentlige industriarbejdere udgør kun ca. 676 personer. EBJ sammenligner de lokale resultater, dels med »hele landet 1911«, ud fra et tidligere arbejde af forfatteren, og dels med »Randers 1930«. Det virker ikke overbevisende, men blotlægger de problemer en dialektisk materialistisk historiker må slås med, når de tilgængelige data ikke er skåret til efter en klassemodel.

Efter den indledende analyse af de økonomiske og klassemæssige strukturer følger afsnit om arbejderbevægelsen i Viborg år for år i perioden 1916 til 1920. Her fremdrager forfatteren det pågældende års arbejdskonflikter, levevilkårene, Fællesorganisationens, Socialdemokratiets, SUF's, Viborgs og 9 udvalgte fagforeningers medlemstal, mødevirk-somhed og politiske handlinger. Det kan godt virke noget omstændeligt med denne kronologiske fremgangsmåde, der kun afbrydes af et afsnit om syndikalismen i Danmark og i Viborg 1918–1920. Dog det er i høj grad umagen værd at gennemlæse de mange tætskrevne sider (22–100), for her dokumenteres interessante sammenhænge mellem de materielle kår for arbejderklassen i Viborg og de politiske manifestationer i perioden.

Den faglige og politiske *moderation* i fællesorganisationen, hovedparten af fagforeningerne, Socialdemokratiet og dens ungdomsafdeling modstilles den faglige (og politiske) *radikalisering* i arbejds-mændenes og tobaksarbejdernes fagforening samt i Fagoppositionens afdeling i Viborg. Resultatet bliver, at *moderationen* øger sin styrke målt i medlems-tal og især i valgresultater, hvorimod *radikalismen* ikke får mange ben til jorden i Viborg.

Forfatteren giver flere bud på *moderationens* totale sejr: Socialdemokratiets moderate holdning i Viborg »afspejler holdningen i den lokale arbejder-klasse, som befinder sig i et borgerligt domineret lokalsamfund, hvilket også er forklaringen på syndikalisternes svage indflydelse og opbakning«. (side 83). Den socialdemokratiske leder, A. C. Mortensen tillægges også en vigtig rolle. A. C. var formand for partiets byrådsmedlem, folketingskandidat, redaktør af Viborg Amts Social-Demokrat og medlem af fællesbestyrelsen nedsat af partiets og fællesorganisationen m.m. Her følger et bl. mange eksempler på A. C.s indgriben, for at illustrere EBJs rimelige påstand:

På en generalforsamling den 27. januar 1919 vedtager arbejds mændene et forslag om at »Fra 1. Februar arbejdes der kun 8 Timer og forlanges 120 Øre pr. Time indtil Landsoverenskomsten foreligger«. Denne vedtagelse annulleres imidlertid på en ekstraordinær generalforsamling d. 31. januar 1919, hvor bl.a. A. C. er til stede og fraråder den tidligere beslutning. (side 87). Endvidere afdækker EBJ *moderationens* taktiske manøvrer over for de ra-

dikale elementer. Viborg Amts Social-Demokrat undlader således at omtale flere syndikalismøder, og når møder refereres, får de syndikalistiske talere deres bekomst, f.eks.: »... En farende Svend, Cigarmager Jepsen, der tilfældigt opholdt sig i Viborg, holdt nu et langt Foredrag om Parlamentarismens Umulighed og den »direkte Aktions« store Fordel. Albert Jacobsen (arbejdsmand i Viborg) varerede derefter sit sædvanlige Thema om, at de socialdemokratiske Rigsdagsmænd er »Pjalte« og »Forræddere«. (side 54).

Viborgs syndikalister og mange sympatisører karakteriserer EBJ som meget moderate og langt mindre udfordrende end den københavnske bevægelse. I en kort periode i 1918 var der endog flere hundrede syndikalist-sympatisører i Viborg, først og fremmest blandt arbejdsmændene, der var hårdt ramt af dyrtid og arbejdsløshed. Ja, møder om militærnægtelse og om mishandling af menige soldater – to af syndikalisternes mærkesager – kunne samle op til 600 deltagere! Men myndighederne slog hårdt ned på to lokale syndikalister, der opfordrede til militærnægtelse. De fik »Fængsel paa

sædvanlig Fangekost i 4 Maaneder«. I den lille provinsby med den store garnison, 2. Generalkommando, gjaldt det åbenbart om at statuere et afskrækkende eksempel. Og der blev da også ro i Viborg. Ved valgene i 1920 fik Venstresocialisterne kun fjorten stemmer.

EBJ har leveret et særdeles givtigt supplement til arbejderbevægelsens historie i Danmark i perioden 1916–20. Og forfatterens fremgangsmåde vil kunne inspirere til lignende lokale undersøgelser, der i givet fald kunne forøge indsigten i den moderate linjes sejr i den danske arbejderbevægelse. Det ville dog være ønskeligt om kommende arbejder inddrog analyser af den lokale arbejderbevidsthed og af de forskellige ideologiske, politiske og kulturelle foreninger og organer. Denne problemstilling lader EBJ af indlysende grunde stort set ligge, men påpeger dens betydning for spørgsmålene: Hvorfor blev den danske arbejderbevægelse i så dominerende grad reformistisk? Hvorfor udeblev revolutionen?

Helge Stavnbjerg

Årsmødet på Askov Højskole 1982

Årsmødet på Askov fandt sted efter indbydelse fra Historisk Samfund for Ribe Amt, Ribe Amts Museumsråd og Ribe amts lokalhistoriske arkiver i 100-året for andelsbevægelsens start, der fandt sted i Ribe amt. Årsmødet, der afholdtes i dagene 27.–29. august, havde 263 tilmeldte deltagere.

Om eftermiddagen den 27. august holdt Dansk kulturhistorisk Museumsforening sit repræsentantskabsmøde. Aftenen var planlagt som en diskussionsaften over emnet »Studiet af de folkelige bevægelser – status og hvordan kommer vi videre?« Indlederne var arkivleder Mogens Thøgersen og universitetslektor Claus Bjørn. I det følgende bringes et resumé af indledernes indlæg.

Den første af de to indledere, *Mogens Thøgersen*, Hjørring, beskæftigede sig især med tilvejebringelsen af kildegrundlaget for studiet af »Forenings-Danmark«. Emnet kan meget vanskeligt studeres uden inddragelse af lokalt kildemateriale, og han betegnede den stædfundne indsats med indsamling og sikring af de lokale arkivalier som særdeles væsentlig. Med de igangværende kampagner har indsamlingen nu fundet sted i halvdelen af landets amter, selv om det kun er 5 år siden, at den første kampagne afholdtes. Samtidigt var det nu vigtigt at tage kampagnerne som redskab til forskningen i foreningslivet op til vurdering.

Indlederen gennemgik derefter de udviklingstendenser, der havde kunnet konstateres m.h.t. kampagnerne, idet han kritisk vurderede de direkte og indirekte resultater af arbejdet. Specielt beskæftigede han sig med kampagnernes konsekvenser for lokalarkivstrukturen, og med spørgsmålet om, hvorvidt de opnåede resultater i tilstrækkelig grad stod mål med de efterhånden meget store ressourcer, som var anvendt. Forholdet var efter indlederens mening det, at man i for høj grad var kørt videre efter det fastlagte mønster uden at tage kampagnerne og deres mål op til fornyet vurdering i lys af de opnåede erfaringer og den øgning af ressourcerne, som var sket i forhold til de første kampagner. Konkurrencemomentet og prestigehensyn forhindrede måske også de enkelte amter i at slå ind på nye veje i kampagnernes udformning: måske var de i for høj grad blevet et spørgsmål om kvantitet. Efter indlederens mening skulle man ved de fremtidige kampagner i langt højere grad satse på en kvalitativ forbedring af kampagnerne. Dette kunne ske ret enkelt ved f.eks. at koncentrere kræfterne omkring bestemte geo-

grafiske områder, enkelte foreningstyper eller lignende samt ved en bredere opfattelse af foreningsbegrebet, således at f.eks. fotos, genstande, interviews, bygningsundersøgelser m.m.m. indgik i indsamlingerne. Sluttelig understregede indlederen, at en forudsætning for en mere kvalitativ indsamling var forskning i foreningslivet, idet han påpegede, at en sådan forskning glimrende og naturligt kunne foregå i lokalsamfundet i vekselvirkning mellem forskning og indsamling.

Hermed var bolden givet videre til næste indleder *Claus Bjørn*, København, der begyndte med at konstatere, at der formentlig nu var en almen forståelse af nødvendigheden af at sikre de folkelige bevægelsers arkivalier, og at man forhåbentlig fik en naturlig arbejdsdeling mellem de lokalhistoriske arkiver, Erhvervsarkivet og ABA. Men man skulle gerne videre fra den blotte indsamling – materialet skulle også udnyttes. Efter hans opfattelse bar det lokalhistoriske arbejde endnu i for ringe grad præg af de mængder af arkiver, man gennem den sidste halve snes år havde fået i hus. Stoffet i årbøgerne kunne visse steder være meget traditionelt, og når man endelig tog fat på de folkelige bevægelser, så blev de enkelte foreningsdannelser behandlet isoleret. Indlederen gav eksempler herpå, og han understregede det nødvendige i at se de forskellige foreningsdannelser i deres sam- og modspil, som han ligeledes illustrerede med hjemlige og nordiske eksempler. Der var også stadig relativt udyrkede områder, og indlederen gjorde særlig opmærksom på arbejderbevægelsen i provinsen og ikke mindst på den så godt som uudforskede afholdsbevægelse, der også burde studeres i sammenhæng med andre foreningsdannelser.

Indledernes oplæg gav anledning til mange kommentarer fra forsamlingen. Det blev dog ikke så meget en diskussion af de forskningsmæssige aspekter i arbejdet med de folkelige bevægelsers historie som en diskussion af de organisatoriske og økonomiske problemer i forbindelse med indsamlingskampagnerne.

Aftenen sluttede med et let traktement, hvor Vejen og Holsted kommuner var værter.

Om formiddagen den 28. august holdt Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver deres repræsentantskabsmøde. Efter frokost fandt Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde sted.

Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde på Askov Højskole den 28. august 1982

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra formanden Vagn Dybdahl blev lektor Verner Bruhn valgt til dirigent. Verner Bruhn indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Da der på dette møde var en vedtægtsændring på dagsordenen, var det nødvendigt, at en tredjedel af medlemmerne var repræsenteret. Ved navneopråb og optælling af fuldmagter konstaterede dirigenten, at over en tredjedel af medlemmerne var repræsenteret. Han gav derefter ordet til formanden for aflæggelse af betretning.

2. Formandens beretning 1981–82

Medlemstallet er siden sidste årsmøde vokset med 3 museer, 12 lokalarkiver plus 1 ekstraordinært medlem under SLA, samt 9 foreninger under SLF. Hertil kommer ét direkte medlem af DHF, der nu er oppe på 629 medlemmer i alt. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen.

DHF må ved dette årsmøde sige farvel til særligt veltjente medlemmer af styrelsen, nemlig næstformanden Jørgen Slettebo og Ole Warthoe-Hansen, SLF's formand.

Jørgen Slettebo vil være kendt i meget vide kredse for den indsats, der har gjort museet på Sønderborg slot til et af landets førende historiske museer. Han har nået at sidde ti år i DHF's styrelse, der har nydt godt af hans alsidighed og det besindige temperament, der ofte har været tiltrængt. – Siden 1969 har Slettebo været medlem af Fortid og Nutids redaktion. Her fortsætter han heldigvis, selv om han forlader styrelsen.

Ole Warthoe-Hansen har været medlem af styrelsen siden 1969, hvor han overtog formandskabet for SLF efter Peter Kr. Iversen. Warthoe, der selv er en fremragende lokalhistoriker, har med et usædvanlig engagement og selvpofrelse viet en betydelig del af sit virke til det historiske organisationsarbejde. Vi ved, at han fortsat vil følge dette arbejde med interesse og ikke sige nej, når der bliver kaldt på ham – og det er der ingen tvivl om, at der vil blive.

I årets løb har et tredje styrelsesmedlem forladt DHF's styrelse, nemlig SLA's formand Jan Horskjær, der har været medlem af styrelsen siden 1979. Vi har grund til at være Jan Horskjær taknemmelige for den positive ånd, han har vist under sin deltagelse i DHF's arbejde. Forhåbentlig vil Horskjær igen finde tid til at deltage i det overordnede historiske arbejde, han med så stor dygtighed organiserede i sin tid som formand for SLA. Horskjær udtrådte i maj og blev afløst af Anders Friedrichsen.

Også de øvrige styrelsesmedlemmer, særlig kas-

serer og sekretær, føler jeg trang til at takke for deres indsats i det forløbne år.

For foreningens virke har det også været af afgørende betydning, at Ministeriet for kulturelle anliggender og Statens humanistiske Forskningsråd har støttet økonomisk. Vi siger hjertelig tak for denne vigtige hjælp.

Som kassereren senere vil komme ind på, har året betydet en fortsat konsolidering af foreningens økonomi. Vigtigt har det været, at det er lykkedes at komme til en akkord vedrørende afviklingen af DHF's gæld til SLF og 16 enkeltforeninger for salget af »Danmark – en historisk billedbog«. SLF og foreningerne har nu eftergivet DHF 1/3 af gælden af hensyn til foreningens fortsatte konsolidering. En tredjedel af gælden tilbagebetales i løbet af i år. Den sidste tredjedel skal inden den 1. april 1984 indbetales til en ny fond, DHF's og SLF's støttefond af 1984. Fondens formål skal være at fremme det historiske arbejde i landet. Midlerne fra fonden kan kun bruges, når DHF's og SLF's ledelse er enige om formålet. Vi siger vore kreditorer mange tak for deres velvilje i denne sag.

I 1982 har DHF fået et mindre beløb, godt 20.000 kr., ved opløsningen af Dansk historisk Fællesfond. Denne fond blev stiftet 1944 med 7 historiske foreninger, herimellem DHF, som partcipanter. Fondens, der i de første år havde professor Aage Friis som formand, havde til formål at støtte historisk udgivervirksomhed. Inflationen udhulede imidlertid fondens betydning, hvorfor Kulturministeriet nu har tiltrådt, at fonden er blevet opløst og dens midler fordelt mellem partcipanterne. Midlerne skal fortsat anvendes til publikationsarbejde.

Generelt kan jeg sige om økonomien, at foreningen nu hviler i sig selv. Underskuddet på årsregnskabet beror mest på bogføringsteknisk fiktion, idet vi nu har nedskrevet boglagerets værdi til nul, således at boglageret ikke er opført som et formueaktiv. Dette er den normale praksis i historiske foreninger og udgiverselskaber.

Vi vil fortsat bestræbe os på ikke at tage udgiftskrævende initiativer op uden først at have sikret den økonomiske baggrund.

Bogsalget har været jævnt. Det hænger sammen med, at der ikke er udkommet nye publikationer i de senere år. Men bl.a. takket være aftenskolernes virke er der et konstant, pænt salg af især de slægts-historiske hjælpemidler. Dette betyder, at vi om en månedstid kan udsende en tredje, revideret udgave af Hans H. Worsøes Slægtshistorie – en vejledning, der udkom første gang i 1973. Denne bog er således håndbogsseriens bestseller.

Fortid og Nutids to årlige hæfter kommer fortsat med beundringsværdig præcision, takket være et velorganiseret redaktionsarbejde. Tidsskriftet dækker fortsat et bredt fagligt spektrum, også i den fyldige anmeldelsessektion. Desværre er det svært især for lidt ældre læsere at få udbytte af anmeldelserne, da de er trykt så småt, at man næsten må have en lup til hjælp for at læse dem. Fra næste

bind vil dette forhold blive ændret. Abonnements-tallet har i de senere år ligget ret konstant mellem 1300 og 1400. En hyppigere udgivelsestakt vil formentlig skaffe flere abonnenter, bl.a. ved at styrke aktualiteten i debatdelen. Derfor vil vi gå over til fire hæfter om året.

Frank Jørgensens og Morten Westrups bog om Dansk Centraladministration før 1848 foreligger i 1. korrektur og udkommer i efteråret, takket være et tilskud fra det humanistiske forskningsråd. Denne bog er den første i sin art, og den giver et vigtigt indblik i samfundstilstandene under enevælden. Samtidig bliver den et fremragende hjælpemiddel for alle de historikere, der har brug for at arbejde med arkivmateriale. Sammen med den store vejledning i Rigsarkivets ældre arkiver, der udgives af Rigsarkivet i år, vil denne bog være med til, at centraladministrationens ældre kildemateriale som aldrig før bliver åbnet for forskningen. Forhåbentlig vil den finde mange læsere i vor kreds. – DHF håber stadig at kunne virkeliggøre planerne om en fortsættelse, en bog om centraladministrationen efter 1848.

Til næste år håber vi at kunne udgive Verner Bruhns populære vejledning i at skrive lokalhistorie. Til denne bog har Knud Prange lovet at skrive om kilde- og litteratursøgning. Bogen skal ses som afløseren for det store, vejledende indledningsafsnit, der er i Johan Hvidtfeldts Håndbog for danske lokalhistorikere. – Den nye udgave af håndbog for danske lokalhistorikere, Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, havde vi håbet at kunne få udgivet i år; men bl.a. vanskelighederne med at få bidragene ind fra forfatterne har bevirket en forsinkelse. Vi lægger imidlertid vægt på at få dette store projekt afsluttet så hurtigt som muligt.

Et projekt, der i flere år syntes at være gået i stå, er udgivelsen af Dansk historisk Bibliografi, som DHF udgiver sammen med Den danske historiske Forening. Siden sidste sommer har en ny redaktør, nemlig forskningsbibliotekar Ann Welling, overtaget arbejdet. Hun har koncentreret arbejdet om det bind, der skal omfatte tiden 1974–76 og regner med, at den afsluttende registrering vil være afsluttet inden for et halvt år. En bevilling til ikke-videnskabelig medhjælp fra det humanistiske forskningsråd har muliggjort fortsættelsen af dette arbejde. Herefter er det planen at få arbejdet med årene 1970–73 og 1977–79 afsluttet.

Arbejdet med DHF's publikationer er således i god gænge, og det er en aktivitet, vi vil søge kraftigt udbygget i de kommende år.

DHF's arbejde med Lokalhistorie i undervisningen blev midlertidigt afsluttet sidste år med opløsningen af de eksisterende koordinationsudvalg. DHF har gjort en vigtig indsats ved at starte dette arbejde, og vi vil også forsøge at føre det videre.

Et andet vigtigt projekt, DHF har været med til at sætte i gang, er arbejdet med indsamlingen af de folkelige bevægelses arkiver. Dette arbejde er stadig i gang mange steder i landet med SLA's amts-

kredse som organisatorer. Rigsarkivet har med stort udbytte organiseret indsamlingen af de folkelige bevægelses landsorganisationer. DHF's fremtidige rolle i dette arbejde kan blive vejledning i selve udforskningen af de folkelige bevægelser og deres betydning i lokalsamfundene, således som vi diskuterede det i aftes.

Hermed har jeg bragt nogle oplysninger om Fællesforeningens virke i det forløbne år. Da statsministeren, når han nu om nogle uger skal redegøre for rigets tilstand, ikke plejer at komme ind på lokalhistoriens tilstand, ja, da føler jeg mig foranlediget til at gøre dette. Vi har drøftet det i bestyrelsen og med sektionernes bestyrelser.

På Rigsarkivet får vi hver dag en stak avisudklip om det, der har været fremme i aviserne vedrørende lokalhistorie. Der er hver dag adskillige. Det er nyheder om de lokalhistoriske arkiver, der dominerer. Som regel drejer de sig om, at et eller andet aktstykke eller et gammelt bind er fundet på et loft og nu afleveret til lokalarkivet, og det fortælles, hvordan aktstykket eller bindet beretter om stedets historie.

Skulle man tro de mange notitser, da måtte det danske folk være opflammet af at dyrke lokalhistorie. Vi hørte også i formiddags, at der nu er over 300 lokalhistoriske arkiver landet over. Tænk om hver institution blot havde fem besøgende hver dag, så ville der dagligt landet over sidde op mod 2000 mennesker optaget af at skrive lokalhistorie. Gør der det? Nej, det ved vi jo godt ikke er tilfældet.

Vi ved også, at der er over 155 museer spredt over hele landet. Et stort tal af dem har professionelt uddannet personale. Det må kunne føre til noget. Nej, her er det, som om forbindelsen til det lokale samfund løsnest i disse år. Jeg ved godt, at der til gengæld udføres et stort arbejde på andre felter, og det skal også gøres.

Tager vi de lokalhistoriske foreninger. Ja, de udgiver da årbøger og også andre publikationer hvert år; men de tager også mange andre opgaver op, navnlig udflugtsarrangementer langt ud over det lokale område. I reglen har de dog et historisk sigte. Det er nyttigt (kunne i øvrigt tyde på, at vi ved siden af de lokalhistoriske foreninger burde have almenhistoriske foreninger). Men det betyder også, at megen organisatorisk kraft tappes fra det egentlige lokalhistoriske arbejde. Og årbøgernes oplag er jo ikke stærk stigende.

Er det nu et falsk billede, vi har dannet os, når vi taler om den store lokalhistoriske interesse i vor tid? Det tror jeg ikke.

Når DHF havde årsmøder i slutningen af 1940'erne var vi måske kun godt et halvt hundrede deltagere. Mange af dem var velkendte lokalhistoriske skribenter. Dette halvhundredes mennesker repræsenterede imidlertid stort set alle de institutioner og foreninger, der kunne repræsenteres.

Hvis alle institutioner og foreninger skulle være lige så stærkt repræsenteret i dag, da ville vi være

en mastodont-forsamling. Det er sådan set et held, vi ikke er det.

At der spredt ud over landet er så mange institutioner og foreninger – og tænk på, hvor mange enkeltpersoner, der står bag – er for mig et vidnesbyrd om, at der er en umådelig interesse for lokalhistorie.

Når jeg begyndte med at tegne et lidt mistrøstigt billede, så hænger det nok sammen med, at der er en hel del, der ikke fungerer i vore apparater, og måske hænger det sammen med, at vi ikke har erkendt, at lokalhistorisk behov kan dækkes på mange mange måder.

Lad os et øjeblik se på, hvordan en lokalhistorisk interesse og aktivitet kan manifestere sig. Jeg prøver at inddelle i nogle grupper:

- 1) Samlervirksomhed A
Det er den, der fører til etablering af lokalhistoriske arkiver og i sin tid skabte de fleste af vore provinsmuseer.
- 2) Samlervirksomhed B
Det er den, der manifesterer sig hos den, der glæder sig over systematisk at optegne fra arkivalier, billeder, aviser m.m. – og så bliver det ikke til mere.
- 3) Skribentvirksomhed
Det er den lokalhistoriske forfatter, der studerer kildematerialet og derefter af og til skriver en artikel eller bog.
- 4) Organisationstrang
Det er den type, som måske også har sin interesse styret af 1–3 eller i hvert fald af 5 (som vi straks kommer til) og som har administrativt talent. Det er en type, vi slet ikke kan undvære, hvis det hele skal blive til noget.
- 5) Erkendetrang
Det er lysten til at indsuge lokalhistorisk viden.

Alle disse fem veje til lokalhistorie er lige respektable. Der er imidlertid ingen tvivl om, at den femte tilbøjelighed er den, der så langt samler de fleste og uden tvivl kunne samle endnu flere. Der er heller ingen tvivl om, at gruppe 3 kunne blive større. Mange i de andre grupper vil gerne træde ind i den; men føler at de mangler forudsætningerne – derfor var det, jeg i min beretning sidste år talte om undervisning i at studere lokalhistorie.

Tilbage står imidlertid, at det trods alt er mit indtryk, at interessen og behovet for lokalhistorien ikke imødekommes i tilstrækkelig grad. Det hænger uden tvivl sammen med organisatoriske apparater opbygget i en anden tid, med at de lokalhistoriske arkiver først nu er ved at være bragt på fode, at der er sket et generationsskifte i museerne, at årbøgerne kun har ændret i det ydre og fortsat i for høj grad er den eneste skriftlige form for lokalhistorie, at man kun i ringe grad har tænkt på, om der var nye veje at gå ad i fremtiden (udstillinger, film, video). Endelig ved vi heller ikke, hvor mange

der i virkeligheden interesserer sig for lokalhistorie og navnlig ikke, hvor interessen ligger.

Inden jeg om lidt kommer til min konklusion, vil jeg godt lige gøre et sidespring. Uanset hvad vi mener om de veje, vi bør følge, så vil vi ryge lige ind i problemet: amatøreren contra den professionelle. Problemet findes inden for alle kulturelle aktiviteter. Det er her min opfattelse, at det er muligt at etablere et frugtbart samarbejde. Skellene mellem grupperne er ikke så store, som de var engang. Niveaue og mulighederne hos amatørerne er meget større end tidligere. Problemerne for amatørerne stikker i dag snarere i, at de ikke har den tid til rådighed, som den professionelle har.

Så tilbage til vort emne. Skal vi komme videre, må vi søge klarlagt dels hvordan situationen er, dels hvordan arbejdet bør være i fremtiden.

Vi må have at vide, hvordan det fungerer i dag i de forskellige grene af det lokalhistoriske arbejde. Bliver de lokalhistoriske arkiver til døde samlinger? Bliver de lokalhistoriske årbøger læst? Dækker museerne behovet for på deres måde at vise den lokale udvikling? Så er det sagt hårdt.

Men dernæst: Skal der arrangeres flere udstillinger evt. efter opstillede generelle modeller (det vil lette planlægningen) og på vandring med den almindelige udvikling vist, hvorefter det udfyldes med lokalt stof? Skal der arrangeres flere studiekredse om bestemte emner, eventuelt også med en centralt udarbejdet ramme? Skal der være foredragsrækker? Skal der søges kontakt med lokale filmamatører? Skal årbøgerne i højere grad suppleres med mindre publikationer om et enkelt emne? Skal man i tide søge kontakt med foreninger og virksomheder for at give deres jubilæumsskrifter et indhold, der kan gøre dem interessante for videre kredse? Skal vi søge sat nogle fjernsynsserier i gang? Skal institutioner og foreninger mere bevidst pleje pressen? Skal vi have et par rejsekonsulenter, der kan støtte virksomheden på dens forskellige områder? Er der sociale grupper eller aldersgrupper, vi ikke henvender os til?

Det var en stor mundfuld. Det er imidlertid min sikre overbevisning, at vi må arbejde med disse sager, hvis vi ikke vil risikere, at de lokalhistoriske arbejder går i stå. Og det er netop DHF's opgave at videreudvikle dette.

Der var flere kommentarer til formandens beretning. *Aage Lauritsen* understregede, at afholdelse af udflugter var et værdifuldt led i det historiske arbejde. Han fremhævede også betydningen af, at lokalhistorie blev skrevet sådan, at den var rettet mod det brede folk. – *Ole Sørensen*, formanden for Dansk Historielærereforening, kommenterede spørgsmålet om lokalhistorie i undervisningen. Der var et stærkt behov for at inddrage lokalhistorie i undervisningen i folkeskolen; men der var mangel på egnede materialer. Det var nødvendigt med tilskyndelse og vejledning fra centralt hold.

Både hans forening og de to historielærerforeninger for gymnasieskolen og for seminarierne ønskede arbejdet med lokalhistorie i undervisningen fortsat i DHF's regie. Det kunne arrangeres uden væsentlige udgifter for DHF. – *Anna Esbech* fandt, at man burde tænke på, at vække interessen for lokalhistorie allerede i børnehaverne. – *Poul Dennoth-Schau* kommenterede formandens udtalelser om museerne. Han fandt ikke, at museerne løsnedes så meget fra lokalsamfundene; f.eks. var de engageret i arbejdet med fredningsplaner. Der var dog nok tale om, at karakteren af det lokale engagement havde ændret sig. – Derefter godkendtes formandens beretning.

I tilslutning til formandens beretning aflagde Knud Prange følgende beretning om Lokalhistorisk Afdelings arbejde:

Lokalhistorisk instituts virksomhed 1981–82

Penge er som bekendt ikke noget man taler om – underforstået: det er noget man har – men når man nu ikke har dem, så bliver man desværre nødt til at tale om dem. Lokalhistorisk Institut blev som bekendt oprettet på initiativ af Dansk historisk Fællesforening, og jeg vil derfor her i min orientering om instituttets arbejde, understrege, at nu er vore bevillinger ved at være *aldeles* utilstrækkelige. De er aldrig blevet hævet i takt med priserne, men i år er vi blevet udsat for kraftige nedskæringer, for en enkelt kontos vedkommende på 33%.

Det er ikke specielt Lokalhistorisk Institut, der er blevet ramt. Nedskæringerne gælder Københavns Universitet som helhed, og da de fordeles procentvis, rammer de altså alle instutter med nogenlunde samme kraft. Da Lokalhistorisk Instut blev oprettet i 1970 kostede det 60 øre at sende et brev, og en studentermedarbejder fik 15 kr. i timen. Nu er portoen 2 kr. og studenten får godt 50 kr. Denne stigning til det 3- eller 4-dobbelte gælder nogenlunde alle vore udgifter. Dengang var de samlede bevillinger til driften, rejser og medhjælp 25.000 kr. om året – instituttet får ikke nogen flyvende start, sagde DHF's daværende formand, Olaf Olsen. Hvis bevillingerne var fulgt med priserne, skulle vi i dag have haft mellem 75.000 og 100.000 kr., men vi har nu præcis 29.400 kr.! Selv uden pessimisme er det ikke svært at forudse den dag, hvor vi må opgive at have telefon. Universitetets konto for timelønnet studentermedhjælp er under afvikling og skal være ophævet inden 1988. Det sker for at universitetet kan undgå at afskedige sit faste personale, men da instituttet ikke har noget som helst kontorpersonale, men altid har været henvist til at benytte sig af studentermedhjælperne, vil denne udvikling være fatal for os.

Denne jamren må ikke misforstås, men kendsgerningerne bør komme frem ved denne lejlighed – også fordi jeg gerne tager mod gode råd og nye idéer. Den dårlige økonomi har imidlertid ikke ødelagt arbejdsglæden og humøret, men den sætter unægtelig grænser for instituttets aktiviteter og

muligheder. Gennem de to sidste semestre har jeg haft undervisning i arkivkundskab for historiestuderende. Timerne er disponeret sådan, at de studerende bruger størsteparten af tiden til at løse en række bestemte opgaver, hvorved deltagerne får en betydelig erfaring i at bruge arkivguider og registraturer og trænes i praktisk arbejde med arkivalier. Der meldte sig så mange studerende at de ikke kunne være i lokaltet, så timerne måtte dubleres. Det giver unægtelig noget ekstra arbejde, men skam få den, der ikke er glad over en sådan tilslutning. Det betyder jo, at en endnu snes vordende historikere har kendskab til, og interesse for lokalhistoriske problemstillinger.

En håndfuld studerende har skrevet eksamensopgaver til instituttet – alle med endog særdeles fine resultater – men der er særlig grund til at fremhæve nogle spændende specialeafhandlinger. Den ene handler om låntagningen i Præstø 1695–1801 og er en minutøs undersøgelse af hvem der lånte penge ud til hvem, hvor store lånene var, hvor længe de løb osv. To andre studerende har slået sig sammen om i fællesskab at undersøge hvem der har skrevet artiklerne i de amtshistoriske årbøger, lige fra starten og frem til i dag. Denne undersøgelse har givet mange og overraskende resultater. Jeg vidste i hvert fald ikke, at af de ca. 4.000 forfattere, der har optrådt i vore årbøger, er det en meget lille kreds, nemlig kun 146 personer, som har skrevet ikke mindre end 44% af de mange sider. Alle de 3 nævnte undersøgelser kunne for tjene at blive offentliggjort.

En væsentlig del af instituttets arbejde henvender sig til kredse uden for universitetet. Der har således været afholdt en del foredrag i foreninger og for bibliotekarer, som har deltaget i kurser på Danmarks Biblioteksskole. Emnerne er varierede: Orientering om instituttets arbejde, Nye fund under Viborg Domkirke, Studiet af dansk lokalhistorie siden 1960 og De sidste 25 årgange af Historiske Meddelelser om København. Det sidstnævnte foredrag kommer i øvrigt på tryk her til efteråret.

Blandt mange andre – og tildels meget tidkrævende – opgaver kan nævnes, at instituttet stadig er impliceret i arbejdet med at færdiggøre den stærkt omarbejdede udgave af Lokalhistorisk Håndbog. Jeg har også været tilsynsførende ved et meget nyttigt arbejde, der er udført af en af instituttets tidligere studentermedarbejdere. Det drejer sig om udarbejdelsen af et register til de første 25 bind af Fortid og Nutid, dvs. perioden 1914–1974. Registeret dækker såvel forfattere, som titler, emner og anmeldte bøger, så det har været et ret omfattende arbejde, men nu foreligger der altså et manuskript på 250 sider.

Meget andet kunne trækkes frem, men jeg vil blot nævne endnu en aktivitet. For 14 dage siden kom jeg hjem fra det 4. nordiske, lokalhistoriske seminar, som denne gang blev holdt i Sverige. Dette nordiske samarbejde, der i sin tid startede på dansk initiativ, er efterhånden blevet en institu-

tion. Hvert 3. år samles en række nordiske forskere, der har beskæftiget sig med lokalhistoriske problemer, til drøftelse af et udvalgt emne. Denne gang var temaet: Lokal praksis på det sociale område i de nordiske lande ca. 1800–1920. Efter en indledende runde om lokaladministrationens skiftende former, var der sat en halv dag af til drøftelse af hvert af emnerne: skolevæsen, sundhedsadministration og fattigforsorg. De danske indledere var arkivar Harry Christensen, professor Vagn Skovgaard-Petersen og cand.mag. Knud Erik Madsen. Endelig var der den sidste eftermiddag en drøftelse af: Lokalhistorien i dagens kulturliv, og her var det mig der leverede det danske oplæg. Ikke mindst hvad det sidste emne angik, viste der sig betydelige forskelle mellem de nordiske lande. Ligesom ved de foregående seminarer vil der blive udsendt en trykt rapport med gengivelse af mødets mange oplæg. I 1985 er det igen Danmarks tur til at arrangere seminar, vi må så blot håbe at Institutet til den tid har så mange bevillinger tilbage, at vi kan klare det forberedende arbejde.

Vi ligger selvfølgelig ikke på den lade side når det drejer sig om forsøg på at skaffe ekstra bevillinger. Der er blevet skrevet adskillige ansøgninger i årets løb, men desværre inkasseret lige så mange afslag. Universiteterne har netop fået bevilget ministerielle midler til at arrangere såkaldt humanistisk servicevirksomhed. For et par dage siden afsendte vi vores ansøgning om at ansætte en medarbejder på halv tid til at løse en bred vifte af lokalhistoriske serviceopgaver over for enkeltpersoner, foreninger og institutioner. Vi har også ansøgt universitetet om ekstraordinær forhøjelse af vores studentermedhjælpskonto. Og når jeg kommer hjem fra dette møde går der endnu en ansøgning af sted. Det er ikke godt at vide om nogle af disse tidkrævende nødvendighedsforanstaltninger giver resultat, men selv i heldigste tilfælde vil der blot være tale om at lappe på en udvikling, der har været ugunstig i 12 år. Derfor endnu en gang: gode idéer og kraftig støtte modtages med begejstring.

DHF's styrelse havde stillet forslag til en ændring af vedtægternes § 6, stk. 3, første sætning: »Fællesforeningens regnskab revideres af to revisorer, hvoraf den ene skal være statsautoriseret«. Sætningen var foreslået ændret til: »Fællesforeningens regnskab revideres af to revisorer«. Begrundelsen for ændringsforslaget var, at den statsautoriserede revisor skulle have et stort honorar, for tiden 7000 kr., for at revidere regnskabet. Vedtægtsændringen blev godkendt med overvældende majoritet, idet der kun var én stemme imod.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren Chr. Petersen gennemgik regnskabet for 1981, der godkendtes.

4. Fastsættelse af kontingent

Det blev vedtaget, at de direkte medlemmers kontingent skulle være uændret 200 kr. i 1983, mens de tre sektioners kontingent blev sat op fra 12.000 kr. til 12.900 kr.

5. Indkomne forslag

6. Valg af formand og kasserer

Formanden Vagn Dybdahl og kassereren Chr. Petersen genvalgtes.

7. Valg af to styrelsesmedlemmer

Jørgen Slettebo havde ikke ønsket genvalg. Knud Prange genvalgtes. Efter forslag fra Vagn Dybdahl nyvalgtes arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen, Esbjerg, som medlem af styrelsen.

8. Valg af revisor

Chr. Petersen foreslog valg af bankdirektør Anders Larsen, Randers, som revisor, og Erik Andersen, Randers som revisorsuppleant. Forslagene blev vedtaget.

9. Eventuelt

Jørgen Østergaard ankede over, at dagspressen ikke altid respekterede ophavsretten til historisk arbejde. Verner Bruhn understregede, at man skulle stå fast på copyright-reglerne.

Årsmødedeltagerne havde rig lejlighed til at deltage i meget andet end de fire repræsentantskabsmøder.

På Askov Højskole havde Lokalhistorisk Arkiv i Vejen og Museumsforeningen for Vejen, Holsted og Brørup arrangeret en meget instruktiv udstilling om højskolens historie. Den 28. august holdt Vejen Kunstmuseum og de lokalhistoriske arkiver i Vejen, Brørup og Holsted åbent hus. Om eftermiddagen den 28. august var der to arrangementer. Bibliotekar Kirsten Korup viste rundt i Askov Højskoles bibliotek med dets store samlinger om højskolehistorie, og arkitekt Rudi Lynggaard stod for en byvandring i Vejen. Den indledtes med et lysbilledforedrag på højskolen om stationsbyen Vejens udvikling.

Om søndagen den 29. august deltog knap 150 af årsmødedeltagerne i en særdeles vellykket udflugt, arrangeret af Historisk Samsfund for Ribe Amt, Ribe Amts Museumsråd og Ribe amts lokalhistoriske arkiver. De tre guider var Aino Kann Rasmussen, Verner Bruhn og Søren Manøe Hansen. Udflugtens formål var at give en introduktion til det sydvestjyske landskab og at illustrere de folkelige bevægelser. Deltagerne så bl.a. mejerimuseet i Hjedding. Det længste ophold blev gjort i kulturhuset i Ølgod, hvor Ølgod museum, Lokalhistorisk Arkiv

og konserveringsanstalten for museerne i Ribe og Ringkøbing amter havde til huse. I museet var der arrangeret en udstilling i anledning af andelsmejeribrugets 100-års jubilæum. Ved frokosten i kulturhuset gav Ølgod kommune gæstfri en øl og en snaps til deltagerne, og formanden for Ribe amts

kulturudvalg Niels Chr. Madsen fortalte om kulturhusets virke. – Udflugten, der begunstigedes af smukt vejr, sluttede punktligt ved togafgangen om eftermiddagen.

Dorrit Andersen

Regnskab for året 1981

1. RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1981

<i>Spec.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Kontingenter,		
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver	8.000	
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger	11.967	
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening	8.000	
Andre	7.683	35.650
		<hr/>
1 Tilskud til foreningen		54.253
Årsbibliografien,		
salg		406
		<hr/>
		90.309
Omkostninger,		
forsikringer	75	
honorarer	3.000	
kontoromkostninger, København	6.782	
porto og telefon	5.865	
revision- og regnskabsmæssig assistance	7.000	
repræsentation og gaver	1.149	
årsmødet	-3.439	
møder og rejser i øvrigt	10.743	
diverse	257	
bogføringsdifference	-105	31.327
		<hr/>
		58.982
2 Fortid og Nutid	27.593	
3 Salg af bøger	61.391	88.984
		<hr/>
		30.002
Renter,		
udgifter	6.590	
- indtægter	825	5.765
		<hr/>
UNDERSKUD		35.767
		<hr/>

2. BALANCE PR. 31. DECEMBER 1981

<i>Aktiver</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Likvide midler,			
postgiroindestående nr. 5 08 62 64		1.136	
Provinsbanken i Randers, konto nr. 4069572		280	
Provinsbanken i Randers, konto nr. 1057711		5.305	6.721
		<hr/>	
Likvide midler vedr. tilskud, reserveret til særlige formål,			
Provinsbanken i Randers,			
konto nr. 4069580 (Danske Seglmærker)		449	
konto nr. 1056788 (Årsbibliografien)		5.776	
konto nr. 1003101 (Håndbog for lokalhistorikere)		24.934	31.159
		<hr/>	
Tilgode Kulturministeriet			35.000
Diverse tilgodehavende			19.305
Tilgodehavende moms			3.946
Mellemregning med Fællesekspeditionen			1.959
Depositum Fællesekspeditionen			1.000
		<hr/>	
			99.090
			<hr/>

Regnskab for året 1981

	kr.	kr.	kr.
<i>Gæld og egenkapital</i>			
Forudindbetalt kontingent (S.L.F.)			12.000
Skyldige omkostninger			7.000
Skyldig trykning og bogkøb			29.716
Gæld til D.H.F og S.L.F.'s støttestof af 1884			17.253
Gæld til Sæmmenslutningen af lokalhistoriske Foreninger			17.253
Danske personnavne i nyere tid, Carlsen-Langes legat (tilskud)			7.000
Gæld vedr. Danmark, Historisk Billedbog (16 Amtshistoriske foreninger)			36.039
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk, afholdte udgifter		222.868	
– indgået, Forskningsrådet (tilskud)	kr. 71.820		
Kulturministeriet (tilskud) (1981 kr. 20.000)	kr. 60.000		
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse (tilskud)	kr. 15.000		
Carlsberg Mindelegat (garantikapital)	kr. 100.000		
renter	kr. 982	247.802	24.934
Årsbibliografien, afholdte udgifter		32.401	
– indgået, Forskningsrådet	38.118		
renter	59	38.177	5.776
			156.971
Kapital, (negativ), saldo pr 1/1 1981		22.114	
+ underskud iflg. resultatopgørelse		35.767	57.881
			99.090

Det kan oplyses, at alle aktiver (excl. boglager) og gældsforpligtelser samt alle indtægter og udgifter er medtaget i årsregnskabet.

Randers, den 26/5 1982.

Vagn Dybdahl, formand Chr. Petersen, kasserer

Årsregnskabet, der er i overensstemmelse med bogføringen, er revideret af os. Der er i 1981 ændret regnskabsprincip, idet bestyrelsen har besluttet at boglageret optages i regnskabet til kr. 0. Boglageret pr. 1.1.1981 androg efter nedskrivning kr. 123.322. Principændringen har forringet dette årsresultat.

Diverse tilgodehavende kr. 19.305 er afstemt med foreviste opgørelse. Der er i 1981 afskrevet kr. 4.537. Endvidere har vi måttet udligne en bogføringsdifference på kr. 105.

Revisionsfirmaet J. C. Nørgaard
Randers 2. april 1982

Peter Kr. Iversen
Åbenrå 16. juni 1982

3. SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

1	<i>Tilskud til foreningen:</i>	kr.	kr.
	Dansk Historisk Fællesfond		2.000
	Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger		17.253
	Kulturministeriet, tidsskrifter og selskaber		35.000
			<hr/>
			54.253
			<hr/>
2	<i>Fortid og Nutid:</i>		
	Salg		151.491
	Tilskud Forskningsrådet		20.000
			<hr/>
			171.491
	Trykning	153.494	
	Forfatterhonorarer	13.030	
	Administrationsomkostninger	5.566	
	Reklame	4.317	
	Forsendelse	17.642	
	Renter	767	
	Tab på debitorer	4.268	199.084
			<hr/>
			27.593
			<hr/>
	UNDERSKUD		
3	<i>Salg af bøger:</i>		
	Salg af egne bøger		56.259
	Salg af Danmark Historisk Billedbog		50.348
	Kommissionssalg		2.299
			<hr/>
			108.906
	Fællesekspeditionen	6.086	
	Lønninger	2.606	
	Forsendelses- og incassationsomkostninger	5.116	
	Tab på debitorer	269	
	Køb af kommissionsbøger incl. afregning til S.L.F.	32.898	
	Boglager pr. 1. januar 1981	123.322	
		<hr/>	
		170.297	
	Boglager pr. 31. december 1981	0	170.297
			<hr/>
	UNDERSKUD		61.391
			<hr/>

De lokalhistoriske årbøger 1981. En oversigt

Af Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hovedstadsområdet

Historiske Meddelelser om København. Udgivet af Københavns Kommune. Redigeret af Helle Linde. Årbog. 1981. 214 s., ill.

Gandil, Chr. En ung norsk dames oplevelser i København i forrige århundrede. Christiane Wings optegnelser. (S. 124–194, ill.) (1839–40. – Med realkommentarer).

Jensen, Sigurd. Et selvbestaltet velfærdsråd. Spillet om borgerrepræsentationsvalgene i det 19. årh. (S. 7–26, ill.) (Kildehenv.)

Kofoed, Hans og Egil Skall. Sigurd Jensen 1912–1981. (S. 212–214, ill.) (Nekrolog.)

Københavns Stadsarkiv i 1980. (S. 195–197) (Beretning.)

Olesen, Jens E. Et nyfundet brev fra Erik af Pommern til Mogens Gøye. (S. 27–34) (Brev af 28. marts 1428. – Kildehenv.)

Selskabet for Københavns Historie i 1980. (S. 198–199) (Beretning.)

Skall, Egil. Se Kofoed, Hans.

Tønnesen, Allan. Et hus i Amaliegade. (S. 35–83, ill.) (Det nuværende Amaliegade 13. – Bygnings- og ejendoms-historie ca. 1750–1976. – Kildehenv.)

Willerslev, Richard. Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850–1914. (S. 84–123, ill.) (Kildehenv.)

Anmeldelser

Bjerg, Hans Chr. og John Erichsen. Danske orlogsskibe 1690–1860. 1981. Anmeldt af Egil Skall. (S. 204–206).

Brage, Ole (red.). Lokalhistorisk filmvejviser. 1980. Anmeldt af John Erichsen (S. 211).

Erichsen, John. Se Bjerg, Hans Chr.

Feldbæk, Ole. Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. 1980. Anmeldt af H. C. Bjerg. (S. 206–208).

Gamrath, Helge. Residens- og hovedstad (Københavns Historie bd. 2). 1980. Anmeldt af Jan Kanstrup. (S. 200–203).

Kjersgaard, Erik. Byen og borgen Havn (Københavns Historie bd. 1). 1980. Anmeldt af Jan Kanstrup. (S. 200–203).

Sandfeld, Gunnar. Søllerød – som det var engang. 1979. Anmeldt af Hans Kofoed. (S. 210–211).

Willerslev, Rich. Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. 1979. Anmeldt af Lars Dybdahl. (S. 208–210).

Gentofte-bogen. Ikke udkommet i 1981.

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kom-mune. Redigeret af Gudrun Gram-Hansen, Karen de Linde og Johan Lange. Årsskrift. 14. årgang. 1981. 64 s., ill. (Med bidragsy-dernes personalia.)

Beck, Knud og Johs. Petersen. KFUM-spejderne (de grønne spejdere) i Bagsværd. (S. 39–48, ill.) (Ca. 1920–45.)

Glimt fra en udstilling. (S. 58–62, ill.) (I anl. af Histo-risk-topografisk Selskab for Gladsaxe's 40 års jubilæ-um i oktober 1981.)

Kristensen, Johan. På udgravning med eleverne. (S. 4–22, ill.) (Udgravninger i Bagsværd 1957–59 og 1967–68.)

Mathiesen, Ivan P. E. En strøgtur på Søborg Hovedgade i 1914. (S. 23–38, ill.)

Møllerup, Zelna. Lidt om KFUK-spejderarbejde. (S. 55–57, ill.) (Erindringer 1920–27.)

Petersen, Johannes. Se Beck, Knud.

Werther, Heinrich G. Spejderliv i Hareskoven. (S. 48–49) (Erindringer fra 1920'erne.)

Aagesen, Vagn. Spejderliv i Hareskoven. (S. 49–55, ill.) (Erindringer fra 1920'erne.)

Lyngby-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 1981. 262 s., ill. (Navneregister.)

Boager, Johannes. »Flækken« 1963–1980. (S. 209–237, ill.) (Beretning om forhistoriske undersøgelser og udgrav-ninger foretaget af den lokale amatørarkæologklub »Flækken« i Lyngby-Taarbæk kommune.)

Børresen, Aage. Beretning om selskabets virksomhed. (S. 238–241, ill.) (Historisk-topografisk Selskab for Lyng-by-Taarbæk Kommune.)

Nielsen, Ingvar og Hans Topsøe-Jensen. Taarbæk fiskeres sangforening »Brage« og Taarbæk omkring 1881. (S. 5–48, ill.) (Sangforeningens historie ca. 1881–1981.)

Schmidt, Kai. En papirdrengs erindringer. (S. 49–162, ill.) (Barndomsrerindringer fra Ørholm Papirfabrik ca. 1910–1925.)

Storm, Lars Erik. Lyngby Fløde Is. (S. 163–208, ill.) (Virksomhedshistorie og erindringer ca. 1929–1978.)

Topsøe-Jensen, Hans. Se Nielsen, Ingvar.

Søllerødbogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Annalise Børresen. 1981. 154 s., ill.

Andersen, Erling. Af Holte kirkes og Ny Holte sogns histo-rie. (S. 41–57, ill.) (Om sognets og kirkens historie i anledning af kirkens 40-års jubilæum 1980.)

- Berg, William.* Om Paradiskvarteret i Holte. (S. 68–90, ill.) (Erindringer fra foreningen Frisindet Ungdoms grund i Paradismarken 1918–1919 og om V. Bergs eget hus i Paradiset ca. 1925–30.)
- Granild, Sigurd.* Vejkrucifixet i Søllerød. (S. 58–67, ill.) (Krucifix fra 1938, udført af billedhuggeren Aksel Theilmann.)
- Larsen, Helge.* Hilsen fra Vedbæk. (S. 121–146, ill.) (Byens historie ca. 1840–1940.)
- Mathiesen, Paul E.* Historien om Søllerød kommunes våben. (S. 9–12, ill.) (Forskellige udkast og den endelige udformning. – 1930'erne.)
- Matz, Tom.* Carlsminde i 230 år. (S. 13–28, ill.) (Ejendoms historie.)
- Matz, Tom.* Fin hestekultur på Carlsminde. (S. 29–40, ill.) (Hesteopdræt 1913–1971.)
- Rechnitzer, Ady.* Skodsborgfiskerne. (S. 100–120, ill.) (To Skodsborgfiskere fortæller. – 20. årh.)
- Ruff, Werner.* Selskabets regnskab. (S. 153–154) (Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Årsregnskab 1979.)
- Schou, Finn.* Skovfogedfamilien Steen og Rundforbi omkring 1890. (S. 91–99, ill.)
- Skovmand, Roar.* Selskabet 1.4.1979 – 31.3.1980. (S. 147–152) (Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Beretning.)

Sjælland

- Fra Frederiksborg Amt.* Udgivet af Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Redigeret af Henning Henningsen, Kenno Pedersen, H. Ring og Torben Topsøe-Jensen. Årbog. 1981. 178 s., ill. (Jubilæumsnummer – Person- og stedregister.)
- Foreningsmeddelelser.* (S. 169–178, ill.) (Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Beretning 1981, driftsregnskab 1.4. 1980 – 31.3. 1981, m.m.)
- Pedersen, Kenno.* På strejftog i gamle fotografier. En billedkavalkade gennem Frederiksborg Amt i begyndelsen af dette århundrede. (S. 5–168, ill.)
- Historisk Årbog fra Roskilde Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt. Redigeret af Ernst Verwohlt. 1981, 96 s., ill.
- Engberg, Niels.* Roskilde som tidlig kongesæde, by og handelsplads. (3–46, ill.) (Kildehenv.)
- Fang, Lotte.* Helhestens grav i Roskilde Domkirke. (S. 85–93, ill.) (Kildehenv.)
- Fraes Rasmussen, Ulla.* Sct. Gertrudsstræde i Køge. (S. 47–60, ill.) (Resultater fra udgravninger i Lovparken ved Sct. Gertrudsstræde 1981. – Kildehenv.)
- Historisk Samfunds regnskab for 1980.* (S. 95–96) (Historisk Samfund for Roskilde Amt)

- Jørgensen, Bent.* Strømbjerg og Stjernebjerg. Et navneproblem fra middelalderens Roskilde. (S. 81–84, ill.) (Kildehenv.)
- Lampe, Jens.* Rids af urmageriets historie i Roskilde Amt. (S. 61–80, ill.) (Ca. 1400–1914. – Med fortegnelse over urmagere på Roskilde-egnen ca. 1600–1900.)

Anmeldelser

- Burchardt, Jørgen.* Arbejdererindringer fra Køge. 1981. Anmeldt af Hjejil Resen Steenstrup. (S. 94.)
- Fra Holbæk Amt.* Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt. Redigeret af Else Asmussen. 74 årg. 1981. 110 s., ill. (Person- og stedregister.)
- Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen.* Knabstrup keramik. (S. 87–98, ill.) (Ca. 1903–1951.)
- Bennike, Pia.* Menneskeskeletterne fra Asnæs-gravpladsen. II. Sygdomsforløb. (S. 39–46, ill.) (Se endvidere Sellevold, Berit.)
- Ebbesen, Klaus.* Bronzealderens offerfund af flintredskaber. (S. 7–20, ill.) (Kildehenv.)
- Frandsen, N. H.* Mordbrand, hjul og stejle. (S. 67–86, ill.) (Om en mordbrand, forsøgt forøvet på Malteskro i Ågerup sogn af Anne Andersdatter i 1824. – Kildefortegnelse.)
- Frydendahl, Ellen.* Et udvalg af litteratur om Holbæk Amt 1979–1980. (S. 99–104) (Systematisk oversigt.)
- Ganshorn, Jørgen.* Aunsøgård og Aunsø kirke. Bygningshistorie og sammenhæng. (S. 47–66, ill.) (Kildehenv.)
- Hauschild, Kirsten og Lars Jørgensen.* En ældre romersk jernalders gravplads i Asnæs, Odsherred. (S. 21–32, ill.) (Kildehenv.)
- Historisk Samfund for Holbæk Amt.* (S. 105–108) (Beretning 1980 og regnskab 1979 og 1980.)
- Jørgensen, Lars.* Se Hauschild, Kirsten.
- Sellevold, Berit.* Menneskeskeletterne fra Asnæs-gravpladsen. I. Køn, alder og arvelige træk. (S. 33–38) (Se endvidere Bennike, Pia.)
- Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt.* Redigeret af Erling Petersen under medvirken af L. Balslev og Jens A. Nielsen. 1981. Bd. 68. 106 s., ill.
- Andersen, Jørgen.* Lærer Mørch, Gimlinge. (S. 74–77, ill.) (1868–1900.)
- Christensen, Jørn.* Drabet på hertug Knud Lavard den 7. januar 1131 i Haraldsted. Forhistorien og følgerne. (S. 45–51, ill.) (Kildehenv.)
- Christensen, K. E.* Erindringer fra besættelsestiden 1944–45. (S. 32–44, ill.) (Slagelse.)
- Christiansen, N. P. E.* Nøjsomhed. (S. 78–85, ill.) (Om Jacob Petersen Hansen ved Stillinge bugt ca. 1850–1890. – Manuskript fra ca. 1950 udg. af Helge Christiansen.)
- Henriksen, Alfred.* 20 år af mit liv. (S. 86–93, ill.) (Barn- og ungdomserindringer fra Slagelse ca. 1890–1910.)

Jørgen Dieckmann Rasmussen

- Jørgensen, Anders. Den gamle universitetsgård i Hyllinge. (S. 7–31, ill.) (Om livet på gården og i landsbyen ca. 1850–1930. – Manuskript fra ca. 1930.)
- Lampe, Jens. Tidsmåling i Sorø amt. (S. 52–60, ill.) (Om »offentlige« ure ca. 1536–1900. – Kildehenv.)
- Lyshjem, Johs. Historisk Samfund for Sorø Amt 1980. (S. 98–102). (Beretning. – Driftsregnskab fra 1.10. 1979 til 30.9. 1980 ved kassereren. – Fortegnelse over nye medlemmer pr. 15.4. 1981. – Fortegnelse over sogne-repræsentanter. – Love for Historisk Samfund for Sorø Amt.)
- Nyt fra de lokalhistoriske arkiver og Sorø Amts Museum. (S. 103–106) (Beretninger 1980. Omhandler: Skælskør Egnshistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Slagelse og Omegn. – Lokalhistorisk Arkiv for Korsør og Omegn. – Næstved by- og egnshistoriske Arkiv. – Sorø Amts Museum.)
- Nyt fra stednavneforskningen. Ved E. P. (Erling Petersen). (S. 97) (Omtale af Bent Jørgensen. Dansk stednavneleksikon. 1981.)
- Strange Nielsen, A. Litteratur om Sorø amt 1980. (S. 94–96) (Kort omtale af litteratur vedr. amtet.)
- Vecht, Ove. Lidt om min tid som korresponderende leder for dampskibsselskabet Skjelskør A/S. (S. 61–73, ill.) (Erindringer ca. 1940–63.)

Historisk Samfund for Præstø Amt. Redigeret af Nils Hartmann og F. Michelsen. Årbog. 1980–81. 87 s., ill.

- Betzer-Pedersen, Ejgil. Faxø Herreds lokalhistoriske arkiv. Årsberetning 1980. (S. 84–85).
- Birk Hansen, Palle. Næstved Museum 1980. (S. 76).
- Bugge, K. E. Grundtvigs Mindestuer, Udby. Årsberetning 1980. (S. 81).
- Henriksen, Birgitte B. (Sydsjællands Museum, Vordingborg. Årsberetning 1980. (S. 77).
- Hess, Carsten. Møns Museum. Årsberetning 1980. (S. 78).
- Ebbesen, Klaus. Offer til de døde. (S. 47–59, ill.) (Om fund ved ældre udgravninger af langdysse på Bogø og langdysse »Grønøjgershøj« på Møn. – Kildehenv.)
- Lampe, Jens. Tidsmåling og tårnure i Præstø amt. (S. 60–68, ill.) (Ca. 1570–1890. – Kildehenv.)
- Litteratur om Præstø amt 1980. (S. 69–73) (Kort omtale af litt. vedr. amtet.)
- Michelsen, F. Historisk Samfund for Præstø amt. (S. 74–75, ill.) (Årsberetning 1980.)
- Smidt, Claus M. Sjølund's fagre sletter. Landskabsmalerens Sydsjælland ca. 1800–75. (S. 7–46, ill.) (Kildehenv.)
- Stevns Museum. Årsberetning 1980. (S. 79–80).
- Strange Nielsen, A. Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv. Årsberetning 1980. (S. 82–83).

Bornholm

- Bornholmske Samlinger.* Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af (Ebbe Gert Rasmussen) 1981–82. 2. rk. bd. 15–16. 333 s., ill. (Med sammenfatning på tysk).
- Rasmussen, Ebbe Gert. »Dette gavcbrev«. (S. 5–333, ill.) (Den bornholmske opstand 1658 og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658–59. – Fortsættelse af tidligere bidrag i Bornholmske Samlinger 2. rk. bd. 3 1967, 2. rk. bd. 6 1972, 2. rk. bd. 7 1974, 2. rk. bd. 13 1979 og 2. rk. bd. 14 1980. – Kildehenv.)

Lolland-Falster

- Lolland-Falsters historiske Samfund.* Redigeret af (Verner Hansen) Årbog. 1981. 70 s., ill. (Person- og stedregister.)
- Dijnes, Torben. Emil Aarestrup, doktoren og digteren i Nysted. (S. 7–15, ill.) (1827–38. – Genoptryk fra Lolland-Falsters Stiftsbog 1972.)
- Henriksen, Marie. Lærer Ferdinand Henriksen og hustru. (S. 16–29, ill.) 1854–1941. – (Datteren fortæller om forældrene, der var lærerpar i Dannemare.)
- Lampe, Jens. Bidrag til urmageriets historie på Lolland-Falster. (S. 30–41, ill.) (»Offentlige« ure ca. 1650–1900. – Kildehenv.)
- Lolland-Falsters arkiver. (S. 57–60) (Beretninger 1981. Omhandler: Lokalhistorisk arkiv i Rødby. – Lokalhistorisk arkiv for Maribo kommune. – Lokalhistorisk arkiv for Nysted kommune. – Idestrup sogns lokalhistoriske arkiv. – Rudbjerg lokalhistoriske arkiv. – Sakskebøbing kommunes lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Nørre-Alslev kommune.)
- Lolland-Falsters historiske Samfund. (S. 61–68, ill.) (Beretning 1980–81, driftsregnskab for året 1. april 1980–31. marts 1981, Love for Samfundet, m.m.)
- Lolland-Falster i bogverdenen. Af Verner Hansen. (S. 42–49, ill.) (Kort omtale af ny litteratur vedr. amtet.)
- Lolland-Falsters museer. (S. 50–56, ill.) (Beretninger 1980–81. Omhandler: Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo. – Motorcykelmuseet i Stubbekøbing. – Aalholm Automobil Museum og Slot. – Det lokalhistoriske Museum og arkiv Falsters Mindere i Nykøbing F.)

Fyn

- Fynske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af Hans Henrik Jacobsen. 1981. 144 s., ill. (Forfatterbiografier. – Navneregister.)
- Arnvig, Sven. På egen hånd i Odense. Erindringer fra besættelsen. (S. 32–55, ill.) (Kildehenv.)

- Foreningsmeddelelser.* (S. 138–140) (Historisk Samfund for Fyns Stift. – Med kasseregnskab for 1980.)
- Frederiksen, Svend.* Fynske gadestævner og oldermænd. (S. 7–31, ill.) (Ca. 1800–1980. – Kildehenv.)
- Grove-Stephensen, F. S.* Ærøskøbings skibe 1747 og 1778/79. (S. 75–80, ill.) (Kildehenv.)
- Jacobsen, Hans Henrik.* Folketingsvalget i Bogense i 1872 – og hvad derpå fulgte. (S. 93–114, ill.) (En valghandlingsfejl og Klaus Berntsens vej til Folketinget. – Kildehenv.)
- Lampe, Jens.* Bidrag til urmageriets historie i Nyborg. (S. 64–74, ill.) (Ure og urmagere ca. 1523–1900. – Med navneliste over urmagere. – Kildehenv.)
- Mehr, Kaj.* Galeaser og skonnerter fra Sydfyn. En beretning fra sejskibenes storhedstid. (S. 56–63, ill.) (Fra styrmand Niels Hansen Storms regnskabsbog over rejser 1867–1892. Kildefortegnelse.)
- Mikkelsen, Morten.* Politivæsenet i Odense i perioden 1850–1880. (S. 81–92, ill.) (Kildehenv.)
- Schrøder, Ulrik.* Kirkeriste på Fyn og Ærø. (S. 115–125, ill.) (Revninge, Drigstrup, og Bregninge. – Kildehenv.)
- Anmeldelser*
- Bendz, J. C.* Efterretninger om Rønninge og Rolsted Sogne. 1820/1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 130).
- Blomberg, Aage Fasmer.* De magre år – Odense 1660–1700. 1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 126).
- de Mylius, Johan.* Myte og roman. H. C. Andersens romaner mellem romantik og realisme. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131–132).
- Fyens Stiftsbog 1980.* Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 128).
- Fynske Minder 1979–80.* Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 127–128).
- Jacobsen, Hans Henrik.* Tyske beslaglæggelser i Odense og Assens amter 1940–45. Anvendelse, varighed og erstatning. 1980. Anmeldt af AR (Anne Riising) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131).
- Landsbykirkernes omgivelser.* 1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 128–129).
- Lohse, E. V.* Historiske Fortællinger om Skelby og Otterup sogne. 1900/1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 130).
- Nielsen, Richard G.* Odense på gamle postkort. 1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 127).
- »Ræthinge-Posten« 1981.* Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 130–131).
- Windfeld Hansen, Peter.* Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. årh. 1980. Anmeldt af AR (Anne Riising) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131).
- Zerunith, Keld.* Den frigjorte. Emil Aarestrup i digtning og samtid. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131–132).
- Årbog for Svendborg og omegns Museum.* 1980. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 129).
- Vestfynsk Hjemstavnsforening.* Vestfyns Hjemstavnsforenings årsskrift. Under redaktion af Poul A. Jørgensen. 1981. 51. årg. 47 s., ill.
- Beretninger fra udvalgene.* (S. 84–98 s., ill.) (Underudvalg under Vestfyns Hjemstavnsforening, nemlig: Forretningsudvalget, bygningsudvalget, musikudvalget, oplysningsudvalget, museumsudvalget og festudvalget.)
- Gaver.* (S. 100–101, ill.) (Fortegnelse over gaver til Vestfyns Hjemstavnsforening 1979–1981.)
- Hein, Piet.* Bekendelse til Fyn. (S. 77–81, ill.)
- Krog, Hans.* Tale til Kaj Nielsen. (S. 82–83, ill.) (Vestfyns Hjemstavnsforenings tak for modtagelsen af Kaj Nielsens stenskulptur »Gamlingen«)
- Jørgensen, Poul A.* Vestfyns Hjemstavnsforening gennem 50 år. (S. 70–73).
- Kronologisk register over årgangene 1931–.* (S. 102–113).
- Møller, Bent.* Vi er hverken begyndelsen eller slutningen. (S. 74–76) (Glamsbjerg Kommunes lykønskning til den jubilerende Vestfyns Hjemstavnsforening.)
- Oversigt over udvalg m.v.* (S. 99) (Sammensætningen af Vestfyns Hjemstavnsforenings underudvalg.)
- Regnskab for nyanlæg og opførelse af urmagerhuset 1977–1980.* (S. 114).
- Regnskab for Vestfyns Hjemstavnsforening 1980.* (S. 115).

Jylland

- Vendsyssel Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af Jørgen Jørgensen. 1981. 176 s., ill. (Forfatterbiografier. – Personregister.)
- Bech, Poul Anker.* Sammenstødet mellem medlemmer af det militære gendarmerikorps og befolkningen på Brønderslev Marked 1886. 1. del. Dets baggrund, konsekvenser og politiske betydning. (S. 119–148, ill.) (Fortsættes i årbogen 1982.)
- Arenholt Bruun, Per.* En landbrugsanalyse af Rønnebjerg Ejerlav 1688–1978. (S. 71–90, ill.)
- Ebbesen, Klaus.* Klæstrup-fundet. Flintofre fra ældre bronzevalder. (S. 41–46, ill.) (Kildehenv.)
- Fra museernes og arkivernes arbejdsmark 1980.* Ved Per Lysdahl. (S. 149–164, ill.) (Omfatter: Bangsbomuseet. – Læsø Hjemstavns Museer. – Løkken Museum. – Skaagens Fortidsminder. – Sæby Museum. – Try Museum. – Vendsyssel historiske Museum. – Lokalhistorisk Samling i Brovst. – Brønderslev lokalhistoriske Forening. – De lokalhistoriske arkiver i Dronninglund Kommune. – Lokalhistorisk Arkiv for Flauenskjold og Omegn. – Lokalhistorisk Arkiv for Hellevad og Ørum sogne. – Lokalhistorisk Arkiv for Hjallerup og Omegn. – Try Museums lokalhistorisk Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv, Frederikshavn. – Egnsamlingen, Lokalhisto-

- risk Arkiv for Pandrup Kommune. – Lokalsamlingen ved Skagens bibliotek. – Sæby museum, Byhistorisk Arkiv. – Vendsyssel Historiske Museum, Lokalhistorisk Arkiv.)
- Fra styrelse og redaktion.* (S. 168–172, ill.) (Historisk Samfund for Vendsyssel. – Beretning, regnskab 1.4. 1980 – 31.3. 1981, m.m.)
- Gregersen, Hans.* Herman Bangs »Sommerglæder«. (S. 105–112, ill.) (Om Clasens hotel i Sæby, som dannede rammen om romanen »Sommerglæder« fra 1901.)
- Grothe Nielsen, Beth.* »Letfærdige Qvindfolk« i Vendsyssel. (S. 91–104, ill.) (Om fosterdrab og fødsel i dølgsmål i 1700-tallet.)
- Hansen, Karl.* Beskedne degnekår ved Jammerbugten. (S. 61–64, ill.) (Degnerregnskab fra 1883.)
- Jakobsen, Ejnar.* Skolevæsenet i Sæby fra 1814–1910. (S. 55–60, ill.)
- Kabell Olsen, Søren.* Vendelbo i det fremmede – soldat i første verdenskrig. (S. 29–40, ill.) (Erindringer.)
- Mørup, Peter.* Ikke en mø og ikke guld, men alligevel. (S. 113–115, ill.) (Om dansk kirkebøsse fra Trankebar.)
- Nielsen, Ellen (udg.).* Chr. Villadsens livserindringer. Nedsrevet 1916 (eller 17), da han boede på »Gedebakken« i Tolne. (S. 65–70, ill.)
- Skrubbeltrang, Fridlev.* Fra min barndom i Bjergby og Bindslev. I. I Bjergby indtil 1980. (S. 7–28, ill.)
- Søndergård, Bent.* Skudsmål gennem 300 år. (S. 47–54, ill.) (Ca. 1630–1921.)
- Vendsyssel-litteratur 1980.* Ved Bodil Christensen. (S. 165–167) (Systematisk oversigt.)
- Anmeldelser*
- Espegaard, Arne.* Liv og sprog på svundne tiders Læsø. 1981. Anmeldt af Allan Hjorth Rasmussen. (S. 116–117, ill.)
- Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse.* 1981. Anmeldt af Anders Skjødsholm (S. 117–118).
- Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Thy, Mors og Vester Hanherred. Redigeret af Mette Fastrup. 1981. 128 s., ill.
- Bak, Else.* Thyboen, der rejste til Mors. (S. 93–96) (Peder Christian Østergård 1797–1882.)
- Christensen, Einar.* Fattige barndomsdage i Thy. (S. 89–92) (Erindringer ca. 1900–1920.)
- Damgaard, Ivan, og Per Junker.* Tre nodebøger fra Sydthy. (S. 71–77, ill.) (Har tilhørt landmand og tømrer Jens Christensen Etrup (1833–1918), Øster Helligsøgaard i Helligsø.)
- Ebbesen, Klaus.* St. Aldrup-fundet. Et offerfund fra enkeltgravstid. (S. 17–22, ill.) (Kildehenv.)
- Edens Have i Tved.* (S. 16, ill.) (Kalkmaleri i Tved kirke.)
- Fastrup, Mette.* Kære medlemmer. (S. 5) (Redaktørens hilsen og opfordring til at indsende manuskripter.)
- Jensen, Otto.* Sagnet om trolden Tromme. (S. 97–98) (Tilknyttet en bakke i den østlige udkant af Snedsted.)
- Jensen, Otto.* Om Francisco Blicher og hans forhold til Snedsted. (S. 99–102, ill.) (St. St. Blichers søn og hans ophold på Snedsted Seminarium i 1840'erne.)
- Junker, Per.* Se Damgaard, Ivan.
- Lund-Sørensen, H. A.* Robert Svalgaard. (S. 6–7, ill.) (Nekrolog.)
- Mathiesen, Hanne.* Thistedes navnkundige amtmand Faye. (S. 57–62, ill.) (Om Thisted Museums erhvervelse af genstande, der har tilhørt G. A. Faye (1760–1845) amtmand over Thisted amt 1805–1843.)
- Nielsen, Johannes og Henning Skov.* Kallerup-præstens tragiske skæbne. Psykiatrisk undersøgelse af sognepræst Sofus Holm, der blev indlagt i asylet ved Århus den 31. maj 1877 efter at have kritiseret Christian den Niende for godkendelse af den provisoriske finanslov af 12. april 1877. (S. 35–56, ill.) (Fortsættes i næste årgang.)
- Nissen, Svend.* Et værdigt minde. Om sagfører og konsul M. N. Johnsen og Johnsens Syge- og Rekreationshjem i Thisted. (S. 78–88, ill.) (I. M. N. Johnsen 1843–1914 og Johnsens Syge- og Rekreationshjem 1918–1981.)
- Nørgaard, Olaf.* To spillemænd fra Sydthy. (S. 63–70, ill.) (Om tømrer og landmand Jens Christensen Etrup (1833–1918) fra Helligsø (se endvidere Amgaard, Ivan og Per Junker) og murer og landmand Niels Nielsen Christensen (1843–1909) fra Ydby.)
- Skov, Henning.* Se Nielsen, Johannes.
- Skyggen på væggen i Tved.* (S. 4, ill.) (Kalkmaleri i Tved kirke forestillende en apostel.)
- Sunesen, Per.* En hædersmand. (S. 9–15, ill.) (Om smed Niels Christensen (1847–1933) i Frøstrup.)
- Til medlemmerne.* (S. 126–128) (Årsberetning, regnskab 1. april 1980 – 31. marts 1981 m.m., Historisk Samfund for Thy, Mors og V. Han Herred vedk.)
- Tre episoder fra Poul Post's barndom.* (S. 23–34, ill.) (Om barndom på Vesløs mark og i Frøstrup i 1860'erne.)
- Årsberetninger.* (S. 103–125, ill.) (Fra museer, lokalhistoriske arkiver og foreninger. Omfatter: Museet for Thy og Vester Hanherred. – Thisted museum. – Lokalhistorisk Arkiv for Thisted kommune. – Morslands historiske Museum, Dueholm Kloster. – Morsø lokalhistoriske Arkiv. – Morsø slægtshistoriske Forening. – Hanstholm lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Forening for Sydthannæs. – Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø.)
- Fra Himmerland og Kjær Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær herred. Redigeret af Torben Witt under medvirken af Kaj Løber, Karl Nielsen og Svend B. Olesen. 1981. 70. årg. 138 s., ill.
- Ebbesen, Klaus.* Offerfundet fra Suldrup i Himmerland. (S. 91–109, ill.) (Stenalderfund fra 1952. – Kildehenv.)
- Løber, Kaj.* Hilsen til J. Jeppesen Jensen. (S. 5–6, ill.) (I anledning af 75 års fødselsdag.)
- Løber, Kaj.* Hilsen til Johannes Evald Tang Kristensen. (S. 7–9, ill.) (I anledning af 75 års fødselsdag.)

Jeppensen Jensen, J. Dalsgaard Hovedgård. (S. 11–37, ill.) (Ca. 1400–1980. – Kildehenv.)

J. Jeppesen Jensen: Bibliografi. (S. 121–124) (Bibliografi over J. Jeppesen Jensens forfatterskab.)

Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1980–81. Ved Jeppe Hansen. (S. 125–134) (Systematisk fortegnelse.)

Meddelelser fra styrelse og redaktion. (S. 135–138) (Historisk Samfund for Himmerland og Kjær herred. Beretning og sammendraget regnskab 1980.)

Tang Kristensen, Johannes E. Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik i Nørresundby med et udsyn over tobaksrygningens og pibemageriets historie i Danmark indtil ca. 1800. (S. 39–90, ill.) (Rømers tobakspibefabrik grundlagt 1773. – Kildehenv.)

Tang Kristensen, Johannes E.: Bibliografi. (S. 111–119) (Bibliografi over Johs. E. Tang Kristensens forfatter-skab.)

Aalborg-bogen. Ikke udkommet i 1981.

Fra Viborg Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Hans H. Worsøe og Morten Øllgaard. Årbog 1981. 46. årg. 153 s., ill.

Andersen, Vald. Jens Christensen Halkjær. En degneskæbne i dokumenter. (S. 101–119, ill.) (Om degnens retsprocesser 1788–1818. – Kildehenv.)

Beretning fra lokalhistoriske arkiver. (S. 146–151, ill.) (Omfatter: Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. – Bjerringbro Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Hvorslev Kommune. – Lokalhistorisk Arkiv i Karup Kommune. – Møldrup Kommunes lokalhistoriske Arkiver. – Lokalhistorisk Arkiv for Tjele Kommune. – Æ Fjandboarkiv.)

Denman, Henrik. Ukendt sølvbryllupsdigt af St. St. Blicher. (S. 121–125, ill.) (Småstykker. – Digt fra 1846 til fæteren Laurits Blicher.)

Grove-Stephensen, F. S. Brev fra en præst. (S. 131–135) (Småstykker. – Brev af 28. juni 1871 fra pastor Daniel Bøggild, Øster Velling, til svigersønnen proprietær Jens Kraft Vogelius Steenstrup til Kvistgård.)

Himmer, Poul. Et dåbsfad i Hornbæk kirke, Sønderlyng herred. (S. 93–99, ill.) (Litteraturfortegnelse.)

Jacobsen, Christian. Gudenåcentralen – planer og virkelighed. (S. 7–92, ill.) (Ca. 1890–1930. – Kildehenv.)

Samfundet siden sidst. (S. 144–145) (Historisk Samfund for Viborg Amt. Med driftsregnskab for 1980.)

Vejen Andersen, A. Et historisk feltpræste-udstyr. (S. 126–130, ill.) (Småstykker. – 300 år gammelt feltpræstestudyr, der i ca. 200 år beroede hos det nuværende Prinsens Livregiment.)

Viborg-litteratur 1980–81. (S. 136–138) (Alfabetisk fortegnelse.)

Anmeldelser

Bartram Jensen, Erik. Arbejderbevægelsen i Viborg 1916–1920. Et lokalhistorisk Arbejde. 1981. Anmeldt af Jørgen Peder Clausager. (S. 140–142).

Fra Bjerringbro Kommune. Meddelelser fra lokalhistorisk Arkiv 1980. Anmeldt af Birgit Løgstrup. (S. 139–140).

Nørr, Erik. Præst og administrator. Sognepræstens funktion i lokalforvaltningen på landet fra 1800–1841. 1981. Anmeldt af Aage Bonde. (S. 142–143).

Skivebogen. Historisk Årbog for Skive og Omegn. Redigeret af Karen Strøm Hansen under medvirken af Svend Mortensen og Kirsten Aakjær. 1980. 72. årg. 131 s., ill. (Temahæfte med genoptryk af Jeppe Aakjær arbejder bl.a. efter Samlede værker (1918), Samlede digte (1931) og Fra min Bitte-tid (1928).)

Historisk Samfund for Skive og Omegn. Driftsregnskab for perioden 1.8. 1930 – 31.7. 1981 (S. 130–131).

Schmidt, Jeppe. Jenlefesterne. (S. 113–125, ill.)

Aakjær, Jeppe. Bondens tyende. (S. 39–47, ill.)

Aakjær, Jeppe. Digte. (S. 103–106, 110–112 og 128, ill.) (Omhandler: Historiens sang. – For læng, læng sind. – Jens hans Hywlbør. – Bondevise. – Aften.)

Aakjær, Jeppe. Mors Arbejdsdag. (S. 10–35, ill.)

Aakjær, Jeppe. Sange. (S. 7–9, 36–38 og 48–68, ill.) (Omhandler: Jylland. – Ole. – Kom mi bette Kipkal. – Min Hjemmen. – Karup Aa. – Jenn hjemm. – Den jydsk Lyng. – Jens Vejmand. – Forspil. – Høst. – Naar Rugen skal ind. – Sundt blod. – Mors Rok. – Havren.)

Aakjær, Jeppe. Skives Ildebrand i 18. Aarhundrede. (S. 69–102, ill.)

Aakjær, Jeppe. Stur fremmed te Abrahams. (S. 107–109).

Aakjær, Kirsten. Jeppe Aakjær 1866–1930. (S. 126–127).

Historisk Aarboeg fra Randers Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Randers Amt. Redigeret af Henning Hall, Palle Schødt Rasmussen og Peter Bondesen. 1981. 190 s., ill. (Temahæfte om energi. – Personregister.)

Bestyrelsens beretning. (S. 162). (Historisk Samfund for Randers Amt.)

Efterretninger fra Museer og arkiver. (S. 170–185) (Årsberetninger. Omfatter: Kulturhistorisk Museum, Randers. – Randers lokalhistoriske Arkiv. – Clausholm. – Den selvejende institution fregatten Jylland. – Djurslands Museum. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Ebeltoft Byhistoriske Arkiv. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Grenaa Egnarkiv. – Hadsten Kommunes Lokalhistoriske arkiv og Samlinger. – Mariager Museum. – Mariager kommunale By- og egnhistoriske Arkiv. – Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Purhus Lokalhistoriske Forening og Arkiv. – Rosenholms Egnarkiv. – Rosenholm Slot. – Rougsø Lokalhistoriske Forening. – Sønderhald Egnarkiv.)

Frederiksen, Søren. Randers kommunale Elektricitetsværks bygningshistorie. (S. 108–121, ill.) (1895–1931. – Kildehenv.)

- Hall, Henning.* Oliejagten på Randersegnen. (S. 150–161, ill.) (1948–1973. – Kildehenv.)
- Hall, Henning.* Set og sket i et halvår. (S. 163–169) (Begivenheder og mærkedage i Randers Amt 2. halvår 1981.)
- Jørgensen, Kaj.* »Den elektriske lysstation« i Randers. (S. 24–107, ill.) (1906–1981.)
- Jørgensen, Kaj.* Fjernvarmeværket gennem et halvsekel. (S. 122–139, ill.) (Randers Fjernvarmeværk 1931–1981.)
- Jørgensen, Kaj.* Direktør O. J. Westergaard – manden i centrum. (S. 140–149, ill.) (Direktør ved Randers Elektricitetsværk 1906–1949.)
- Nielsen, Christian.* Gasflammen som slukkedes. (S. 12–23, ill.) (Randers Gasværk 1855–1977.)
- Rosenstand, J.* Energi (S. 4–5) (Forord til årbogen.)
- Schødt Rasmussen, P.* Vindmøller (S. 6–11, ill.) (Ca. 1800–1980. – Litteraturliste.)
- Århus Stifts Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Århus Stift. Redigeret af Ib Gejl, Finn H. Lauridsen og Gunner Rasmussen. 1980–81. Bd. 69. Se Fortid og Nutid XXIX hefte 2, s. 161–372.
- Århus-årbog.* Udgivet af Århus Byhistoriske Udvalg. Redigeret af Erik Korr Johansen. 1981. 191 s., ill. (Navneregister.)
- Cramer, Jens.* »Verdens største jazzhus«. 13 år med Tag-skægget. (S. 119–128, ill.)
- De fratrådte, valgte eller udnævnte.* (S. 147–150) (Stillingsændringer for nøglepersoner i Århus. 1980.)
- Dybdahl, Annegrete.* Dyr i byen. (S. 105–109, ill.) (Mindre kendte dyreskulpturer i Århus.)
- Døde i 1980.* (S. 175–181, ill.) (Alfabetisk fortegnelse.)
- Fode, Henrik.* Med båd til Mols. (S. 68–75, ill.) (Om den nye Molskæspres fra 1980 og tidligere ruter mellem Århus og Mols ca. 1866–1961.)
- Gejl, Ib.* 1970'erne. (S. 55–67, ill.) (Udviklingen i 1970'erne.)
- Jansen, Chr. R.* Erhvervslivet 1980. (S. 135–146, ill.) (Oversigt over vilkårene inden for de forskellige brancher.)
- Lassen, Thomas W.* Domkirkens altertavle hjemme igen. (S. 168–174, ill.) (Beskrivelse af Århus Domkirkes sengotiske altertavle som den ser ud efter endt restaurering.)
- Lauridsen, Finn H.* Hen over de skrå brædder. Teateråret 1980. (S. 110–118, ill.)
- Lauridsen, Finn H.* Revyens ikke-hundredårsjubilæum. Sommerrevy i Århus i 1870'erne. (S. 157–167, ill.) (Simon Rosenbaums »Lagkagerrevy af 1980« i Tivoli Friheden var ikke hundredåret for den første sommerrevy i Århus.)
- Madsen, Hans J.* Guld i gaden. (S. 76–79, ill.) (Arkæologisk fundrapport, bl.a. om fund af guldmarring ved Hans Broges gade.)
- Nikolajsen, Kurt.* Sporten 1980. (S. 100–104, ill.) (Stævnekalender og turneringsresultater.)
- 1980 dag for dag.* (S. 7–54, ill.) (Begivenhedskalender.)
- Rasmussen, Gunner.* Sanct Nicolaus' Kilde. (S. 80–88, ill.) (Om helgenen og kildens historie i anledning af indvielsen af nyt kildeanlæg 1980.)
- Rasmussen, Gunner.* Paradisgades Vaffelbageri – er kommet på museum. (S. 129–134, ill.) (Om bageriet ca. 1913–68 og inventarets aflevering til Købstadsmuseet 1980.)
- Tjørnehøj, Erik.* Borgmesterens første bysvend. Økonomidirektør Erik Tjørnehøj takker af. (S. 151–156, ill.) (Erindringer fra tiden som økonomidirektør i Århus Kommune 1945–1980.)
- Vedel-Smith, Henrik.* Da sporten kom til Århus. (S. 89–99, ill.) (Sport- og sportsforeninger i Århus ca. 1806–1931.)
- Østjysk Hjemstavn.* Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Jens Sigurd Thomsen under medvirken af Aage Domino. 46. årg. 1981. 168 s., ill. (Forfatterbiografier. – Person- og stednavneregister.)
- Agger, Åge.* Et sogn – tre sogne. (S. 65–89, ill.) (Om Viby sogns kirkehistorie ca. 1176–1980, herunder om sognets opdeling i tre mindre sogne og opførelsen af de nye sognekirker Fredenskirken (indviet 1960) og Ravnsbjergkirken (indviet 1976).)
- Andreasen, Preben.* Hovedgaard som stationsby. (S. 99–105, ill.) (Ca. 1868–1974.)
- Bendixen, Rasmus.* Degn i Søften 1859–1895. (S. 90–98, ill.) (Peder Olsen.)
- Kjør, Erik.* Østjysk Hjemstavnsforening. Virksomheden fra 1. oktober 1980 til 30. september 1981. (S. 160.)
- Leth, A.* Et hoverireglement for Tvilumgård 1774. (S. 60–64, ill.) (Kildehenv.)
- Nellemann, Aksel.* Rasmus Nellemann og nogle af hans sønner. (S. 49–59, ill.) (1764–1894. – Kildefortegnelse.)
- Nørregaard Hansen, Svend.* Skanderborg Vildtbane I. (S. 9–42, ill.) (Om afmærkning af vildtbane og bevarede vildtbanesten. – Kildefortegnelse.)
- Småstrejf fra Østjyllands kulturfront 1981.* (S. 138–159, ill.) (Beretninger fra arkiver og lokalhistoriske samlinger 1980. Omhandler: Fruering-Vitved sognes Egnarkiv. – Gedved kommunes Sognearkiver. – Grenå Egnarkiv. – Hadsten kommunes lokalhistoriske arkiv. – Mårslet Egnarkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Purhus lokalhistoriske Arkiv. – Randers lokalhistoriske Arkiv. – Rosenholm Egnarkiv. – Rougsø lokalhistoriske foreningsarkiv. – Egnarkivet for Ry kommune. – Skejby-Lisbjerg-Ølsted sognearkiv. – Lokalhistorisk arkiv i Solbjerg. – Sønderhald Egnarkiv. – Litteratur om Østjylland. – Boganmeldelser. – Clausholm Museum. – Djurslands Museum. – Forhistorisk Museum, Moesgård. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Landbrugsmuseet, Gl. Estrup. – Købstadsmuseet »Den gamle By«. – Silkeborg Museum.)

- Sørensen, Edith.* Erindringer fra USA – og arbejdsår i Århus. (S. 106–137, ill.) (Erindringer ca. 1916–1945. Fortsat fra Østjysk Hjemstavn. 45. årg. 1980 s. 39–62.)
- Worsøe, Hans H.* Slante-Laus. Et forsøg på at komme bagom myten om ham i 200-året for hans død. (S. 43–48, ill.) (Om provsten over Hjelmlev herred Laurids Sørensen Worsøe 1710–1780.)
- Vejle Amts Årbog.* Udgivet af Vejle Amts Historiske Samfund. Redigeret af (Aksel Nellemann under medvirken af Kamma Varming og Erik With-Pedersen.) 1981. 177 s., ill.
- Bay, Sv. Aage.* Di Haassens Hæjstfolk. Horsens som garnisonsby fra 1724 til 1842. (S. 104–146, ill.) (Kildehenv.)
- Ellkier Pedersen, S.* Offerlys og mindeskjold. En gammel begravelsesskik. (S. 7–60, ill.) (1800-tallet. – Jævnføring med Bornholm. – Kildehenv.)
- Fra museerne.* Ved Poul Dedenroth-Schou, Søren Kyed Jacobsen, Anders Bager, Steen Hvass og Jacob B. Jensen. (S. 155–170, ill.) (Beretninger 1980. Omfatter: Museet på Koldinghus. – Fredericia Museum. – Glud Museum. – Vejle kulturhistoriske Museum. – Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens.)
- Nellemann, Aksel.* Lidt om Hjarup præstegård. (S. 147–153, ill.) (Om bygningens tilblivelse ca. 1660–1700. – Kildehenv.)
- Novrup, Leo.* Brændtbenegrave fra ældre bornzealder. (S. 87–98, ill.) (Fund af seks grave i Assendrup.)
- Skov, Sigvard.* Kirkerum og alterklæde på Koldinghus. (S. 99–103, ill.) (Ca. 1700–1980. – Kildehenv.)
- Thomsen, Jens Sigurd.* Landsbyen Oustrup. (S. 61–71, ill.) (Gårdhistorie ca. 1625–1800.)
- Vejle Amts historiske Samfunds aktiviteter 1980–1981.* (S. 171–177) (Med ekstrakt af årsregnskabet fra 1. januar til 31. december 1980.)
- Westerbeek Dahl, Bjørn.* Christop Heers beskrivelse af Fredericia fra 1660'erne. (S. 72–86, ill.) (Kildehenv.)
- With-Pedersen, Erik.* Hvordan kommer den lokalhistoriske interesse til udtryk. (S. 151–153 (Generel beskrivelse af lokalhistoriske institutioner og deres virksomhed ca. 1900–1980.)
- Hardsyssels Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergaard og Kr. Bjerregaard. 100 s., ill. (Person-, sted- og emneregister. – Forfatterbiografier.)
- Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1906–1981.* (S. 75–78, ill.) (Om særlig markante begivenheder eller initiativer i Historisk Samfunds historie 1956–1981.)
- Kristiansen, Kristian.* Lidt om de uofficielle navne. (S. 45–51, ill.) (Om navneskik og forkortelser af navne ca. 1780–1900. – Kildehenv.)
- Lauridsen, Karl. P.* Stougaard Pedersen. (S. 41–44, ill.) (Om stifteren af Historisk Samfund for Ringkøbing amt skrevet af en, der kendte ham.)
- Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.* (S. 76–80) (Beretning 1981 og regnskab 14.2. 1980 – 19.2. 1981.)
- Møller, Erling.* Niels Andersen, Ry. En sag fra Skodborg-Vandfuld herreders tingbog. (S. 67–70) (1710.)
- Nielsen, Hanna.* Tjenestepiger i herskabshuse. (S. 25–40, ill.) (Erindringer fra fire kvinder, der var tjenestepiger 1920 – ca. 1944.)
- Pichard, Knud.* Hedevandring. Strejflys over hederne i Ringkøbing før Dalgas. (S. 5–24, ill.) (Litt.fortegnelse.)
- Rønn Christensen, P.* Harboøre-biografier. En 150 år gammel »optegnelsesbog«. (S. 61–65) (1766–1784. Formentlig udarbejdet af degnen Peder Boller Ingstrup.)
- Schrøder, Ulrik.* Liden Kirsten ganger om kirkesti. (S. 53–60, ill.) (Om kirkeriste i Ringkøbing amt. – Kildehenv.)
- Seværdigheder i Ringkøbing amt.* (S. 52, ill.) (Mindesten for plantningsmænd, opstillet i Søndre Plantage i Holstebro.)
- Seværdigheder i Ringkøbing amt.* (S. 66, ill.) (Herregården Nr. Vosborg.)
- Styrelsen for Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1956–1981.* (S. 79) (Navnefortegnelse med angivelse af den periode, de pågældende har siddet i styrelsen.)
- Udvalg af litteratur om Ringkøbing amt 1979–1980.* (S. 81–99) (Systematisk fortegnelse.)
- Anmeldelser*
- Hagelskjær Lauridsen, L.* Fæstebonden i Skygge. 1981. (S. 72–73) (Anmeldelsen usigneret.)
- Jeppsen, Eli.* Herning By og Egn. 1981. (S. 72) (Anmeldelsen usigneret.)
- Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse.* 1981. (S. 74) (Anmeldelsen usigneret.)
- Lier Hansen, Tage.* Gjelleruplund, markedsby og hovedstad i det gamle Hammerum herred. (S. 71) (Anmeldelsen usigneret.)
- Ravn, Kr. (red.).* Skjernå-projektet. 1981. (S. 73) (Anmeldelsen usigneret.)
- Rytter, Jens.* Hun gjorde Venø grøn. 1981. (S. 73) (Anmeldelsen usigneret.)
- Rytter, Jens.* Træk fra Venøfærefartens historie. 1981. (S. 73) (Anmeldelsen usigneret.)
- Torp Pedersen, E.* Stovbæk krat ved Storåen. 1981. (S. 73–74) (Anmeldelsen usigneret.)
- Vestjyske ture fra Holstebro mod sydvest, nordvest, nordøst og sydøst.* 1981. (S. 74) (Anmeldelsen usigneret.)
- Vrist Langer, Anders.* Stormflodsramt – Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne. 1981. (S. 72) (Anmeldelsen usigneret.)

Fra Ribe Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Kirsten Agerbæk under medvirken af Jens Kusk og S. Manøe Hansen. 1981. Bind XXII-I. 231 s., ill. (Forfatterbiografier.)

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver. (S. 219–231) (Omfatter: Lokalhistoriske arkiver for Billund kommune: Billund og Vorbasse afdeling. – Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv. – Bramminge kommune: Bramminge byhistoriske arkiv, Darum sognearkiv, Gørding sognearkiv og Vester Nykirke sognearkiv. – Historisk Arkiv for Brørup og Omegn. – Esbjerg Byhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Nordby Sogn, Fanø. – Grindsted egnhistoriske Arkiv. – Helle kommune: Agerbæk lokalhistoriske Arkiv, Fåborg lokalhistorisk Forening, V. Starup sogns lokalhistoriske Arkiv, Øse Sognearkiv og Lokalhistorisk Arkiv for Årre sogn. – Lokalhistorisk arkiv for Holsted kommune. – Ribe kommune: Jernved Sognearkiv og Historisk Arkiv i Seem sogn. – Varde kommune: Billum lokalhistoriske Arkiv, Horne Sognearkiv, Janderup Lokalhistoriske Arkiv og Varde byhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Vejen kommune. – Ølgod kommune: Tistrup-Hodde Sognearkiv og Ølgod-Strellev Arkiv.)

Bruhn, Verner. H. K. Kristensen. 17. sept. 1895 – 24. juli 1981. (S. 202–204, ill.) (Nekrolog.)

Et udvalg af historisk litteratur om Ribe Amt. (S. 205–213) (Systematisk fortegnelse.)

Foreningens virksomhed. (S. 214–218) (Historisk Samfund for Ribe Amt. – Med driftsregnskab 1980.)

H. K. Kristensen-prisen. (S. 200–201) (1981 tildelt Bue Kaae.)

Just, Flemming. Den første brugs i Varde. (S. 125–154, ill.) (Ca. 1868–72. – Kildehenv.)

Kristensen, H. K. Varde galge – og de kvindelige tyves straf. (S. 88–90, ill.) (Konkret sag fra 1605–06 og generelt om afstraffelse af kvindelige tyve ca. 1570–1600.)

Kristensen, H. K. Problemer med landsbyvidens overholdelse i det 17. årh. (S. 52–54) (Skast herred.)

Kristensen, H. K. En scene i Visselbjerg borgstue 1648. (S. 195–197) (Forhør over kvinde, der var anklaget for at have født i dølgsmål og myrdet sine to nyfødte. – Kildehenv.)

Kristensen, H. K. En sikret medgift. (S. 197–198) (Tinglyst medgiftsbestemmelse 1681. – Malt herred. – Kildehenv.)

Kristensen, H. K. »Den danske Flag« i Amsterdam. (S. 198–199) (Værtshus for danske søfarende ca. 1769)

Larsen, Evald. Omkring Frimurergård og Frimurerhave i Varde. (S. 101–124, ill.) (Ca. 1846–1940. – Kildehenv.)

Legardt Skov, Friis. Erindringsglimt fra en barndom omkring 1900. (S. 31–51, ill.) (Fra gården Rugholm i Andst sogn.)

Manøe Hansen, Søren. Dødemandsbjerg. (S. 177–194, ill.) (Ca. 1800–1872. – Kildehenv.)

Rasmussen, Lars. Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane. (S. 3–30, ill.) (Et aldrig realiseret projekt 1908–26. – Kildehenv.)

Ravn Jensen, S. Glimt af Ovtrup ungdomsforenings historie. (S. 71–87, ill.) (Ændret udg. af tale holdt i anl. af foreningens 75 års jub. 1980. – Kildehenv.)

Sonne, Hjalmar. Karlsgårdværkers udvidelse 1941–45 – et energi- og arbejdsløshedsprojekt. (S. 155–176, ill.) (Vandkraftværk ved Varde å. – Kildehenv.)

Sørensen, Frode. En gammel brandkasse og dens samtid. (S. 55–70, ill.) (Brandforeningen for rørlige eiendele i de sydlige sogne i Vester Herred. – 1861–1971. – Kildehenv.)

Tønsberg, Jeppe. Gravkors af støbejern. (S. 91–100, ill.) (Gravkors på Ribe Kirkegård. Ca. 1820–1900. – Kildehenv.)

Sønderjyske Årbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Ved Knud Fanø og H. P. Jensen. 1981. 309 s., ill. (Med Indholdsfortegnelse til Sønderjyske årbøger 1941–1980 løst indlagt.)

Andersen, Poul. Dagbogsnotater fra det sidste krigsår 1944–45. (S. 193–230, ill.) (Se Sønderjyske Årbøger 1978 s. 132–190 – Realkommentarer.)

Bognyt. Ved Lars N. Henningsen, Anders Ture Lindstrøm og Knud Fanø. (S. 259–267) (Omhandler: Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot. – Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Bd. 7. 1979–80. – Litteratur om Slesvig: et udvalg af bøger indgået i Den slesvigske Samling 1972–1978. – Bondedagbøger: kilder til dagliglivets historie. Introduktion og registrant ved Karen Schousboe. 1980. – Claus Scharf og Hans-Jürgen Schröder. Die Deutschlandspolitik Grossbritanniens und die Britische Zone 1945–49. 1979. – Julius Feddersen. Die Grenzlandpolitik Friedrich Wilhelm Lübkes. 1979. – H. E. Sørensen. Bredebro gennem 75 år. 1979. – Brændstrupbogen. 1980. – Peter Hansen. Småglimt fra Hellevad sogn. 1980. – Løgumkloster-studier 2. 1980. – H. E. Sørensen. Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år. 1981. – Werner Christiansen. Tønder Huse – Tønder Slægter. 1980. – 1880–1980. Plaetner Stiftelsen, Flensborg. 1980. – 13. november 1930: 50 år dansk skole i Slesvig by. – Ernst Schlee: Die Stadt Schleswig in alten Ansichten. 1979. – Oversigt over årsskrifter og periodica udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1980/81.)

Fink, Troels. Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920. (S. 125–155, ill.)

Henningsen, Lars N. Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698–1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik. (S. 5–56, ill.) (Kildehenv.)

Iversen, Peter Kr. Pastor J. H. Nissens erindringer og breve fra et ophold i Angel 1852–64. (S. 57–123, ill.) (Kildehenv. og realkommentarer.)

Mogensen, Carsten. Forbudet mod den tysksprogede danske presse i Sydlesvig 1923–24. (S. 157–192, ill.) (Kildehenv.)

Noter og Nyt. Arkiver, samlinger og institutioner. (S. 277–280) (Beretninger 1980. Omhandler: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. – Historiske Samlinger for Sønderjylland. – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. – Institut for grænseregionsforskning.)

Noter og Nyt. Historisk Samfund for Sønderjylland. (S. 297–305) (Beretning 1980.)

Noter og Nyt. Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver. (s. 294–297, ill.) (Beretninger 1980. Omhandler: Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS). – Samlingen af arbejdsredskaber og bonde-møbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. – Historisk forening for Vis herred, Bov Museum. – Historisk forening for Gråsten by og egn. – Rettelse og tilføjelse til Sønderjyske Årbøger 1980. – Rettelse ved L. S. Ravn.)

Noter og Nyt. Museer. (S. 281–294, ill.) (Beretninger 1980. Omhandler: Haderslev Museum. – Aabenraa Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Tønder Museum. – Sønderjyllands Kunstmuseum. – Midtsønderjyllands Museum. – Kunstmuseet Holmen.)

Noter og Nyt. Nekrologer. (S. 268–276, ill.) (Ved Kresten Hansen, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Omhandler: Tage Holm 1911–1981. – Anders Andersen 1889–1981. – Kurt Hector 1909–1981. – Gottlieb Japsen 1908–1981.)

Anmeldelser

Brix, Johannes. Lægevirke i Sønderjylland før 1864. 1980. Anmeldt af Tage Grodum. (S. 234–238).

Clausen, H. P. og Jørgen Paulsen. Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. 1980. Anmeldt af Poul Andersen. (S. 231–234).

Egernfærde bys historie. 1980. Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 247–252).

Feilberg Jørgensen, Anders. Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980. 1980. Anmeldt af Dorrit Andersen. (S. 238–239).

Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann. 1980. Anmeldt af Anders Ture Lindstrøm. (S. 252–253).

Muusmann, Hans J. Stavedskov, Ejstrup, Kragelund. 1980. Anmeldt af Eskild Bram. (S. 256–258).

1930–1980. 50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nordschleswig. 1980. Anmeldt af Knud A. Rasmussen. (S. 244–247).

Nyholm, Asger. Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850. 1980. Anmeldt af Johann Runge. (S. 253–255).

Paulsen, Jørgen. Se Clausen, H. P.

Salomon, Kim. Konflikt i grænseland. Social og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33. 1980. Anmeldt af Johann Runge. (S. 239–243).

Fra Als og Sundeved. Udgivet af Lion's Club Sønderborg og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Redigeret af Finn Løvschall, Bent Clausen og Jens Peter Thomsen. 1981. Hefte 59, 142 s., ill. (Årbogens titel: Sønderborg mellem to krige. – Personregister. – Løst indlagt er et skrift med titlen: Noget om Lions og Lion's Club, Sønderborg 1956–1981. 8 s.)

Andresen, Sigurd. Sønderborg mellem to krige. (S. 111–115, ill.) (Erindringer.)

Behrends, Fritz Olaf. Et farveri og renseri i krig og fred – om slægten Behrends farveri, væveri i Perlegade nr. 52. (S. 63–68, ill.)

Bo, Poul. Lykkelig sønderjysk barndom. (S. 97–103, ill.) (Erindringer.)

Geleff, Karl. En skovfoged kom til Als. (S. 29–32, ill.) (Erindringer.)

Hansen, Frederik Kristian. Skolemesteren fortæller. (S. 37–40, ill.) (Erindringer.)

Historisk Samfund for Als og Sundeved 1980. (S. 137–139.) (Beretning.)

Huhle, Robert. Da Dam slog mig i mit ho'de. (S. 77–80, ill.) (Erindringer.)

Idahl Randel Iversen, Mogens. Elev i Sønderborg Statsskole i tyverne. (S. 41–44, ill.) (Erindringer.)

Jørgensen, Viggo Julius. Drengeminder fra tiden omkring afstemningstiden og genforeningen. (S. 33–36, ill.) (Erindringer.)

Kamp Schiøth, Poul. Ridderne om det runde bord. (S. 104–110, ill.) (Om byoriginaler.)

Kock, Bruno Peter. Sønderjylland mellem krigene. (S. 69–70).

Kock, Hans Jørgen Chr. Sønderborgs levende ansigt. (S. 11–16, ill.) (Barndomserindringer.)

Kock, Rita M. Fra afstemningsdagen. (S. 26–28, ill.) (Erindringer.)

Larsen, Kai Edvard. Fem borgmester-profiler. (S. 17–25, ill.) (Sønderborgs borgmestre 1890–1969.)

Liste over byrådsmedlemmerne 1920–1940. (S. 125–127) (Opstillet efter byrådsvalg.)

Liste over udvalgt litteratur om Sønderborg 1920–1940. (S. 129–131) (Alfabetisk fortegnelse.)

Løvschall, Daggi. Byens første aftenskole. (S. 45–47, ill.)

Løvschall, Daggi. Kvindeforeningen. (S. 48–50, ill.) (Den danske Kvindeforening.)

Løvschall, Finn. En besynderlig hændelse, eller var der strøm i de gamle spoler. (S. 81–83, ill.) (Om en gammel electrocardiograf.)

Museet på Sønderborg Slot. (S. 140–142) (Beretning 1981.)

Müller, Max. En gammel sønderborger har ordet. (S. 84–91, ill.) (Erindringer.)

Møller, Margot. En anden vinkel. (S. 116–120, ill.) (Barndomsminder, bl.a. fra skolegang i tysk skole.)

Nikolajsen, Rudolf. Soldater og sønderjyder i dansk fællesskab i årene 1920–40. (S. 51–54, ill.)

Nissen, Ruth. Blade fra min dagbog. (S. 71–76, ill.)

Paulsen, Christian. Fra kong Frederik VII. bro til Chr. X. bro. (S. 55–58, ill.)

Paulsen, Christian. Grisehyl og tyrebrøl. (S. 59–62, ill.)
(Erindringer.)

Randel-Thomsen, Ejvind. Da grænsen var spærret i 24 timer. (S. 121–124, ill.) (10-års dagen for genforeningen.)

Sandhøj Andersen, Agner. Ung i Sønderborg i trediveerne. (S. 92–96, ill.) (Erindringer.)

De kulturhistoriske museers årsskrifter 1981.

En oversigt

Af Margit Mogensen

I lighed med den oversigt over de lokalhistoriske årbøger, som Fortid og nutid har bragt gennem en årrække, bringes her for første gang en oversigt over de kulturhistoriske museers årbøger eller årsskrifter, opstillet og annoteret efter samme retningslinier. Udvælgelseskriteriet har været de publikationer, der er blevet tilsendt tidsskriftet, eller hvis eksistens, redaktionen har haft kendskab til.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1981. Udgivet af Nationalmuseet. Redigeret af Christian Ejlers. 172 s., ill.

Bendixen, Kirsten. Vikingemønter i England. (S. 145–155, ill.) (Oversigt over fundne mønttyper ca. 700–1080.)

Hansen, Ulla Lund. Terra Sigillata – en sjælden importvare fra Romerriget. (S. 156–164, ill.) (Keramik fra romersk jernalder i grav ved Vallø.)

Holm, Knud. Saly's rytterstatue af Frederik V. Statuen og lidt om dens bevaringstilstand. (S. 88–106, ill.) (Om støbeteknik ved denne og andre rytterstatuer fra samme tid. Noter og litt.)

Kjeldbæk, Esben. Sabotørens hverdag. (S. 50–60, ill.) (Om indsamling af beretninger fra besættelsestidens sabotører. Citater og analyser af sabotagehandlinger.)

Krurup, Jørgen og Wieth-Knudsen, Bodil. To Parisermodeller. (S. 31–40, ill.) (Portræt af moden i 1960'erne og haute couturens udbredelse.)

Liebgott, Niels-Knud. Nyt lys over middelalderen. (S. 5–12, ill.) (Orientering om Nationalmuseets nyopstilling af middelaldersamlingen.)

Meldgaard, Jørgen. Den grønlandske dydige jomfru Maria og hendes præst. Historien bag Mathias Blumenthals maleri fra 1753. (S. 70–75, ill.) (Etnografisk og kulturhistorisk analyse i forbindelse med restaurering.)

Michelsen, Peter. Spørgsmål og svar om rejsegilde. (S. 41–49, ill.) (Oversigt over variationer i rejsegildeskikke i Danmark. Udbredelseskort.)

Mørkholm, Otto. Mønter fra »Satans Trone«. Athena i Pergamon. (S. 165–172, ill.) (Studier over Athendyrkelsen og frugtbarhedskulter i Lilleasien i slutningen af 3. årh. f.Kr.)

Nielsen, Poul Otto. Hundredtusind fortidsminder. Om den arkæologiske kortlægning i Danmark siden 1807. (S. 61–69, ill.)

Rasmussen, Holger. Den Salzburgske Emigration. (S. 79–87, ill.) (Protestanternes udrivelse fra bispefyrestedømmet Salzburg 1731. Udgangspunkt i broderet fremstilling i Nationalmuseet.)

Schmidt, Holger. Trelleborghuset og Fyrkathuset. (S. 132–143, ill.) (Status over viden om vikingetidshusene.)

Skougaard, Mette. Skolen i skolestuen. Træk af formidlingsarbejdet ved Frilandsmuseet. (S. 23–30, ill.)

Skov, Erik og Thomsen, Verner. Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke. Nye undersøgelser. (S. 107–131, ill.) (Resultater af gennemført restaurering, især nyt om teknik og indskrifter.)

Speroni, Puccio. Restaureringen af maleriet Den dydige jomfru Maria. (S. 76–78, ill.) (Maleri i Etnografisk samling, jfr. Jørgen Meldgaards artikel.)

Wieth-Knudsen, Bodil, se Krurup, Jørgen.

Vorre, Birgit. Nutidens boligvaner. Undersøgelser og foreløbige resultater. (S. 13–22, ill.) (Undersøgelse foretaget i Herlev ved København. Vedr. forskellige aldersklasser inden for grupperne håndværkere, funktionærer og mindre selvstændige.)

Handels- og Søfartsmuseets årbog 1981. Maritime studier tilegnet Henning Henningsen. Redigeret af Hanne Poulsen og John Henriksen. xiv + 280 s., ill.

Se Fortid og Nutid XXIX s. 510f.

Sjælsmark En landsby på Hørsholmegn. Udgivet af Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn. Redigeret af Torben Topsøe-Jensen. Årsskrift 1981. 56 s., ill.

Frandsen, Søren. Selsmark, en landsby fortæller kulturhistorie. (S. 35–48, ill.) (Etnologisk-historisk undersøgelse 1588–ca. 1900. Udskiftnings- og matrikelkort. Kildehenv.)

Hansen, Theodor. Sjælsmark ved århundredskiftet. (S. 26–34, ill.) (Barndomsindringer fra gård i byen.)

Rasmussen, Ove. For 30 år siden. (S. 50–52) (Om ekspropriationen i 1951 før anlæggelse af Sjælsmark kaserne.)

Simonsen, Inger. Min barndom i Sjælsmark. (S. 7–25, ill.) (Livet og arbejdet på gård i byen, især århundredets første årtier.)

Topsøe-Jensen, Torben. Efterskrift (S. 53–55) (Udviklingen efter 1950 i Selsmark.)

Romu II. Årbog for Roskilde Museum. 1981. Redigeret af Frank A. Birkebæk. 1982. 119 s. ill.

Bjerrum, Laura. Billedregistrering på Roskilde Museum (S. 40–53, ill.) (Kildehenv.)

Christensen, Tom. Gerdrup-graven. (S. 19–28, ill.) (Vikingetid. Kildehenv.)

Christensen, Niels A. Gustav Wied på Roskilde Museum. En katalog. (S. 55–90, ill.)

- Sørensen, Søren A.* En seneololitisk gravplads ved Gundsøllille. En foreløbig meddelelse. (S. 7–18, ill.) (Kildehenv.)
- Sørensen, Søren A.* Nye arkæologiske udgravninger i Gl. Lejre (1981). (S. 29–46, ill.) (Kildehenv.)
- Rasmussen, Flemming* og *Rosenmeier, Edith Marie.* »Brødrene Lützhøfts Efterfølgere«. Roskilde Museums købmændsgård. (S. 95–117, ill.) (Især fotografier.)
- Rosenmeier, Edith Marie, se Rasmussen, Flemming.*
- Rung, Grete, m.fl.* Børnesider. (S. 91–94, ill.)

Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1981. Udgivet af Museumsforeningen for Holbæk og Omegn. Redigeret af Else Asmussen og J. L. Østergaard Christensen. 1982. 79 s. ill.

- Asmussen, Else.* Indholdsfortegnelse for museets årsberetninger 1921–80 (S. 65–75)
- Christiansen, Niels A.* Et dukketeater (S. 55–64, ill.) (Litteraturhenv.)
- Christensen, Østergaard J. L. (m.fl.)* Museets drift (S. 9–45, ill.) (Omhandler udstillinger, nyrehvervelser og arkæologisk virksomhed.)
- Petersen, Brinch Erik.* Jæger og bytte, et 8–9.000 år gammelt billede fra Åmosen. (S. 47–54, ill.) (Om dyreornamentet hjortetaksstav.)

Fra Bornholms Museum 1981. Udgivet af Bornholms Museum og Bornholms Kunstmuseum. Redigeret af Jette Arneborg Pedersen og Henrik Vensild. 1982. 75 s. ill.

- Engelstad, Helen.* Peruanske slynger. (S. 17–21, ill.) (Kildehenv.)
- Jørgensen, Fischer, Poul.* Jørgen Peter Olsens sidste rejse. (S. 69–72, ill.) (Skibbrud 1869.)
- Knudsen, Ann Vibeke.* Henning Pedersen og Erichsens gård i Rønne. (S. 56–64, ill.) (Bygning fra begyndelsen af 19. årh., udgangspunkt i samtidige akvareller af Henning Pedersen.)
- Knudsen, Ann Vibeke.* Et stykke bornholmsk ikat. (S. 63–64, ill.) (Vævning og farvning af bolster. Kildehenv.)
- Nielsen Sonne, Finn Ole.* Bopladsen ved Bækkegård i Østerlars. (S. 37–40, ill.) (Nye udgravninger, vedr. tiden 400–800 e.Kr. Kildehenv.)
- Pedersen, Arneborg Jette.* Fund fra Sosebugt (S. 47–55, ill.) (Kildehenv.)
- Skaarup, H. E.* En gammel tegning, der blev brug for (S. 65–68, ill.) (Rønne kastel i 19. årh. Kildehenv.)
- Thomsen, Birger.* Katastrofen ved Bornholm – Sose 1678. (S. 41–46, ill.) (Om vragsfund fra svensk strandning under den skånske krig. Kildehenv.)
- Watt, Margrethe.* En brændtbenskiste og andre grave fra bronzealderen ved Grødby, Aaker. (S. 22–36, ill.) (Kildehenv.)
- Vensild, Henrik.* Nyt fra Bornholms Museum 1981. (S. 4–16, ill.)

Fra Vestsjællands Amt. Udgivet af Vestsjællands Amts museumsråd. Redigeret af Ole Strandgaard. 1981. 84 s., ill.

- Funder, Lise.* Kunsten i Vestsjællands Amt (S. 5–32, ill.) (Rapport fra undersøgelse igangsæt af amtsmuseumsrådet. Analyse af kunst fra middelalder til idag. Med biografiske oplysninger om en række kunstnere, som har virket i området.)
- Jacobsen, Jans Steen.* Stenstrup Museum 75 år. (S. 61–67, ill.) (Om museets tilblivelse og udvikling.)
- Nyt fra museerne.* (S. 75–84, ill.) (Årsberetninger/nyrehvervelser: Museerne i Haslev, Holbæk og Odsherred. Stenstrup museum, Kunstmuseet i Sorø, Sorø amts museum og Sporvejsmuseet, Skjoldnæsholm.)
- Strandgaard, Kirsten.* »Stor og ukjendt Fisk i Lammefjorden« (S. 55–60, ill.) (Om strandning af en grindehval i 1863, skelettets genfindelse og opstilling i Odsherreds museum.)
- Saabye, Marianne.* Kunstlivet i Vestsjællands Amt. (S. 33–54, ill.) (Rapport fra undersøgelse igangsæt af amtsmuseumsrådet. Vurderende oversigt over museer og kunst i amtet, med kort og liste over kunstnere bosat i Vestsjællands Amt.)
- Torm, Helge.* En usædvanlig Antvorskov-tallerken. (S. 68–69, ill.) (Om Antvorskov Fajancefabrik omk. 1814.)
- Waagepetersen, Chr.* Et par billeder fra Kalundborg (S. 70–74, ill.) (Prospekter fra 1860'erne.)

Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift. 1981. 54 s., ill.

- Boyhus, Else-Marie.* Saksøbing og »Roepigerne«. (S. 7–11.) (Om beslutningsprocessen ved opstillingen af Gottfried Eickhoffs skulptur i Saksøbing i 1940.)
- Saabye, Marianne.* Gottfried Eickhoff og »Roepigerne«. (S. 13–30, ill.) (Om kunstneren og arbejdet med skulpturen. Kunsthistorisk analyse.)
- Saabye, Marianne.* Katalog (S. 31) Til udstilling om »Roepigerne«.
- Litteratur om »Roepigerne«* og om arbejdet i roemarken. (S. 32).
- Årsberetninger.* Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1980 (S. 33–44). Lolland-Falsters Kunstmuseum 1981 (S. 45–48). (Desuden regnskabsoversigter, museernes bestyrelse og ansatte.)

Fynske Minder 1981. Udgivet af Odense Bys Museer. Redigeret af Niels Oksenvad. 127 s., ill.

- Berglund, Joel.* Fænø-flint. (S. 7–11, ill.) (Hindsgavl-dolken.)
- Jeppesen, Torben Grøngaard.* Aastrup I – »en meget smuk udskiftning«. (S. 39–58, ill.)
- Jeppesen, Torben Grøngaard.* Aastrup II – to sulehus fra middelalder og renaissance. (S. 59–72).
- Jørgensen, Ove.* Seks vildtbanesten i Odense. (S. 102–08, ill.)

- Lønborg, Bjarne.* Teknikken bag sølvspændet fra Nonnebakken. (S. 35–38, ill.) (Vikingetid.)
- Mortensen, Ole.* Motorfabrikken Danmark – og de fynske marinemotorer. (S. 109–127, ill.) (1900-tallet.)
- Riis, Thomas.* Sydfynske renæssanceherregårde. (S. 73–101, ill.)
- Thrane, Henrik.* Bronchalsringe fra jernalderens begyndelse. (S. 12–27, ill.)
- Thrane, Henrik.* Quadrilobe. (S. 28–34, ill.) (Motiv på spændet fra Nonnebakken.)
- Vendsyssel nu og da*, nr. 5 1981. Tidsskrift om Vendsyssels natur, kunst og kulturhistorie. Udgivet af Vendsyssel historiske museum. Redigeret og tilrettelagt af Niels Bendsen, Palle Friis, Per Lysdahl og Mogens Thøgersen, 127 s., ill.
- Bendsen, Niels.* Rubjerg Knude Fyr fra 1899 til 1980. (S. 5–21, ill.)
- Brøgger, Poul.* Josva i Jelstrup – og andre billeder. (S. 48–55, ill.) (Kalkmalerier.)
- Foged, Jane.* Bedre byggeskik. (S. 96–111, ill.) (Foreningen Bedre Byggeskik.)
- Friis, Palle og Ellen Nielsen.* Baltzerpigernes hus i Bagterp. (S. 74–89, ill.) (18–1900-tallet.)
- Jensen, H. P.* En malers hus i over 50 år. (S. 124–27, ill.) (Axl P. Jensens hus i Blokhus.)
- Lassen, Thomas W.* Kirkesølv fortæller lokalhistorie. (S. 56–65, ill.) (Alterkalke i Sæby kommune.)
- Nielsen, Ellen,* se Friis, Palle.
- Olsen, Anne-Louise Haack.* En stenbygget grav fra ældre romersk jernalder. (S. 42–47, ill.) (Skøttrup, Børglum sogn.)
- Petersen, Viggo.* Vendsyssels største biavler. (S. 90–95, ill.) (Lars Peter Knudsen, Alstrup Mark, 1800-tallet.)
- Prentow, Kurt og Anders Østerby.* Fugle omkring fyret – en beskrivelse af et enestående landskabs fugleliv. (S. 34–41, ill.) (Rubjerg Knude.)
- Teisen, Michael.* Fregatten. (S. 66–73, ill.) («The Crescent», forlist 1808 ved Mårup.)
- Ussing, Jørgen.* »Den hvide by« – badehusene på Løkken strand. (S. 112–123, ill.)
- Weitze, Hans Jørgen.* Rubjerg Knude – en levende klint. (S. 22–33, ill.)
- Østerby, Anders,* se Prentow, Kurt.
- Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1981. Udgivet af Museumsforeningen Svendborg 1982. Redigeret af Henrik M. Jansen. 103 s. ill.
- Bremer, Birgit.* Fra en landsbypræst's dagbog. (S. 25–33, ill.) (Fund af Langå-Øxendrup præsts dagbog 1819–24. Med uddrag fra dagbogen.)
- Jansen, Henrik M.* Fra VIKINGs logbog 1981. (S. 64–67, ill.) (Sejlads med veteranskib.)
- Jansen, Henrik M.* Årsberetning for 1981. (S. 68–103, ill.)
- Lampe, Jens.* Tidsmålere og urmagere i Svendborg og omegn. (S. 34–51, ill.) (Med alfabetisk liste over urmagere i Svendborg amt ca. 1700–ca. 1900.)
- Lavrsen, Jytte og Randsborg, Klaus.* Italien på Tåsinge – omkring en fibel fra 6. årh. f.Kr. (S. 6–11, ill.) (Omfattende noteapparat.)
- Lolk, A.* Tåsinge Birks 1. tingbog 1658–62. (S. 21–24) (Kort om indholdet. Maskinskrivet afskrift af tingbogen bl.a. i Landsarkivet for Fyn.)
- Pedersen, Kirsten Helle.* Stationsbyer ved den sydlige del af Svendborgbanen. En smagsprøve fra Statens Humanistiske Forskningsråds stationsbyprojekt. (S. 52–63, ill.) (Især sammenligning mellem udviklingen i Kværndrup og Ringe. Litteraturhenv.)
- Randsborg, Klaus.* Gensyn med Gudme. (S. 12–20, ill.) (Om N. F. Sehesteds udgravninger ved Broholm i forrige årh. og igangværende arkæologisk kortlægning af samme område.)
- Randsborg, Klaus.* Se Lavrsen, Jytte.
- MIV* 11. Udgivet af museerne i Viborg amt 1982. 104 s. ill.
- Høj, G.* Foulumfolkets sidste hvilested. (S. 48–51).
- Iversen, M.* Udgravningerne ved Foulum. (S. 16–19) (Forord.)
- Jensen, A.-E. og Willemoes, A.* Foulum – en boplads fra ældre germansk jernalder. (S. 20–47).
- Mathiesen, E. K.* Paradiset på Fur – og dets bagside. Et manuskriptfragment af Evald Tang Kristensen. (S. 96–99).
- McGuire, B. P.* Den ulykkelige død af to pilgrimme til Herrens grav, ærkebisp Eskils farbrødre. (S. 82–84) (Oversættelse af kildetekst.)
- McGuire, B. P.* Eskild og hans farbrødre. Kildens ophavssituation og tendens. (S. 85–87).
- Nielsen, S.* Om jernalderbyens udforskning. (S. 5–15).
- Olwig, K.* Var Blicher den vilde hedes eller menneskets digter? (S. 88–95).
- Simonsen, J.* Bolig eller dødehus? (S. 52–69) (En huskonstruktion under en senneolitisk gravhøj.)
- Vellev, J.* Bisp Svend af Thorgunnaslægten og hans rejse til det Hellige Land. (S. 70–81).
- Willemoes, A.,* se Jensen, A.-E.
- Holstebro Museum Årsskrift* 1981. Udgivet af Holstebro Museum. Redigeret af Torben Skov. 112 s., ill.
- Fonager, Carl.* Den lille modstandsgruppes kamp i Thorsted og Vedersø. (S. 70–85, ill.)
- Fonager, Carl.* Den våbenhistoriske afdeling. (S. 97–99, ill.)
- Hedegaard, Victor.* Af min bedstefaders dagbog. Minder fra Borbjerg sogn 1877–1926. (S. 27–53, ill.)
- Holm, Bent.* Lokalhistorisk arkiv for Holstebro Kommune. (S. 86–90, ill.) (Årsberetning.)
- Lillelund, Rigmor.* Fra læseselskab til centralbibliotek. Bogudlån i Holstebro 1799–1923. (S. 60–65, ill.)

- Lillelund, Rigmor.* Cecilie Fischer. En kvaksalverske i Holstebro omkring 1850. (S. 21–26, ill.).
- Løn, Ingerid.* Museets fortuna. En spådukke fra 1887. (S. 54–59, ill.).
- Løn, Ingerid.* Mannakorn. (S. 66–69, ill.).
- Løn, Ingerid.* Gaver indkommet til Holstebro Museum i 1981. (S. 100–06, ill.).
- Nautrup, Orla.* Årsberetning. (S. 107–12, ill.).
- Olesen, Lis.* Jernalderagre ved Halgård Bæk. (S. 5–20, ill.).
- Mark og Montre.** Fra sydjyske museer. Udgivet af kulturhistoriske museer i Ribe amt. Redigeret af Aino Kann Rasmussen og Bodil Busk Laursen. 1981. 73 s., ill.
- Agerbæk, Kirsten.* Om Ribes vandtårn og dets bygningshistorie. (S. 53–63, ill.) (Bygget af arkitekt Vilh. Petersen 1887. Kildehenv.)
- Busk Laursen, Bodil.* Koffardikaptajns indkøb. (S. 32–41, ill.) (Om kinesisk og europæisk porcelæn og fajance, 17.–18. årh.)
- Hægstad, Arne.* Ribes kran. Pundert, stangvægt eller bismær – et bidrag til den ulige-armede vægts historie. (S. 18–22, ill.) (Ca. 1350–1870, Kildehenv.)
- Manøe Hansen, Søren.* En koffardikaptajn i Strille. (S. 23–31, ill.) (Ca. 1750–1820. Kildehenv.)
- Stiesdal, Hans.* Voldsteder ved Varde. Beretning om en egnundersøgelse. (S. 5–17, ill.) (Arkæologisk udgravningsrapport.)
- Søndergaard, Steffen M.* Restaurering af Stenbrogaard (S. 42–52, ill.) (Vedr. gård bygget af bygmester Peder Holden Hansen omkr. 1850, m. oversigt over bygningsfredningslovgivningen fra 1918 til nutiden.)
- Nordslesvigske Museer 8.* Årbog for museerne i Sønderjyllands amt. Udgivet af Mueumsråd for Sønderjyllands amt. Redigeret af Birgitte Kragh Rasmussen. 1981, 108 s., ill.
- Adriansen, Inge.* Puk, poker og pebernødder. (S. 44–49, ill.) (Om gammelt tysk kort- og brætspil. Kildehenv.)
- Boysen, Aage og Wulff Andersen, Steen.* Trappedal – høj og hus fra ældre bronzealder. (S. 14–28, ill.) (Udgravning og fund sydøst for Kolding. Kildehenv.)
- Ebbesen, Klaus.* Det store offerfund fra Knud. (S. 29–43, ill.) (Stort flintøksefund fra ca. 2800 f.v.t. Kildehenv.)
- Grove-Stephensen F. S.* Hertugdømmernes skibsfart omkr. 1750. (S. 50–64) (Byvise uddrag af Kommercekollegiets skibslister med kommentarer om skibsfarten i området. Kildehenv.)
- Jensen, H. P.* Fem nordslesvigske bybilleder i Herman Biernatzki: Schleswig-Holstein (1848). (S. 65–69, ill.) (Tyske, romantiske stålstik af Gråsten, Sønderborg, Augustenborg, Åbenrå og Haderslev.)
- Jensen, Knud.* Traditionsoptegnelser om brødbagning. (S. 70–85, ill.) (Vedr. særlig tiden før 1920.)
- Kragh Rasmussen, Birgit.* Årsberetning. (S. 5–13, ill.).
- Slettebo, Jørgen. C. W. Eckersberg og Sønderjylland.* (S. 86–108, ill.) (Eckersberg-biografi, navnlig barndom og ungdom. Gennemgang af Eckersberg-litteraturen og oversigt over hans arbejder i nord- og sydslesvigske samlinger.)
- Wulff Andersen, Steen,* se *Boysen, Aage.*

<i>Thorikild Kjergaard</i> : Om forudsætningerne for de europæiske samfunds økonomiske vækst siden 1500-tallet	89	Bodil K. Hansen: Hanne og Rasmus (Hans Kruse Pedersen og Grete Rung)	131
<i>Frank Pedersen</i> : Frederik I.s forordning af 14. maj 1523 – en kommentar til Benito Scocozza	97	Erik Kjersgaard: Besættelsen 1940–1945. Freden forberedes (Helge Bjørn)	132
<i>Debat</i>		George Nellemann: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere (Ellen Damgaard)	133
Bjørn Matsen: Tilbage til naturen?	111	Erland Porsmose: Den regulerede landsby (Karl-Erik Frandsen)	136
Steen Ove Christensen: Indsamling og formidling i dagens Danmark	116	Ove Jørgensen: Otonium (Lotte Dombernowsky)	137
<i>Anmeldelser</i>		Anne Riising: Guds frygt og oplysning (Knud Prange)	138
Barnets kulturhistorie i Norden (Mona Madsen)	121	Hakon Berg, Lise Bender Jørgensen, Ole Mortensøn m.fl.: Sandhagen (Poul H. Moustgaard)	140
Jesper Vang Hansen: Højrekestremister i Danmark 1922–1945 (Mona Madsen)	122	Lise Andersen: Siv og rør (Klaus Egeberg)	141
Erik Nørr: Latinskolen religionslærere 1953–1903 (Jette Kjærulff Tuxen og Ole Tuxen) ..	122	Kristian Vestergaard: Vandmøller i gl. Skanderborg amt (Klaus Egeberg)	142
Helsingør Stadsbog 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565 (Jens Chr. V. Johansen)	123	Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: Byens børn (Hans Kruse Pedersen og Grete Rung)	142
Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48 (Jens Chr. V. Johansen)	124	Erik Bertram Jensen: Arbejderbevægelsen i Viborg 1916–1920 (Helge Stavnsbjerg)	143
H. K. Kristensen: En dansk bondeskippers historie – Fra Englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser (Thorikild Kjergaard)	124	Årsmødet på Askov Højskole 1982	145
V. J. Brøndegaard: Folk og Flora (Holger Rasmussen)	125	Dansk historisk Fællesforenings regnskaber 1981	152
Ingegerd Särвик: Paths Towards a Stratified Society (Lotte Hedeager)	126	<i>Jørgen Dieckmann Rasmussen</i> : De lokalhistoriske årbøger 1981. En oversigt	156
Gillian Fellows Jensen: Scandinavian Settlement Names in the East Midlands (Inge Skovgaard-Petersen)	129	<i>Margit Mogensen</i> : De kulturhistoriske museers årsskrifter 1981. En oversigt	167

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 158. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd